

МИРКАРИМ ОСИМ

ЗУЛМАТ ИЧРА НУР

ЕШЛИК АЙЕМИНИНГ ИЛК БАҲОРИ

Алишер чўккараб олиб хонтахта устидаги каттакон бир китобни варақлаб, сурат кўриб ўтирас эди. Ов ва жанг манзаралари уни шу қадар қизиқтирган, хаёлини шу қадар ўғирлаган эдик, отаси келиб эшик олдида кавуш ечаётганини ҳам пайқамади. Кичкина Баҳодир деб ном чиқарган Фиёсиддин энди тўрт ёшга кирган ўғли Алишерга кулимсираб қараб турди. «Шул ёшдин китобга мұҳабbat қўйса, улғайгач, албатта китобни илкидан айрмай ўзи била асраб юргай», деб ўйлади ота ширингина, дўмбоқ ўғлидан кўзини узолмай.

— Ха, бул ерга ёшуруниб олиб не қиладур, десам, китоб кўраётган эканлар-да,— деди Фиёсиддин пичинг аралаш меҳр билан.

Отаси бу гапни секингина, қулиб туриб айтган бўлсада, Алишер шўхлик қилиб катталардан дашном эшитишдан қўрқкан боладек олазарақ бўлиб:

— Дада, мана бул суратни кўринг,— деди. Унинг хиёл қийиқ кўзлари мўлтирас эди.— Мана бул черик шотидан чиқаётib қулав тушмоқда, кўргон устинда турганлар ўқ отиб қулатгон чиқарлар. Мана буниси пастдин туриб, қалъа устидагиларга ўқ узмокда.

Отаси ўғлининг гапини тасдиқлагандек, бош иргитиб, унинг қўлидан китобни аста олди-ю, токчага, бошка китоблар ёнига қўйди.

— Бул китобнинг ўрии токчада,— деди у ясама жиддийлик билан,— аммо сиз китоб кўрмоққа ёшлик қилурсиз, ииртиб қўйсангиз яхши бўлмас. Ани икки қўй баҳосига сотиб олгонмен.

— Мен китобни йиртмаймен, авайлаб кўрамен.

— Ақлли боласан-да. Тентак болаларгина илкларига

тушган китобларни пора-пора қиладурлар. Катта бўлгоннингда сенга ажойиб китоблар сотуб олғаймен. Ҳозирча... мана буни ўйнаб юр,— Фиёсиддин қулиб, чўнтағидан «сопол қўчкор» чиқарип берди. Бола бу галати ўйинчоқни кўргач, кўзлари ўйнаб кетди.— Қара ўғлим, анинг мугизлари қайрилғон, сузиг олмоққа ҳозирланиб турадур.

— Менга беринг,— деб бола сакраб ўйинчоқни унинг қўлидан тортиб олди,— ани Ҳусайнинг қўчкори бирла уриштиргаймен.

Фиёсиддин девононадан келиб, дам олгандан сўнг баъзан қўлига китоб олиб мутолаа қилас, шундай қезлар Алишер ёнига келиб ўтириб олар ва овоз чиқарип ўқишини сўрар эди. Отаси эса: «Яхшиси, ҳикоя айтиб берай», деб китобни йигиштириб қўяр ва қизиқ бир эртакни айтиб берарди.

Алишернинг тогалари: Мирсайд — «Қобулий» ва Мухаммад Али — «Фарибий» ўқимишили йигитлар бўлиб, форсий ва туркий тилда шеър ёзар эдилар. Улар поччалари Фиёсиддинниги келганларида илмий, адабий мавзуларда қизгин баҳс бошланар ва баъзи кунлари сухбат газалхонлик билан тугар эди. Алишер худди катталардек тогалари ёнида ўтириб, уларниг гапларига қулоқ солар, шеър тинглар эди. Гарчи, у китобий сўзлар ва маъжозий шеърларга яхши тушунмаса ҳам, газалларнинг оҳанги, мусиқийсидан завқланарди.

Катта тогаси Мирсайд жиддий, камгап, сипо одам эди, кичиги Мухаммад Али эса хушчақчак, гапдон йигит бўлиб, тор ва танбурни яхши чалар, ўз сухбати билан маъжисга жон киргизар эди. Бир куни у яқиндагина ёзган бир газалини ўқиб берадиганида жияни Алишернинг диққат билан қулоқ солаётганини кўриб, ҳайратда қолади.

— Невчун ажабланурсиз?— дейди Фиёсиддин шоир қайнисига.— Алишер кўча-кўйда болалар била ўйнаб юриб, тоғик тилин ўрганиб олгон, онаси форсий, туркий газалларни ўқигонда қулоқ бериб ўтирадур ва баъзи матлаъларни ёддан ўқиб берадур.— У ўзининг ўткир кўзларини тогасига тикиб ўтирган Алишерга юзланиб деди:— Қани, ўғлим, шоир Қосим Анвор не дебдур?

Алишер қўнғироқдек овози билан дона-дона қилиб шу матлаъни ўқиди:

Риндему ошиқему жаҳонсўзу жома чоқ,
Бо давлати ғами ту фикри жаҳон чи бок?

(Биз бепарво ошиқлармиз, йиртиқ чопон, ўт нафас,
Жаҳон гами сенинг ғамингга арзимас.)

Муҳаммад Али кўзларини катта очиб жияининг шеър ўқишига қулоқ солиб турди-да, кейин кулиб юборди.

— Офарин, кичкина дарвеш,— деди у жияининг орқасига қоқиб қўйиб.— Бепарво, ринд ошиқларданмиз дегин. Ўт нафас бўлсанг доғи, йиртиқ чопон бўлма.

— Қосим Анворнинг шеърлари мағзини бола эрмас, катталар ҳам чақа билмайдурлар, аммо улуғ шоирнинг оташин нафасидин бул гўдак боланинг юрагига бир алланга тушибдир,— деди Мирсайд.— Илоё, ёмон кўздин арасин.

Сўз айланиб шоир Анвор устига келиб тўхтади.

— Мавлоно Қосим Анвор асли озарбайжонлик эрурлар,— деди Мирсайд.— Сароб отлиг кентда таваллуд топибдурлар. Йигитлик айёмида Садриддин Ардабилийга мурид бўлиб, сўфия мазҳабига доҳил бўлминилар. Пирининг маслиҳати била Хуросон келдилар. Узоқ муддат Самарқанд бориб турдилар. Эл аларга ихлос қўйиб, шеърларин ўқимоққа роғиб бўлди. Умрларининг охираша Жом вилоятига келиб қолдилар. Бундан ўн икки-ўн уч йил муқаддам вафот тоғтилар.

Навоий катта тоғасининг баъзи гапларига унча тушумаса ҳам, унинг гапини диққат билан тинглаб ўтиради. Самарқанд шаҳрининг номини эшитганда: «Ул улуғ шаҳар бўлса керак», деб ўйлади.

— Сен улгайонда Жом вилоятига бориб, Мавлоно Қосим Анворнинг мақбараларини тавоғ қилиб, қабри покларини супуриб келмогинг лозим,— деди Муҳаммад Али.

— Албатта, боргаймен, илкимга кичик бир жоруб олиб, қабрларини супуриб келгаймен,— деди Алишер кўзларини чақнатиб¹.

— Невчун кичик жоруб, сен улгайганингда боргойсен ахир.

Доимо кичиқлигимча қоламан деб ўйлаган порасида боланинг гапидан тогалари мириқиб қулишиди.

— Язна, ҳар ким олдида Мавлононинг ўшуул шеърини Алишерга ўқитманг, кўз тегадур,— деди Муҳаммад Али. Кичкина баҳодир бидъат ва хурофотдан йироқ, соглом фикрли киши эди, шу сабабдан қайнисининг бу гапига парво қилмади. Уйига яқин дўстлари келгандан у Алишерга Қосим Анворнинг ўша шеърини ўқитар, меҳмонлар эса ҳайратда қолиб, бош чайқаганларида завқланиб куларди.

Бир куни Ғиёсиддин бешик қучоқлаб ўтирган хотигига:

— Алишер тўрт ёшга тўлиб, бешга қадам қўйди, ани мактабга берали,— деб қолди.

— Ҳали ёшлик қилмасмикин?— деди Алишернинг онаси киртайган, ҳоргин кўзларини кўтариб. Унинг эмизики боласи Дарвишали жуда йиғлоқи бўлиб, тинкамадорини қуритар эди.

— Бола ўткир зеҳнили, тез идрокли. Бекор юргандин кўра ҳарф ўргансин. Эрта шанбадин бошлаб Ҳусайн била бирга мактаб борсин.

— Ихтиёр сизда, менга қолса...— аёл гапини тугатолмади, бешикдаги Дарвишали чирқираб, она сути талаб эта бошлади.

Ҳусайн Темурнинг авараси Мансур бинни Бойқаронинг ўғли эди. Ҳусайннинг бобоси Мирза Бойқаро замон подшоси Шоҳрухга қарши исён қилгани сабабли қатл эттирилган, унинг ўғли Мансур ҳам кейинчалик назардан қолиб, давлат ишларига аралашмай қўйган эди. Лекин Ҳусайн гайратли ва зеҳнили эканини қўриб, отаси қўлидан кетган давлат қушини қайтариб олишни умид қила бошлади. Мансурнинг ўғли ҳақиқатан ҳам юракли, катталардан кўп тортилмайдиган, соғлом, шижаатли бола эди.

— Ўглингиз ахир бир кун юртга бош бўладур, кўзларидин маълум,— дер эдилар Мансурнинг яқинлари, хипча бел, ягрини кенг, қирғиз қовоқ Ҳусайнга қараб.

— Илоё, айтганингиз келсин, яхши ният — ёрти мол,— дерди отаси.

Алишер араб ҳарфлари ёзилган таҳтани қўлтиқлаб, ўзидан икки ўш катта Ҳусайн билан бирга мактабга бориб-келиб юрди. Тез орада ҳарфларни ёд олволди. Мактабдан озод бўлгандан кейин, баъзан Ҳусайннинг уйига бориб ўйнаб келарди. Ҳиротликлар Бойқароларнинг Хиёбон маҳалласидаги икки қаватли уйини, негадир, «Давлатхона» деб атар эдилар, ҳолбуки, уй эгаси Ҳиротда хусусий кишилар қаторида яшар эди.

Алишер баъзан Ҳусайнга эргашиб, шаҳар ташқарисидаги Гозургоҳга чиқарди. Тог этагида бир талай болалар қатор тизилиб, бараварига ўқ отар эдилар. Алишер бу манзарани қўриб, китобда кўрган суратларни эсларди. Қаерда бўлмасин унинг эс-хуши китобларда эди.

ЯЗД ЧУЛИ

Аскарий кийим кийган отлиқ анҳор ёқасидаги катта бир қўранинг дарвозасини қамчисининг дастаси билан тақиллатди. Бошига оқ намат қалпок, эгнига калта синг

камзул кийган мўғулбашара суворий дарвозанинг очишини сабрсизлик билан кутиб турди.

Замона нотинч, кечалари кўчада юриш хавотирли бўлгани учун Ҳирот аҳолиси қош қорайиши билан кўча эшикларини ичидан занжирлаб олишар эди. Амалдорлар яшайдиган «Инжил» ёқасидаги бу чекка маҳалла ахли кечаси бош суқиб кўчага чиқа олмас эди. Ҳозир ҳам озода кўчалар, саҳнига гул ва сарв дарахтлари ўтказилган шинам ҳовлилар сув қўйгандек жимжит эди.

Отлиқнинг тоқати тоқ бўлиб, яна дарвозани қоқди. Орадан бир неча дақиқа ўтгач, катта дарвозанинг сўл тавақасидаги кичкинагана эшик қия очилиб, паст бўйли, қийик кўз бир киши бурнини суқиб, кўчага қараган эди, отлиқни таниб, юзи ёришиб кетди.

— Э, келинг, Мирсайд, қадамларига ҳасапот,— деди ва катта дарвозани очди.

Келган киши Алишернинг тогаси эди. У худди ўз уйига келгандек бетакаллуф ичкари кирди...

Дастурхон устида Мирсайд сўнгги кунларда рўй берган муҳим бир ҳодиса — Темурнинг ўғли подшоҳ Шоҳрухнинг ўлими тўғрисида ҳикоя қилиб берди. Эндинина беш ёшга тўлиб, олтига қадам қўйган дўмбоқнина Алишер, чордана қуриб ўтирган дадасининг тиззасига тирангни қўйиб, тогасининг гапларига диққат билан қулоқ соларди.

— Мен ўшул куни Рай шаҳри яқинидаги лашкаргоҳда эрдим,— деди Мирсайд aka чақчайган кўзларини поччасига тикиб.— Мирза Шоҳрух жаноблари ҳам ўшул ерда қишлоған эрдилар. Наврўз куни подшоҳ ҳазратлари хачирга миниб, Таборак сари бориб, улуғларнинг мозорини зиёрат қилиб келмоқчи бўлдилар. Мен ҳам павкарлари орасида эрдим. Аммо, хачир мозорлар устига қадалган туглардан чўчиб, ёғини тираబ олди. Бир қамчи босган эрдилар, ҳаром ўлгур, шаталоқ отиб, подшоҳимизни йиқитаётди. Агар бизлар ул кишини суюб қолмосоқ, эгардан учиб кетган ва ўшул жойдаёқ жон таслим қилғон бўлур эрдилар.

Тогасининг имо-ишоратлар билан галирган ҳикоясига диққат билан қулоқ бериб ўтирган Алишер беихтиёр кулиб юборди. Мирсайд aka шундай жонли гапирав эдикি, диконглаб кетган хачир кўзига кўриниб кетгандай бўлди. Бироқ боланинг кулгусига отаси ҳам, тогаси ҳам эътибор беришмади.

— Бизлар Шоҳрух жанобларини суюб, эгардин туширдик ва авайлаб тахтиравонга солдик. Тўрт мулозим тахтиравонни елкалаб, лашкаргоҳдаги бир чодирга элтиб, Шоҳрух жанобларини ётқиздилар. Ул жаноб шу ётганларича қайтиб ўринларидан турмадилар. Баччагар шаҳзодалар боболарининг бошида туриб, алар билан розиризолик сўрашмоқ ўрнига, бурчак-бурчакда ўз одамлари била пичир-пичир қилур эрдилар. Улуғбекнинг валади Абдуллатиф бир ёқда, Бойсунқарининг ўғли Султон Мухаммад бир ёқда, анинг иниси — шаробхўр Абулқосим бир чеккада ўз мулозимлари ва аскарбошилари бирла маслихат қила бошлидилар. Авзойларидан, алар одам эрмас, баайни мурда устига ёпирилғоң ўлимтик қушларга ўхшар эрдилар.

Алишер осмонда парвоз қилувчи катта, тумшуғи қон, хунук ўлимтик бургутларни тасаввур қилиб, сесканиб кетди.

— Мирза Шоҳрух жаноблари етмиш икки ёшда дунёддин ўтдилар, зулҳижжа ойининг ўйгирма бешида, якшанба куни эрди². Мен Райда қолмай, тўғри Ҳирот сори от солидрдим.

Алишернинг дадаси билан тогаси бу ўлимининг оқибати устида бош қотирап эдилар.

— Бир-бирларига кушандада бўлғон шаҳзодалар ва қонга ташна, ўлжаталаб беклар эмди бир-бирларининг бошлини чайнайдурлар, халқнинг бор-йўнини яғмо этаудурлар, кўчиб кетмоқ керак Хуросондин,— деди Мирсайд гапини чўрт кесиб.— Мабодо, телба Мироншоҳнинг ҳаромзодаларидан бири тахтга ўтиреа борми, сиз билан менинг бошимизда ёнгоқ чақадур.

— Бир жойдин иккинчи жойга кўчмоқ осон гап эрмас,— деди Гиёсиддин хўрсиниб.— Қамбағалман десанг, кўчиб боқ, деган мақол бор. Шунча мол-ҳолни ташлаб кетиб, қайға борамиз.

— Э, язна, шундог замонда мол-ҳол кўринадурми кишининг кўзига,— деди шартта Мирсайд.— Жон омон қолса, мол топиладур!

— Бир оз кутиб турайик, зора замона тинчиб кетса...

— Ихтиёр ўзингизда, мен ҳаммадин буруп манови жиянчамга ачинамен,— деди тогаси Алишернинг елкасига қоқиб.— Кўзлари ўткир, пешонаси кенг, одам бўладур бу бола!

Гиёсиддин кутгандек замона тинчимади. Темурнинг неваҳа-эваралари, қонга ташна бўрилардек, бир-бирла-

ри билан тажишиб, халқнинг қонини сувдек тўка бошладилар. Улугбекнинг ўғли Абдуллатиф аскар тўплаб, ўзига тескари бўлган амалдорлардан кўпининг калласини кестирди, ўз бувиси Гавҳаршодни зинидонга солдирди. Шоҳрухнинг набираси, Бойсунқарнинг ўғли Абулқосим Бобур эса, ўз акаси Султон Муҳаммад билан уруша бошлади.

Шундай тартибсизликлар рўй бера бошладики, халқ кимнинг ким билан урущаётганини аниқ билмас эди. Аммо, афандига ўхшаб, кўчага бош сукиб, жанжалга аралашган кини чононидан, мол-холидан, баъзан жонидан айрилар эди. Ҳамма жанжал халқнинг моли устида кетаётгани аниқ эди.

Ғиёсиддин Кичкина Хурсоидан кўчиб кетиши пайти келганини пайқади. Бир куни тоңг қоронгисида беш-олти соябон арава ва бир печа отлиқ шаҳар дарвозасидан чиқиб, кунботиш томонга йўл олди. Ғиёсиддин билан бирга унинг қариндош-уруглари Ғарбий Эронга кўчиб кетмоқда эдилар.

Отларга миниб олган катта кишилар қовоқларини солиб ишдамай борар, аммо болалар йўлда тог, дарё, бօг ва далаларни ҳамда шаҳар ва қишлоқ манзараларини томоша қилиб, териларига сигмай, шовқин кўтариб кетишарди. От миниб ўрганиб қолган олти яшар Алишер ҳам гоҳ аргумогини қамчилаб, карвондан ўзиб кетар, гоҳ секин ҳайдаб, орқада қолиб кетарди. Бирорта манзилга бориб стганда у болаларга бош бўлиб, ўйин қиласиди.

Йўловчилар Ҳирот водийсидан чиқиб, Язд воҳасигача чўзилган катта саҳрора қадам қўйишлари билан сафар оғирлашди. Одам юрса оғги, қуш учса қаноти қуядиган бу саҳрова фақат кечалар йўл босиш мумкин эди. Йўлчилар ҳар ер-ҳар ерда бўлган шўр қудуқлардан сув чиқариб, мешларини тўлдириб олар эдилар. Бепоён қум саҳроси ҳамманинг жонига теккан эди.

Карвон бир печа кундан кейин Язд воҳасидаги Тафт қишилогига етиб келди, вақт яrim кечадан оғган эди. Йўлчилар карвонсаройга тушиб, ором олишиди.

Шўх Алишер эрталаб туриб, ўз ўртоқларини бошлаб кўчага чиқди. Карвонсаройпинг ёнида катта бир хонақоҳ бор эди. Болалар икки тавақаси ланг очиқ дарвозадан киришди. Хонақоҳ ҳовлисининг бир чеккасида кекса одам кўзини юмиб, пичирлаб ўтиради.

— Юриинглар, ўшул қудуқнинг чархини айлантиурмиз,— деди Алишер кўзларини чақнатиб.

— Йўқ, анови киши койиб берадур.

— Уришмайдур ул киши, ўзи ювош одамга ўхшайдур.

Болалар қўранинг ўртасига келиб, қудуқнинг ёнида тўхтаиди. Бурчакда ўтирган киши кўзларини очиб, уларга мароқ билан қаради ва:

— Ҳой болалар, бу ёққа келинглар,— деди кулиб.

Болалар, бир нарсадан ҳуркиган жайронлардек дув этиб ўзларини дарвоза томон урдилар. Фақат Алишер қўрқмай, чонинг олдига бориб салом берди.

— Ваалайкум ассалом, катта бўлинг! Сизлар бизнинг қишлоқ болаларига ўхшамайсизлар. Қойдин келдинглар?

— Ҳиротдин. Ироққа кўчиб кетаётирмиз,— деди Алишер чоннинг кўкрагигача тушган оппоқ соқолига қараб.

— Нега кўчиб кетаётирсиз?

— Ие, гапдан хабарингиз йўқми? Хурсоидан уруш бошланиб кетди-ку. Подшоҳзодалар бир-бирларининг калласини кесмоқда, юртни таламоқда, мундог замонда...

Чол оғзини очиб, ўйт қўлини қулоғига қўйиб, Алишернинг гапига қулоқ солди.

— Мабодо телба Мироншоҳнинг меросхўрларидин бири таҳтга ўтиrsa борми, нақ калламиз кетадур-а...

Чол қиқирлаб қулиб юборди.

— Не сабабдин?

— Бизлар Бойқароларга хизмат қилиб келганмиз. Бойқаролар Мироншоҳ авлоди билан ит-мушук.

— Рост айтдинг, болам. Фаросатли экансан. Бобонгнинг исми недур?

— Ғиёсиддин, лақаби Кичкина баҳодир.

— Офарин, ул кишини танийдурмен. Шоҳрух вафтидин беш-олти йил аввал Сабзворда ҳоким эрди. Ул кишини билурмен. Ҳўш, ўзинг мактабга борурмисен?

— Ҳа, тақсир, мен тўрт ёшу тўрт ойлик бўлғонимда ота-онам мактабга әлтиб берганлар. Ҳозир таборак сурасига тушдим.

— Боракалло. Бул жамоат болаларидин биз чоқиронда сен келиб, мен била ошно бўлдинг. Қел, сенинг учун фотиҳа ўқоли...

Шу пайт Алишернинг отаси Ғиёсиддин ва бир печа киши кириб, чолга салом беришди ва унинг қўлидан ўпиб, юзларига суртишди. Алишер ҳозиргина ўзи билан гапланиб турган чол улуғ бир одам эканини пайқаб, хонақоҳдан чиқиб қочди.

Кечкурун карвонсарой хужрасида овқат еб ўтирган-

ларида Алишернинг отаси хонақоҳда ўтирган чолнинг Шарафиддин Яздий деган улуг тарихчи эканини сўзлаб берди.

— Ул киши Шоҳрухнинг ёнида юриб, кўрган воқеаларни битган, Темур тарихи «Зафарнома» ни битган,— деди Фиёсiddин хурмат билан.— Шундог олим бир киши умрининг охирида қашшоқлиққа тушиб, дўстларга зор, душманға хор бўлибдур, ҳай дариг!

Фиёсiddин Кичкина ўз оиласи билан Гарбий Эронда уч йилча турди. Хуросон тинчибди, урушлар тўхтабди, деган хабарни эшишиб, Ҳиротга қайтиб кетиш тараддулага тушди. Бу вақтда Абулқосим Бобур ўз акаси Султон Муҳаммадни ўлдириб, пойтахтни эгаллагап, мамлакатда тинчлик ўрнатгап эди.

Ҳиротликлар яна соябон араваларга ўтириб, йўлга тушиши. Алишер от миниб, катталар билан карвоннинг кетида борар, йўлдаги ажойиб тог, дарё, шаҳар ва қишлоқларни томоша қиласа эди.

Йўловчилар баъзан яланглиқда тунаб қолар, баъзан карвонсаройларга тушиб, бир-икки кун дам олар эдилар. Бироқ Язд чўлига қадам босишлари билан аҳвол ўзгарди. Карвон салқин кечалари йўл босиб, кундузлари қудуқлар бўйида ором оладиган бўлди.

Бир куни кечаси от устида бораётган Алишерни уйқу босиб, кўзига қум тиқила бошлади. Қундуз куни салқин бир булоқ бўйида чодир тикиб, ҳамма ором олган пайтда, Алишерни онаси «ухлаб ол», деб ётқазиб қўйган эди. Бироқ шўх бола ўринда ётозмади, ўзига ўхшаш бир-икки бола билан саҳрордаги катта калтакесакларни қувиб юриб, жуда чарчади. Мана энди ярим кечада уйқу босиб, боин гаранг бўлиб қолди. Ҳаммани ҳам мудроқ босганидан Алишернинг ҳолига ҳеч ким эътибор бермади. Кичкина чавандознинг эгар устида ухлаб қолганини сезган от эса юришини секинлатиб, карвондан орқада қолиб кетди. Тонг пайти Алишернинг оти нимадандир ҳуркиб кетиб, уни ийқитиб юборди, ўзи пишқириб, боши оққан томонга қочди, Алишер гуп этиб, юмшоқ қум устига тушди-да, кўзларини ишқай бошлади. У қаердалигини, нима ҳодиса юз берганини пайқамай, анча вақтгача қум устида бўзрайиб ўтириди. Нихоят, ҳуши ўзига келгач, ҳамроҳларидан айрилиб, бепоён чўлда бир ўзи қолганини кўриб жуда кўрқди, додлашини ҳам, йиглашини ҳам билмади. У увишиб қолган кучсиз оёқларига босиб, ўрнидан турди-да,

атрофга қаради. Ҳаммаёқни бепоён қуруқ чўл энлаб ётар, кунчиқиши томон ёришиб келмоқда эди. Алишер отасидан, Ироқ вилояти — кунботиш томонда, Ҳирот — кунчиқишда, деган гапни эшитган эди. Ақлли бола кун ёришиб келаётган томонга қараб юриб кетди. Салдан кейин атроф ёришиб, қуёш бош кўтарди. Алишер бир оз ўтириб дам олди-да, яна ўрнидан турди. Кун кўтарилган сари унинг бадани қизир, томоги қақрар эди. Афсонавий ҳайвонларни эслатувчи қум уюмлари худди уни ютиб юбормоқчидай бўлар, қизиб кетган ҳаво қум тепалар устида жимиirlab қўзини тиндирап, иссиқ шамол лабини қутиарди. Бироқ ёш йўловчи буларга парво қилмай, ҳамон юриб кетмоқда эди. Боши айланана бошлагач, ўтириб бир ором олмоқчи бўлди. Қани энди, шу топда бир қултум, бир қултумгина сув бўлса! Бу ерда ўтираверса, сув қидирмаса, ташналиқдан ўлиб қолишини пайқаб, инқиллаб ўрнидан турди ва битта-битта юриб кетди.

Кўп ўтмай узоқдан кўзига гумбазга ўхшаш бир нарса чалинди. «Ие, бу нима экан, бориб кўрай-чи!» деб ўйлади у. Бу фикр Алишерга қувват бағишилагандай бўлди. Юрған сари гумбаз кичраярди. У баттар қизиқиб қолди. Бориб қараса, гумбаз дегани сув соладиган оддий тўрсиқ экан. Шошиб-пишиб тўрсиқнинг оғзини очиб, тўйиб-тўйиб сувдан ичди, ичди-ю, бирдан кўзи равшанлашиб кетди. «Теп-текис чўлда кичкина нарса ҳам узоқдан катта бўлиб кўринар экан,— деб ўйлади у.— Тунда йўловчилардин бири уйқусираб, тўрсигини тупшириб юборган бўлса ажаб эрмас, яхши бўлди».

Уйқу босган йўловчилар кун чиқмасдан олдин қудуқ ёнига бориб етгач, ораларида Алишернинг йўқлигини пайқаб қолишиди. Бирдан ҳамманинг уйқуси ўчди. Алишерни онаси: «Вой болам, қайда қолдинг!» — деб йиглай бошлади. Отаси докадек оқариб, турган жойида шамдек қотиб қолди.

— Йигламанг, ҳозир бориб топиб келгаймиз,— деб юптишиди Алишернинг онасини ҳамроҳлари.

Фурсатни ўтказмай, тезда болани қидириб топиш керак эди.

— Қани, отланинглар бўлмаса,— деди Фиёсiddинга жон кириб...

...Алишер рўпарасида бир неча отлиқнинг келаётганини кўриб, ўзида йўқ суюниб кетди, қадамини тезлаштириди. Узоқдан отасини таниб, негадир ўпкаси тўлиб, ҳиқиллаб йиглаб юборди. Фиёсiddин кела солиб, Алишерни ердан кўтариб олди-да, отига мингаштириди.

ҚУШЛАР ТИЛИ

Анҳор устига солинган гишт қўпrikning панижараси ёнида бўйнига жилд осган икки бола сувининг оқишини томоша қилиб туршарди. Уларнинг бири баланд бўйли, қирғиз қовоқ, бўлиққина, ўн бир-ўн икки яшар. У қизил шойи қўйлақ устидан яшил баҳмал камзул кийган, хипча белига заррин камар боғлаган, қиёфасидан зодагон бир оиласнинг арзандаси эканлиги билиниб турибди. Ёнидаги шериги эса қўринишида ундан икки-уч ёш кичикроқ, наст бўйли, юмалоққина, қизил юзли, шеригига қараганда соддароқ кийнинган. Бу икки мактабдошнинг каттаси Мансур бинни Бойқаронинг ўғли Ҳусайн, кичиги Алишер эди.

Алишер ўзи тугилган шаҳри Ҳиротга қайтиб келгач, мактабга қатиаб ўқий бошлади.

Ҳусайн панижарадан осилиб сувга бир парча қозоз ташлади-да, унинг оқишини кузатиб туриб:

— Алишер,— деди,— нечун ўшул китоб илкингдин тушмайдур? Сабогингни ҳеч тақрорламайсен! Бугун мактабхонада сенга диққат қилиб қараб турдим. Яна «Мантиқуттайр»ни³ тахта остина қўйиб, тақрор-тақрор ўқидинг. Яхшики, домла қўриб қолмадилар, бўлмаса нақ бошинингга таёқ келиб тушгуси эрди.

— Ўсру ажойиб китоб-да. Ўқимаймен десам ҳам ўқигим кела берадур,— деди Алишер қошини чимириб.— Қушлар ҳақидаги ҳикоялар фикру ҳаёлимни чулғаб олгон. Бошқа китобларга хушним ўйқ.

— Мен Саъдийнинг «Гулистан»ини афзал қўрурмэн. Кўп бамаъни ва ибраторумуз ҳикоялар бор,— деди Ҳусайн димог билан.— Ҳар қалай «Мантиқуттайр»дин ўлса, ўлиги ортиқ.

— Сен «Қушлар тилини» қунт билан ўқиб чиқғонингда бу гапларни айтмоғон бўлур эрдинг.

— Рости била айтсан, мен бу китобни ўқидиму, лекин маънисини чақолмадим,— деди Ҳусайн чин кўнгилдан.— Ҳуд-худ қушиниңг ҳикояларидан бир нарсани англаб олмоқ жуда маҳол. Мен равшан ва ибратли содда ҳикояларни ёқтирурмэн.

— Мен эса қишининг хаёлини ўғирлайтурган ажойиб гаройиб афсоналарни севамен. «Мантиқуттайр»ни ёзган Фаридиддин Аттор тўғрисида тагойимдин ажойиб бир ҳикоят эшитдим. Балки ул қишининг китобига қизиқ-синғонимнинг сабаби шулдир. Айтурларким, Нишонур шахрига мўгул-тоторлар киргаč, ахолисин қиличдин ўтказа берибдур. Бир черик қартайиб қолгон Атторни

ўлтиromoқчи бўлибдур. Шул арода бир деҳқон қоп орқа лаб келур эркан, тўхтаб мўгулга дебдурки: «Хой йигит, ани ўлтурма, қонин бағишила». Мўгул айтибдур: «Ярмогинг бўлса сотиб ол». Деҳқон дебдурки: «Орқамдағи бир қоп сомондин ўзга ҳеч нимам ўйқ». Мўгул: «Майли, шул бир қоп сомон чолнинг баҳоси бўлсии, бер сомонингни, ол чолни», дебдур. Шу йўсида Мавлононинг жонин қутқариб қолибдур.

— Ажойиб ҳикоят эркан, мен ҳам ул зотнинг достонларин ўқимогим керак эркан. Аммо сенинг ақлинг жойида. Агар мен юртга подиш бўлсам, сени ўзимга вазир қилиб олгаймен.— Алишернинг ишонқирамай турганини қўриб, гапида давом этди: — Мен албатта улуг бобомиз тахтига ўтиргаймен. Темурлангнинг севикили набираси бўлғон бобом Мирза Бойқаро сергайрат ва шикоатли йигит экан. Темурланг қазо қилғоч, Шоҳруҳ ани қатл эттирган. Мен Шоҳруҳ авлодидин бобомнинг ўчин олғусидурмэн. Доги бу гапларни бирорга айта кўрма!

— Ким айтадур сенинг гапларингни бирорга,— деди Алишер ноҳушланиб.

Деворлари гапч сувоқ билан ўймакор қилиб ишланған мактабхона қий-чувга тўлған. Юмшоқ намат устида тиз чўкиб ўтирган болалар чуввос қўтариб олдиларидағи тахта устига қўйилған китобларини ўқишиди. Кичикроқ болалар алифбе ва «Абжад» ёзилған тахталарга қараб: «Алиф, бе, те, се», деб қичқиради, баъзилари «Ҳафтияқ»ни хижжалайди.

Домла узун-қисқа бир неча таёқни деворга сувяб қўйиб, болаларга хўмрайиб ўтиради. Агар биронта бола ўқишидан тўхтаб, ёнидаги шериги билан гаплашиб қолса, таёқлардан бирини олиб, унинг бошига туширади. Шундан кейин болалар чувиллашиб, мактабхонани бошларига кўтарадилар.

Алишер эса тахта остига Фаридиддин Атторнинг «Мантиқуттайр»ини қўйиб завқ билан ўқиди.

Бу китобни ўқиганда кўз ўнгидаги ажойиб бир манзара ҳосил бўлади:

Мана, ўрмон ва дашит қушлари бир ерга тўпланганд, лекин уларнинг ўтиришида тартиб ўйқ: қарга булбулдан, қузгун товусдан юқори ўтирибди. Қушлар ўртасида ўрин учун жанжал бошланади. Ҳуд-худ (попушак) уларни тартибга чақиради. Бироқ қушлар унинг гапига қулоқ солмайди, шунда у: «Бизларга, бир раҳнамо керак экан, биз Симург қишини топиб, ўзимизга подшо қилиб олайлик», дейди. Қушлар унинг сўзини маъқул қўриб, Симург турган водий томон парвоз қилади. Бир қанча

вақтдан кейин қушлар чарчаб қолади. Товус, булбул, каклик, каптар ва ҳоказолар ўз узрларини айтиб, излариға қайтмоқчи бўлади. Попушак умумий мақсад йўлида жон фидо қилишга чорлайди. Қушлар унинг гапини маънгул кўриб, яна парвоз қилади. Симурғни ахтариб, чўл ва сахролар, баланд тоғлар ошиб учиб кетаверади. Паррандалар ўлиб-ўлиб, қолган ўттизтаси бир водийга бориб етади, Симурғ қушини бунда ҳам тополмайдилар. Ниҳоят, улар Симурғ ўzlари эканини, яъни тоҷикча «симурғ» ўттиз қуш эканини англайдилар. Чарчамай, ҳормай бир мақсадга интилишлари уларни Симурғ даражасига кўтарган.

Болаларниң қий-чувлари Алишернинг қулогига гала-гала бўлиб учётган қушларниң чугиллашига ўхшаб эшитилиди. Домланинг ёнида турган узун беҳи таёги бўлса, кўзига сарв дараҳтига ўхшаб кўринади, унинг қуюқ шоҳлари орасида тўти билан қумри ўзаро сухбат қура бошлайди. Бироқ домланинг қаттиқ товуши унинг хаёлини бузуб юборади.

— Алишер, хаёл сурмай сабогингни такрорла, ҳали сени қошимга чорлагаймен.

Алишер «Қушлар тили»ни беркитиб қўйиб, тахта устида очиқ турган қуръон қалималарини такрорлай бошлайди. Кечаке домла «ёсин» сурасининг бир қисмини ёд олиб келишни топширган эди. Орадан бир соат ўтартмас домла уни ўз олдига чақирди.

Алишер қўл қовуштириб келиб, устод олдида тиз чўкади ва сабогини ўқий бошлайди. Бироқ иққинчи мубиндан ўтмасдан тутилиб қолади. Домла луқма ташлагандан кейин яна ўқиб кетади. Нарироқ бориб, яна тутилади:

— Бўлмайди, сабогингни ўқимабсен,— деб ўшиқиради домла. Бироқ уни савашга қўли бормайди.— Биламен сенинг нима ўқиётганингни. Қушлар сўзидин кўра оллоҳнинг сўзларини кўпроқ такрор эт! Сен ҳали ул китобни ўқимоққа ёшлиқ қилурсан. Кичкина баҳодирнинг ўғли бўлмогонингда тоза калтак ер эрдинг, бор, сабогингни ўқи!

Мактабдошлари жимиб, бир-бирларига қараб қўйишади.

Кечқурун Гиёсиддин баҳодир ўз ўглини меҳмонхонага чақириб:

— Қани, ўғлим, нима ўқиётисиз? — деб сўраб қолди.

— Мен «ёсин»ни ёдламоқдамен ва саводим равон бўлсин деб, «Мантиқуттайр»ни ўқимоқдамен.

— Эшитаменки, сиз сабогингизни такрорламай, доим бу китобни ёллар ва мактабдин озод бўлғондин сўнг ҳам дўстларингиз била ўйнамай, ҳар гўшада қушлар сўзини айтиб, ўз-ўзингиз била гаплашар ва кулиб қўяр эмишсиз. Бул китоб сизни жинни қилиб қўймасайди...

— Отажон, менинг тўғримдаги ҳар хил бўлмагур гапларга қулоқ сола берманг, эс-хушим жойида. Кўрқманг, жинни бўлмаймен.

Гиёсиддин ўглиниң киноя аралаш маъноли жилмайшини кўриб: «Эс-хуши жойида, ақлдин озадир, деб қўрқмаса ҳам бўладир», деб ўйлади ва кўнгли таскин топти. Шундай бўлса ҳам ўглиниң қўлидан «Мантиқуттайр»ни тортиб олишга уриниб кўрди.

— Ўшул китобни менга беринг, эвазига саҳдоф бозордин истаган китобингизни олиб берай.

— Йўқ, ота. Яна бир ҳафта илкимда турсин, сўнгра...

Ота-бала шу хилда тортишиб турганларида мактабдор домла келиб қолди. Алишер таъзим қилиб, қўлидаги севикили китобни қўлтиққа уриб, меҳмонхонада чиқиб қочди.

Салласи қозондай, қип-қизил юзли домла унинг орқасидан қулиб:

— Ўз айбини сезган тақанинг қочишини қаранг,— деб қўйди.

Гиёсиддин баҳодир меҳмон билан саломлашиб, уни тўрга солинган кўрпачага ўтиргизди. Дастурхон ёзиб, токчадан ясоглиқ бир баркашини олиб, меҳмон олдига қўйди ва ион синдириб, меҳмонни дастурхонга таклиф қилди. Мактабдор домла оқ кўнгил, яхши одам бўлса-да, шогирдларга ииебатан қаттиққўл эди. Ўз замонасидағи таълим-тарбия талабларига риоя қилиб, мактабда тишининг оқини кўрсатмай, болаларни калтаклаб турарди.

Уй эгаси қулиб:

— Худди ўз вақтида келиб қолдингиз-да, домла,— деди.— Сўз Алишер устида кетмоқда эрди. Анинг саводи равон бўлубдур, раҳмат, домла.

Мактабдор домла бу гапни эшитиб, хурсанд бўлганини яшира олмади.

— Рост айтдилар. Алишернинг зехни ўткир, саводи равон. Аммо аччиқ бўлса доги бир ҳақиқатни айтмоқдун ўзни тия олмаймен.

У Алишернинг «Қушлар тили»га қизиқиб кетиб, қуръонни бир чеккага ўтишириб қўйганини айтди.

— Ўглингизнинг илкидин бу китобни тортиб олиб, ани ўқимоқни манъ этмоқ керак,— деди у қовоғини со-

либ.— Бул китоб анинг хаёлига таъсир этиб, телба қилиб қўйса ажаб эрмас.

Бу гап Алишернинг отасини ўйлатиб қўйди. «Илкидин бу китобни тортиб олиб, ани қаттиқ хафа қилсан, тезроқ телба бўлиб қолмасмикан?» Домла уни хафа қилиб қўйганини кўриб, ўрнидан қўзгалди:

- Менга жавоб берсалар.
- Ўтилинг, домла, овқат тайёр.

Ўй эгасининг қисташига қарамай, ўрнидан турган меҳмон «овқат» сўзини эшигтгач, яна ўтиришга мажбур бўлди.

Домла овқатланиб чиқиб кетгандан кейин Фиёсиддин баҳодир чукур ўйга толди.

Китобни ҳозир ўғлининг қўлидан тортиб олиш яхши эмаслигини пайқаб, индамай қўя қолди.

Бироқ Алишер эртасига эрталаб мактабга борганида жилдини ахтариб, севикли китобининг йўқолиб қолганини пайқади. «Кечаси уйқуда ётғонимда отам олиб қўйибдилар-да», деб ўйлади у ниҳоятда хафа бўлиб. Ўзининг энг яқин дўстини йўқотган кишидек кўзига ёш олди. Тахта устига қуръонни қўйиб, гўё уни ўқиётган кишидек бош чайқаб, «Мантиқуттайдир»дан батъзи парчаларни ёдаки ўқий бошлади ва ўз хотирасига ҳайрон қолди. Севикли китобидан қайси парчани бошлаб ўқиса, охиригача ёд билар эди. Ниҳоят, бутун китобнинг кўнглига ёд бўлиб қолганини пайқаб, ўзида йўқ хурсанд бўлди.

ИЙГИТЛИК ФАСЛИНИНГ ТИКАЛИ ГУЛЛАРИ

Шоҳрухнинг набираси подшо Абулқосим Бобур Машҳад шаҳрига келиши муносабати билан унинг шарафига ҳокимнинг шаҳар ташқарисидаги чорбоғида катта зиёфат берилди. Мармар ҳовуз атрофига солинган гилам, шойи кўрпачалар устида шаҳар аъёнлари, беклар, саркадалар ялпайшиб ўтирад, белларини маҳкам борглаб, этакларини бар урган эпчил хизматкорлар елиб-югуриб, уларга турли-туман овқатлар ташиб турардилар. Бел搏гларига қирқтадан қўйғироқ осган чиройли йигитчалар — пайклар олтии суроҳлардан⁴ шароб сузиб, кумуш қадаҳларда подшоҳга ва унинг меҳмонларига тутар эдилар.

Луники осилган, бодом қовоқ, қийиқ кўз подшоҳ олди очиб қўйилган ипак чодир ичидаги таҳт устида ўтириб, пайклар қўлидан устма-уст шароб ичарди. Шаробхўр, енгилтабнат, ишратбоз Абулқосим табибларнинг ман этиш-

ларига қарамай, ичкиликини сира қўймас, халқдан тушган солиқнинг кўпини зиёфатларга сарф этар эди.

Бироқ шу нуқсонларига қарамай, у яхши шеълар ижод қиласар, саройига шоирларни тўплаб, ёзган нарсаларини ўқиб берар, Навоий сингари ёш шоирларни қаноти остида асрар эди.

Мактабни энди битирган, ўи олти ёшга чиқдан Навоий Ҳусайн Бойқаро билан бирга унинг хизматига кирганди, у қаерга борса, бир талаӣ мулоғимлар билан бирга орқасидан эргашиб юришарди. Ҳозир ҳам улар шу зиёфатда бўлиб, бир чеккада анвойи тур ноз-неъматлар билан безалган дастурхон ёнида ўтиришарди.

Навоий подшоҳнинг авзойига қараб ташвишга тушиб қолди. Абулқосим қадаҳ устига қадаҳ кўтарса-да, чиройи очилмас, ранги борган сари бўзарарди. Унинг юзига ўлим ўз кўланкасини ташлагандек эди.

— Мирзамизнинг ранги бир ҳолатда, бир кори ҳол рўй бермасайди, деб қўрқаман,— деди Навоий Ҳусайнга аста.

Шу вақт Абулқосим Бобур, негадир ўзининг энг яқин бекларидан Абдували тархонга қаттиқ-қаттиқ гапириб, уни койимоққа бошлиди. Зиёфатдагиларнинг қайфи қочиб, бирдан жимиб қолди.

— Шоҳимизнинг хумори ошиди,— деди Ҳусайн шивирлаб.— Ажал келиб бўғзидин олди, шул сабабдин сафроси қайнаб кетди.

Ҳусайн Бойқаро бу вақтда ўн саккиз ёшга тўлган, қизилмагиз, барваста йигит эди. Абулқосим уни ҳам ҳимояти остига олиб парвариш қиласар, ўз ўғлидек тарбиялар эди.

Навоийга Ҳусайннинг гаплари ёқмади шекилли, қовогини солиб гапириди:

— Бирор ўлай деса, бирор кулай дейдур. Наҳотки, мирза Бобурнинг ўлимини истасангиз? Ахир сиз била биздин илкидин келганини аямайдир-ку!

— Э Навоий, содда йигитсиз-да,— деди Ҳусайн қош ўйнатиб,— нима, яхшилик қилди, деб тоҷу таҳтдан воз кечайми? — Сўнгра заҳарханда қилиб кулади.— Абулқосимнинг ўлими, йўлимдаги бир ғовни олиб ташлайдур!

Навоий кўринамаклик қилаётган собиқ мактабдошига тижиниб қаради:

— Бас қиласайлик бул сухбатни, бирорнинг қулогига етса яхши бўлмас. Тил югуруги бошга, илк югуруги ошига! Тилга эҳтиёт бўлсангиз, мақсадга эришасиз!

Зиёфатдан кейин подшоҳнинг ҳоли оғирлашиб қолди. Уни кўтариб тўшакка ётқиздилар. Кечаси тилдан қолиб.

кўнглидаги гапларни атрофдагиларга кўз ва қўл ишорати билан тушунтиришга урийди. Бироқ ҳеч ким нима демоқчи эканини тушумади, орадан икки кун ўтгач, Абулқосим Бобур ёруғ дунёдан кўз юмди. Унинг саркардалари, мингбoshi ва юзбошилари таҳтга даъвогар бўлган шаҳзодалар орасидан ўзларига ҳомий излай бошладилар. Ҳусайн Мирза ҳам бу лочинлардан бир нечасини ўз томонига оғдириб олди: у таҳт учун кураш бошлаш пайти келганини пайқаган эди. Бир куни Навоийни чодирига чақириб, ўзи билан бирга сафарга чиқишни таклиф қилди.

— Мен қазоқлиққа чиқиб кетурмен,— деди Ҳусайн хипча белидаги камарга қилич-қинини осар экан.— Юринг мен била Симурғ қушини изламоққа!

Унинг излаган Симурғ қуши панжаси ва тумшуғи қон, одам гўштига ўч йиртқич парранда эканини Навоий яхши биларди, шу сабабдан сobiқ мактабдошининг таклифини рад этиб:

— Мен Машҳад шаҳрида қолиб, мадрасада ўқимоқ ниятидадурмен,— деди.

— Афсуски, сиз қилич эрмас, қалам била машқ қилиб келгансиз, бўлмаса менга эргашиб кетган бўлур эрдингиз. Майли, сиз илм ҳазинасидин дурдоналар тера беринг, юрт учун яраб қолар. Мен эрсам кўкрагимни шамолга бериб, Симурғ қушини излаймен.

— Сизга баҳт-саодат, ишингизга күшойни тилаймен. Агар ақлли одамлар маслаҳати била иш қилиб, павкарларигизни рози қилиб юреангиз, албатта, муродингизга эришингайсиз,— деди Навоий сobiқ мактабдоши билан хайр-хўшлашар экан.

Орадан кўп ўтмай, Алишер Имом Ризо мақбараси яқинидаги хонақоҳдан бир ҳужра олиб, мадрасада таҳсил кўра бошлади.

ПАҲЛАВОН МУҲАММАДНИНГ ҲАЗИЛИ

Алишер уйқудан кўзини очганда ним қоронғи ҳужра ўртасидаги хонтахта устига панжарадан тангадек офтоб тушиб турарди. Тоби қочиб, кўрина-тўшак қилиб ётган шоир оёғининг оғриғи тўхтаганини сезиб, табиати равишан тортиди. Устидаги кўрпани олиб ташлаб, ўринидан турди-да, деворни ушлаб даҳлизга чиқди. Обдастадан сув қуйиб, юз-қўлини чайди, белбоғига артиниб, тагин ўрнига қелиб ётди-да, ориқлаб кетган рангсиз қўлини чўзӣ, ёнидаги токчадан қоғоз, қалам олди ва баланд қўйилган ёстиғига суюниб ёза бошлади. Қалами йўргалаган сари юмалоқ

юзи хиёл ёришиб, қийик кўзлари парнирар эди. Кечаси бедорлик маҳалида ўйлаб қўйган фикрлар вазн қолипига тушиб, қофиялар осонгина бир-бирлари билан топишиб олар эди.

Шоир ёзган шеъридан хурсанд бўлиб, қогозни тўрт буқлади, қозиқда осиғлиқ турган чононининг чўнтагига солиб қўйди-да, яна ўрнига чўзилди.

Ота-онадан етим, ҳомийсиз қолгани етмагандек, му-соғиғир юртида у мағосил (суюқ сирқираш) касалига мубтало бўлиб қолди. Турган настак ҳужраси ним қоронғи, заҳ Эрталаб бирнас туиган офтоб ҳужрадаги рутубатни даф қилолмасди. Яхшики Машҳадда баҳтига Паҳлавон Муҳаммад бор, бўлмаса ҳоли нима кечар эди! У ҳар кун бир мартаба келиб, ош-сувидан хабар олиб турари, шаҳарнинг машҳур табибларини бошлаб келиб, муолижка қилдиради.

Алишер кечаси уйғониб, алламаҳалгача хаёл суриб ётгани учун ҳозир уни уйқу элта бошлади. Аъзойи бадани бўшашиб, қандай ухлаб қолганини ўзи ҳам сезмай қолди...

Пепонаси кенг, чорпаҳилдан келган, қора соқол Муҳаммад Паҳлавон ҳужра эшигини очиб, ичкари кирганда шоир ухлаб ётар эди. Паҳлавон унинг оромини бузмаслик учун оёқ учида юриб келиб, хонтахта ёнига чўқди. Бирпас ўтириб, қозиққа осилган жомаининг ениг ўтирилганини кўрди-да: «Чатиб қўймоқ керак эркан, михга илнитириб олғонга ўҳшайдур», деб ўйлади ва ўрнидан туриб, уни қозиқдан олди ва чопонининг барига қадаб қўйилган ипли игнисини олиб тикишга бошлаган эди, чўнтағида бир нарса шитирлади. Олиб қараса, тўрт буқланган қоғоз. Унга кўз югуртириб: «Янги битган бўлса керак», деб ўйлади ва завқ билан ўқиий бошлади. Шеър унга жуда ёққан эди. Уч-тўрт ўқищаёқ кўнглига жо бўлиб қолди. Сўнгра қогозни яна аввалгидек буқлаб жойига солиб, жомани қозиққа осди.

Паҳлавон Алишерга қараганда анча катта бўлса ҳам ахли фозил ўртасида ном чиқарган ёш шоирни катталардек хурмат қиласа эди. Улар Абулқосим Бобур саройида учрашиб, дўстлашган эдилар.

Ёлғиз кўштигирлик⁵ эмас, мушоирада ҳам рақиблари Паҳлавон Муҳаммаднинг курагини ерга тегизолмаган эдилар. У форс тилида «Кўштигир» тахаллуси билан ажойиб рубоийлар, маснавийлар ёзар, мусиқийдан ҳам хабардор бўлиб, бир қанча куйлар ижод этган, бундан ташқари у диний ва дунёвий илмлардан ҳам баҳрадор эди. У қайси ишга қўл урса, уddeлай олар ва истеъодининг ҳар тарафламалиги билан одамларни ҳайрон қол-

дирад эди. Ўзи мард, танти бўлгани учун бошига кулфат тушган танишлари, ошина-оғайниларини унутмас, топганини улар билан баҳам кўрар эди.

У бугун ёш шоирнинг гамини еб, патир ион, қатлама, шарбат олиб келган эди. Ҳозир тонг уйқуси элитган фалокатзада дўстининг саргайган юзига қараб, унинг уйғонишини кутиб ўтиради. «Туз тотмай ухлаб қолган бўлса, яхши эрмас», деб ўйлади у ва сабрсизланиб йўталиб қўйди. Уйқуда зийрак бўлган шоир уйғониб кўзини очди ва ўридан туриб ўтиракан, салом берди.

— Ваалайкум ассалом! Согликлари нечук? Мавлоно Абдусалом берган ҳаб дору кор қилдиму?

— Лёгимнинг оғриги бир оз босилғондек.

— Мавлоно замоннинг моҳир ҳакими эрур. Зора мараз зоил бўлса. Алар буюриб эрдиларки, бемор соғойғондин сўнг тери остида қолгон мараз уисурларини даф қилмоқ учун ходим қилмоқ зарур, деб. Аввал ионушта қилиб оали, сўнгра...

Алишернинг иштаҳаси бўлмаса ҳам, патир ион ва қатламадан бир-икки бурда еб, шафтоли қоқи сувидан бир пиёла ичди.

Ионуштадан кейин Паҳлавон унинг оёгини уқалай бошлиди ва одати бўйича шеърдан гап очди:

— Сиз туркий тияда шеърни яхши айтадурсиз. Марҳум Абулқосим мирза ҳам сизни мақтайдурлар эрди. Хўш, эмди сизга бир саволим бор, жавоб беринг.

— Билсам, жавоб берай, саволингизни айтинг.

— Саволимиз будурки,— деди Паҳлавон шоирнинг оёгини уқалаб туриб,— туркигўй шуародин қайси бири яхшироқ айтур ва сиз қой бирини беганурсиз⁶.

— Яхши айтилган шеърнинг барини бегапурмен.

— Холис туриб айтинг, туркигўй шоирларнинг қай бирисини сўз мулкининг подшоҳи деб билурсиз?

— Мавлоно Лутфий ҳоло барҳаётдурлар, ул киши туркигўй қавмнинг устози турурлар, аларни маликуншуаро, деб топурмен.

— Нечук Мавлоно Сайд Насимийни демадингиз?

— Анинг учуники,— деб кулиб жавоб берди Навоий,— Мавлоно Лутфийни подшоҳ деб билсак, Сайд Насимий ул кишига вазирликка арзийдурлар.

— Йўқ, мавлоно Насимийдек оташнафас шоир турган ерда Лутфийни писанд қилғонингизга ажабланурмен. Сайд Насимийнинг ҳар бир шеъри ҳикмат хазинаси бўлиб, зохирда бир жононга айтилган шеърга ўхшаб кўринса доги, ботинда коинотнинг бирлиги ва бутунли-

гина ошиқ бўлгтон шоирнинг нидосидур, ул ҳар бир жузъий нимарсада улуг бирликнинг таҳозиротин кўрадур. Мана, қулоқ беринг,— у уқалашдан тўхтаб, ёш Навоий нинг шу бугун эрталаб ёзган шеърини завқ билан ўқий бошлиди:

Хар қаён боқсан юзумга ул қўёшдип пур эрур,
Хар сори қиласам назар ул ой менга манзур эрур.

Шеърнинг сўнгги икки мисрасини ўқиётганда «Навоий» сўзи ўрнига «Насимий» сўзини қўйиб ўқиди:

Гар Насимий симбарлар васани истаб кўрса раиж,
Йўқ ажаб, невчунки хом этган киши раижур эрур.

Таажжубдан қўзлари қинидан чиқиб кетаётган ёш шоир пинагини бузмай шеър ўқиётган Паҳлавонга тикилганича қотиб қолди.

— Қани айтинг, зохиран мажоз тариқига мансуб эрса доги, маъно юзидин ҳақиқат тариқига дохил эрмасму,— деди Паҳлавон шеърни ўқиб бўлгач.— Ия, нега жавоб бермайсиз?

Навоий: «Бу шеърни шу бугун мен ёздим-ку!» — демокчи бўлди-ю, ўзини тутиб олди.

— Бул шеърни қачон ёд тутиб эрдингиз? — деб сўради у тилга кириб.

— Мундин ўн икки йил бурун. Бобур мирзонинг бир мажлисида Сайд Насимий ўқиб эрдилар, мирзага бағоят хуш келди. Мен ани битиб олиб ёд туттим.

— Эҳтимол, сиз янглишаётгандирсиз, бу бошқа шоирнинг...

— Йўқ, йўқ, мен янглишмадим. Гувоҳларим бор. Сўзимга бовар этмасангиз, аларни бошлиб келайин.— Шуни деб Паҳлавон ташқарига чиқиб кетди ва ўз ҳазилидан завқланиб, қўзидан ёш чиққунча кулди.

Навоий эса қўлини чўзиб жомасининг чўнтагини тимирскилади, ёзган шеъри жойида, тўрт буклоглигича турибди. Паҳлавон уни қачон олиб ўқибди-ю, қачон ёд ола қопти? Қизиқ! Ё ўзи адашяптимикин? Бир вақт ўқиган газали хотирасида сақланиб қолгану, шеър ёзишга бошланганда юзага қалқиб чиққанмикин? Йўғ-э!

Навоий шуларни ўйлаб боши қотиб турганда Паҳлавон юзига жиддий тус бериб, яна ҳужрага кирди ва у ёқдан-бу ёқдан гапириб, Алишернинг дикқатини чалғитмоқчи бўлди. Аммо шоирнинг хаёли ҳамон паришон, кўнгли алағда эди.

— Рости била айтинг, шул шеърни Сайид Насимиининг ўз оғизларида эшитганму эрдингиз?

— Ия, нега менга ишонмайсиз. Ўшул мажлисда мен била икки шогирдим ҳам бор эрди. Алар ҳам мазкур шеърни ёд тутиб эрдилар. Ишонмасангиз, аларни тонгла бошлаб келурмени.

«Ё Паҳлавон менин калака қилаётир, ёки хасталигим туфайли зеҳним заифлашиб, Насимиининг хотиримда қолғон шеърини қайтадан ёзганмен», деб ўйлади шоир ҳайрон бўлиб.

Паҳлавон эса ўз такясига бориб шогирдларидан Султонали билан Мұхаммад Алини олдига чақириб олди-да, уларга Навоийнинг шеърини ёдлатди. Эртасига улар келиб, Паҳлавонининг сўзларини тасдиқладилар ва гўё ўн икки йил бурун эшитган шеърни қироат билан ўқиб бердилар. Паҳлавон эса «Ана кўрдингизми?» дегандек қоши, қўзи билан имо қилиб қўйди. У ҳазилини ҳаддан ошириб юборганини пайқаб, гапни қисқа қилди-да, ёш пиорни ҳайратда қолдириб, шогирдлари билан жўнаб қолди. Эртасига Навоийнинг ҳолидан хабар олиш учун шогирди Султоналини юборди. Ўзи орадан бир кун ўтказиб келди-да, қўлидаги тугуничани даҳлизига қўйиб, хаёл огушида ётган шоир билан саломлашди. Ёнига ўтириб соғлигини сўраганда Алишер:

— Емон эрмас, аёқ оғриги босилди, аммо анинг ўрнига бошим оғримоқда,— деди порози оҳангда.

Паҳлавон ҳамдардлик билдириш ўрнига хахолаб кулиб юборди:

— Мағосил аёқингиздин бошингизга чиқибдир-да. Хо! Бунинг иложи осон, бир ииёладан май ичиб олсан, бош оғриги қоладир,— шуни деб ўрнидан турди-ю, даҳлиздан иккита ион орасига қўйилган яхна гўшит билан бир шиша мусаллас келтириб хонтахта устига қўйди.

Иккови бир пиёладан ичиб қизишиб олгандан кейин Паҳлавон кулиб ҳамма воқеани гапириб берди.

— Эгнингизни улойдургонда киссангииздин бир қофоз топдим. Оҳисталик била ани чиқариб кўрдим. Матълум бўлдики, ушбу яқинда айтилғон шеърдур. Ани ёнимда қўйиб, уч-беш карра ўқиб ёд туттим ва жойига қўйдим. Сиз уйғонгоч, ушул сўзларни ароға солдим.

— Хотирингизга балли! Уч-беш карра ўқиб ёд олибсиз. Аммо мени ҳайрат ва таажжубда қолдириб, хаёлимни пароканда қилмоқдин мақсаду не эрди?

— Бошингизни оғритиб, аёқингиз оғригини унуттириб ўқиб, деб жавоб берди кулиб Паҳлавон Мұхаммад.

ЯХШИНИНГ ШАРОФАТИ

— Тобакай мусофириликда раингингизни саргайтириб юргайсиз,— деди бир куни Алишернинг ҳужрасига ташриф буюрган Паҳлавон Мұхаммад.— Ўз шаҳрингиз Ҳиротга кетинг. Машҳад ҳавоси сизга ёқмади. Рангингизга қараб бўлмайдур, заъфарон.

— Рост, Ҳиротни соғиниб рангим заъфарон бўлди. Қанот боғлаб учгим келиб турибдур. Бориб марҳум атомининг чирогин ёқмогим керак.

— Бас, невчун жўнаб кетмайсиз?

— Ҳирот тахтин олғон Абу Саиддин қўрқадурмени. Ўзингизга маълум, менинг тагойларим анинг ғаними бўлғон Ҳусайн Бойқаро хизматидадурлар. Тағойисини кўрарга кўзи бўлмогон подшоҳ жиянининг бошин силамас.

Паҳлавон кетмон соқолини тутамлаб, бир лаҳза фикр-мулоҳаза дарёсига чўмди-да, кейин бошини кўтариб, дўриллаган овоз билан деди:

— Албатта, бир ишга бел болгамоқдин аввал анинг оқибатин ўйламоқ керак. Улугбекнинг оноси Гавҳаршод-бегимдек табаррук хотунни жаллод илкига топшурғон, бегуноҳ бек, шаҳзодаларни қатл эттирган подшоҳдин яхшилик кутиб бўлмайдур. Кимки тутун чиқарип ёнаётган бу алангага яқинлашса, этаги қуядур. Шул сабабдин сиз Ҳирот боргонингизда анга яқин йўламанг. Фақир киши панада, деганларидек золимининг кўзидин йироқда юринг. Мен доги яқин арода Ҳиротга кўчиб кетмоқ ниятидамен. Бул ерда ишим юришмай қолди.

— Машҳадда менга сиздин ўзга меҳрибоне йўқ. Ялгуз қолсам, мусофирилик бошингизга етадур.

— Андоғ бўлса, икки ўт-оловдин бирин танланг. Мен кетсам, бул ерда ҳолингиздин хабар олотурғон кимарса йўқ. Ҳиротда эрса ёр-дўстларингиз бор. Мавлоно Абдураҳмон Жомий ва Сайид Ҳасан Ардашер жаноблари ҳар вақт сизни ҳимоя қиладурлар. Сиз синоҳи эрмас, шоирсиз. Илкингизда найза эрмас, қалам тутиб келгансиз. Наҳот, Абу Саид тағойиларингизнинг қасдин сиздин олса?

Ўзи ҳам Ҳиротни соғиниб, бутун вужуди билан у ерга интилиб турган ёш шоирга Паҳлавоннинг сўзи ёғдек ёқди. Абу Саид ўз душманларини сингиб, Хурсоңда бир қадар тинчлик ўрнатган эди. Шоир олдига қўйилган қайнок шўрвани ичишдан қўрқсан кишидек, яна бир неча кун сабр қилиб турди, кейин таваккал отига миниб, ўз шаҳри — Ҳиротга жўнади.

Энди йигирма-йигирма бирга кирган тажрибасиз

йигитлар сингари Алишер ҳам пулни расамади билан сарф қилишни билмас эди. Қўли очиқлиги туфайли кўп ўтмай, отадан қолган унча-мунча пул ҳам совурилиб кетди, бирордан пул сўрашдан у ор қиласарди.

Бир куни шоир Ҳасан Ардашерни йўқлагани боргандা, у ишдан гап очди.

— Бекор юргандин бекор ишла, деган гап бор. Шеър билан қорин тўйгозиб бўлмайдур. Ишламасангиз доги оч қолмайсиз, мен бор, ойно-огайнилар бор. Аммо сизнинг сиркансиз сув кўтармайдур. Риёзат била топилғон бир тишлам ионни бирор берган семиз қўй этидин яхшироқ деб ўйлайсиз.

— Кўнглимдагини топдингиз, отахон,— деди қизариб Навоий.

— Шул сабабдин сизга лойик бир иш топойиқ. Агар шеър муҳлиси бўлғон инсоғли бир амалдор сизни ўзига мулоғим қилиб олмоққа розилик берса, хўи дерми эрдингиз?

— Муносиб бир кишига мулоғим бўлмоқдин ор этмайдурмен. Бирорнинг хизматин қилмоқ айб эрмас.

— Рост айтдингиз, бу номус қилатурган иш эрмас. Сўзима қулоқ беринг. Мен бир куни Султон Ҳасанбекнинг уйларида мажлисда сизнинг бир шеърингизни ўқиб эрдим. Ул кишига бағоят хуш келди. Бурупроқ менга, бир покиза, фаҳм-фаросатлий йигит бўлса, навқар қилиб олур эрдим, деб эрдилар. Мен сизни айтиб кўрай. Қўли очиқ одам, яхши маош берса керак.

— Султон Ҳасанбек майхўр, деб эшитамен. Ўғли доги кўп ичадур эркан,— деди Навоий.

— Майхўр бўлсалар доги қўнгли оқ одамлар. Яхши одам маст бўлса ҳам ўзгага ёмонлиқ согинмайдур.

Навоий иккиланиб туриб, унинг таклифини қабул қилишга мажбур бўлди. Ёш бўлса ҳам шеър муҳлислари орасида донғи чиққан Навоийдек шоирни мулоғим қилиб олганидан Ҳасанбекдек киши фахрлалар эди.

Мулоғим ёки навқар хизматкорлик лавозимидан бир ногона баланд бўлиб, у бек билан хизматкорлар ўртасида туради, хўжайининг буйруқларини хизматкорларга етказади, дастурхон ёзиб, хўжайин олдига овқат қўяди, у билан бирга ўтириб овқатланади, сухбат қуради. Бундан ташқари Навоий жанговар бек билан сафарга бирга чиқиши, саҳро, тоғ-тошларда юриш, ҳарбий сафар қийинчиликларини у билан баҳам кўришга мажбур эди.

Навоий Мирзабекни ичкилиқдан қайташишга, унда шеър ва мусиқийга ҳавас ўйготишга ҳаракат қиласарди. Мусиқийга ҳавас ўйготиш қийин эмасди, аммо ичкилиқ-

дан кўнглини совутиш мумкин бўлмади. Бироқ шўнга қарактари, Мирзабек қўнгли оқ бўлиб, маст бўлмаган вақтларида жуда хушмуомала ва раҳмдил йигит эди. Қуналардан бир кун юз берган бир ҳодиса буни таедиқлади.

Хусайн Бойқаро Хоразмда куч тўплаб, доимо Хуронса ҳужум қилиб туради. Унинг бир тўда аскарлари Жаҳ-Жаҳ деган жойдаги жангда маглуб бўлиб қочиб қутулди, бир қисми ўровда қолиб, асир тушди. Бу жангда Абу Саиднинг ёш аскарбошиларидан Мирзабек ўзининг уста жангчи, моҳир қиличбоз эканини кўрсатди. Ўша вақтнинг одатига кўра асиirlарни аскарбошилар ва навқарларга иккитадан-учтадан бўлиб берар, улар бу асиirlарнинг каллаларини олиб, ўз ҳукмдорларига юборар эдилар.

Мирзабек қароргоҳга жангдан чарчаб келди-да, қурол-ярогини чодирнинг ўртасидаги устунга осди ва ўзини ердаги намат устига ташлади. У ҳали ўзига келмаган, ҳарсиллаб нафас олар, кўзлари бежо эди.

— Томоғингизни ҳўллаб олсангиз ўзингизга келардингиз,— деди Алишер.

Мирзабек ўридан туриб ўтириб, бир пиёла шарбат ичиб, мўйловини артди-да:

— Шуқр,— деб қўйди энтикиб.— Ўзи доги... ҳазилакам жанг бўлмади, Аҳмад Ҳожибек... ўз черики била... стиб келмаса... ишшимиз хароб эреди.

У ҳарсиллаб жанг тафсилотларини гапириб бераётганда, ташқаридан оёқ товуши, от пишқириги эшитилди. Қурол-яроғли тавочи (хабарчи) бек чодир ичига кириб салом берди-да, хириллаб:

— Мирзабек, улушкингизни келтирдим, икки банди,— деди.— Дарҳол каллаларини олиб, Мирзага йиборгайсиз!

Дарҳол қуролларини тақиб олган Мирзабек билан Навоий ташқари чиқиб, қуролли соқчилар ёнида турган, кийимлари ечиб олинган икки асирии кўришди. Уларнинг бири новчагина, қоп-қора соқолини туркманча қирдирган йигит эди. У бошини ғоз кўтариб, мағрут боқиб турар, кўзларида қўрқувдан асар йўқ, унинг ёнида ўрта бўйли калладор шериги хаёл ичиди ерга тикилганича қотиб қолган эди.

Тавочи бек иккала асиринг калласини ҳукмдорга юбориш кераклигини яна бир бор уқтириб, отига минди, соқчилари унинг олдига тушиб, бош қароргоҳ томон ўқунашди. Навоий калласи ҳозир олиниши керак бўлган йигитларга ачиниб қарап, уларни қутқариш йўлини қидиради эди.

— Бек, бул икки бандини қатл этиб барака топмаймиз,— деди.— Жангда одам ўлдиримакнинг йўли бошқа.

Сиз жангда ёвни ўлдирмасангиз, ул сизнинг бошингизни олур, аммо қорол-яроқсиз асир йигитларни бежон қилмоқ улуг гунох.

— На қилай, фармони олийга қаршу бормоқ мумкин эрмас.

— Биз подшоҳнинг фармонини ҳам ерина келтиурмиз, буларни доди ўлдирмаймиз.— У савол назари билан қараб қолган Мирзабекка узоқдаги бир чинорни кўрсатди.— Ўшал оғоч тубинда бир ўқ еб ўлган аскарни кўриб эрдим. Боши бутун. Ярмоқ берилса, бир аскар аниг калласин келтиргай. Биз бир бандининг калласи ўринига ани йиборгаймиз. Аммо иккинчисини қандоқ халос этурмиз, билмаймен.— Навоий негадир биринчи нафбатда новча аскарни кутқармоқчи эди.

Мирзабекнинг юзи ёришиб кетди.

— Ўша чинордин юз қадамча нарида, сой бўйидаги харсангтош ёнида мен мираза Ҳусайнининг бир павкарини елкасидин чопиб ташлогон эрдим. Аниг доди бошин келтирсинлар,— шуни деб Мирзабек чўнтағидан бир динор чиқариб, Навоийга тутқизди. Навоий қўшни чодирга кириб, таниш бир аскарни бошлаб келди ва қўлига тилла пулни тутқизиб, воқеани тушунтириди...

Орадан чорак соат ўтмай, кесиб келинган икки каллани хуржунга солиб, тавочи бекка жўнатдилар, жони омон қолган иккى асирни кечгача чодирда олиб ўтириб, коронги тушганда қўйиб юбордилар. Навоий улар билан хайрлашаркан, ҳар бирига биттадан ион берди.

Султон Ҳасанбек Мирзабекнинг қилган хайрли ишини эшитиб, хурсанд бўлди ва унга шундай деди:

— Ўглим, Навоийнинг шарофати била савоб иш қилибсен. Мен иккингиздин ҳам беҳад хурсандмен. Аммо тилингизга эҳтиёт бўлинг. Агар бирор бул ишдин хабардор бўлиб, Абу Сайдга етказса, ҳолингизгавой!

БЛАДАРГА

Бир куни шоир ўз ҳужрасида ишлаб ўтирганида саройдан фаррош келиб, подшоҳ уни ўз ҳузурига чорлаётганини айтди.

— Ҳозир. Андак сабр қилиб туринг,— деди ранги ўчинқираган Алишер, шошиб-пишиб қоғозларини йиғиштириб, жувзданга солар экан. «Нега чорлади эркан? Ишқилиб, яхшилиққа бўлсин», деб ўйлади у гангиб. Бироқ сир бой бермасдан, шошилмай бошига кўк шойи салласини ўради ва ҳавораиг тўнини кийиб, фаррошга:

— Қани, юрепилар,— деди.

Шоирнинг јораги безовталаниб, бир фалокатдан дарак бераётгандек дукуллаб урар эди. Ахир, қўрқмасдан бўладими!

Абу Сайднинг амри билан ҳар куни кўшкнинг қаршисидаги майдонда бегуноҳ одамларнинг калласи кесилиб турар, баъзан шу майдонда қурилган катта қозонда жаллодлар сув қайнатиб; маҳкум қилинган кишиларни тириклайин қозонга ташлар эдилар.

Подшоҳ «хужраи хос» ида зар тўшак устида, юмалоқ ёстиққа тирсагини қўйиб, вазири Султон Ҳасаннинг маъруzasини тинглар эди.

Кенг пепона, жуссадор, қовоқлари шишиниқираган Султон Ҳасан Кошгар чегарасидаги аҳвол тўғрисида маълумот берар эди:

— Султон Муҳаммаднинг кенжа ўғли, даракчиларимизнинг хабарига қўра, Кошгарда қўшин тўплаетган эрмиш,— деди у маънидор қилиб.— Бадахшонга қўшин йибормоқ керак. У ерда таҳликали аҳвол юз берди.

Абу Сайд чаккасига қўлини тираб, ўйга толди. Сўнгги вақтларда мамлакатнинг ҳар томонидан келаётган ноҳуи хабарлар унинг сафросини қўзгатарди. Хоразм ва Марв вилоятидан бир талай аскар тўплаган Ҳусайн Бойқаронинг илгорлари Ҳуросон чегарасидан ўтган, унинг аскар бошиларидан Мирсаид — Навоийнинг тогаси — озгин аскар билан Серахс қўргонини ишғол қилган эди. Ана шу вақтда Кошгардан келган хунук хабар дард устига чипкои бўлди.

— Фармони олий ҳозирланг,— деб амр қилди Абу Сайд.— Шайх Али баҳодир Балх вилоятидан уч минг чеприк олиб Бадахшон борсин!

— Бош устига, мирзам.

— Серахс қўргонни қамаб ётган черикларимизга озуқа юборилсин!

— Хўй, тақсир.

— Мирсаиднинг жияни бул ерда не иш қилиб юрибдир, боҳабар бўлинсин.

— Мирзам, Навоий шоир ва дарвишифат йигит. Аниг сиёсат ва раёсат бирла иши ўқ. Мен доим Алишерни назорат остида саклайдурмен. Ўзингизга маълум, шоир менинг ўглим Мирзабекнинг мулоzими эрур, аниг ҳар бир босгон қадами бизга маълум.

— Ҳаммасидин боҳабармен. Жаҳ-Жаҳда юз берган воқеадин ҳам.

Бу гапни эшитиб, вазир бир сесканиб тушди.

— Тогалари ким эрди-ю, жияни ким бўларди,— деб пўнгиллади Абу Сайд.— Ҳар нарса аслига қайтадур.

Орадан кўп ўтмай, фаррош Навоийни бошлиб келганини маълум қилди.

— Қутиб турсин!

Орадан ярим соатча вақт ўтгандан кейин у шоирни ўз хузурига чакиртирди. Навоий эшиқдан кириши билан таъзим қилиб тиз буқди ва ижозатдан кейин пойгаҳда чўйка тушиб ўтириди. Бу вақтда шоир йигирма уч-йигирма тўрт ёшларда бўлиб, қизил магиз, қийик кўз, юмaloқцина йигит эди. Подшоҳ ундан аҳвол сўраганда:

— Сояни давлатнингизда, алҳамдулило, соғ-саломатмиз ва зоти олийларига узоқ умр тилаб ётибмиз,— деди. Шоир ўзини ярдкор бўлган йиртқич ҳайвоннинг горига кириб қолган кишидек ҳис этарди. Оғзидан бирорта ножӯя гап чиқса бошига ўлим келиши аниқ эди. У тавозе билан ўтириб, подшоҳнинг бергаи саволларига эҳтиётлик билан жавоб қиласади.

— Сизнинг хўп ғазалларингиз кўп ва лекин баъзилари гашимга тегадур,— деди Абу Сайд ва ёстиқ тагидан бир варак қоғоз олиб, тутила-тутила қўйидаги сатрларни ўқиди:

Мени ишқдин манъ этар сода шайх,
Дема сода шайх, ит каби лода шайх!

— Бу ёғини ўқимаймен, ўзингиз билурсиз. Бу газални сиз битдингизми?

Абу Саиднинг қисиқ кўзларида, илжайган гўштдор юзида газаб аралаш истехҳзо аломати кўринди.

— Мен битдим,— деб дадил жавоб қилди шоир.

Абу Сайд оғир хўрсиниб, сўл қўлининг бош бармоғи ва ён бармоғи билан мийиқларини силади, кўзларидан газаб учқуни чақнади.

— Қандай журъат этдинг,— деди сансираф.— Шайхлар, қаландарлар, эшонлар авом ҳалқни дин ва диёнат ўйлига бошловчи раҳнамолардир. Ўн нафар олимни бир нафар шайхнинг ҳаром тукига олмайдурмен.

— Газалнинг зоти шоҳоналарига топширилғон нусхасида хато бор,— деди Навоий бошини кўтариб.— Битикчи «айтқим» сўзин «ит каби» қилиб ғалат ёзибдур.

Мени ишқдин манъ этар сода шайх
Дема сода шайх, айтким лода шайх!

Абу Сайд, бу сафар ҳам шоир мени мот қилди, дегандек вазири Султон Ҳасанга қараб қўйди. Шу вақтгача

шоирнинг ҳаёти учун қўрқиб, ичини ит тирнаётган вазир енгил нафас олиб, жавоб ўрнига бош эгиб қўйди.

— Гап бир сўз устида эрмас,— деди Абу Сайд.— Газал гаразгўйлик ва ямон ният билан ёзилгои. Адолат, ҳалқпарварлик ҳақида, шайхлар ҳақида газал ёзиб не қилурсиз? Сиёсат ва раёсат доирасига кирмоқнинг на ҳожати бор? Санимларнинг қош ва кўзи тўгрисида шеър бита беринг, ҳеч ким ҳеч нарса демайдур.

У насиҳатомуз ганирар экан, шоирни яна сизсирашга бошлаган эди. Навоий индамай ҳурмат билан унинг сўзларига қулоқ солди. Абу Сайд шоирнинг ички нур билан ёришган, инсоф, муруват, камтарлик акс этган юзига тикилиб, унинг илм-маърифат шайдоси эканини, қўлда қилич билан шуҳрат ва бойлик орттиришни афзал кўрадиган тогаларига ўҳшамаслигини пайқади. «Майли, шайхларга қарши шеърлар ёзаверсин, аммо раёсат ишларига аралашмасин. Ҳар ҳолда андин кўз-қулоқ бўлиб турмоқ керак», деб ўйлади.

Абу Сайд бир вақтлар Бадахшонни босиб олганида, унинг подшоҳи Султон Муҳаммадни ва унинг тўғифич ўғлини асир қилиб, Ҳиротга олиб келган эди. Бадахшон шоҳининг кенжা ўғли Қошгарга қочиб кутулди. Асирлар Ҳиротда назорат остида, оддий кишилар қаторида яшар эдилар. Асир шоҳ Лаъли тахаллуси билан тоҷик тилида яхшигина газаллар ёзар эди. Асли бадахшонлик бўлган шоир Абду самад унинг яқин дўсти эди.

Бир куни кечқуруп унинг ўйига Султон Муҳаммад межмон бўлиб келди. Собиқ подшоҳнинг ранги учган, кўзлари бежо, қўллари қалтирап эди. Абдусамад асир подшоҳ билан саломлашиб, тўшакка ўтиргизди-да, ундан аҳвол сўради.

— Душманимиздин ўч оладирган пайт яқинлашмоқда,— деди соқоли кўкрагига тушган барваста Лаъли.— Ё ўламиз, ё озод бўламиз.

— Не гап, тақсир? Очикроқ гапиринг!

Шунда Лаъли Қошгардаги кенжা ўғлининг Бадахшонга ўтиб, Абу Саидга қарши жанг очишга ҳозирланётганини ва Ҳусайн Бойқаронинг Марв томондан бостириб келаётгани тўгрисида олган маълумотларини гапириб берди.

Иккала дўст шивирлашиб, рўй берган воқеаларнинг оқибати ва тутадиган хатти-ҳаракатлари тўгрисида узоқ маслаҳатлашдилар. Шу орада эшик тиқиллаб қолди.

— Алишер келгандур, ани ҳам чорлогон эрдим,— деди уй эгаси олазарак бўлган меҳмонга.

Навоий уй ичига кириши билан мажлисга рух кирди. Уйга чироқ ёққандек, дўстларнинг юзи табассум билан ёришди. Шоир уй эгаси ва Лаъли билан яқин дўстлар сингари ҳазиломуз ҳол-аҳвол сўрашиб, дастурхон ёнига ўтириди.

— Мажлис ахли хозир ва лекин ўртада мажлис садрини кўрмайдурман,— деди Навоий.

— Хозир ул жаноблари ҳам ўз ўринларини, ишғол қиласидилар,— деб Абдусамад хонтахта остидан бир шиша чиқарди.— Сизни кутиб турган эдик.

Навоий тўлдирилган пиёлани қўлига олар экан, Лаълига қараб:

— Лаъли Бадахшоннинг тоғингиздин ўрин олиши учун!— деб пиёлани кўтарди, сўнgra битикчи хато кўчирган шайхлар тўғрисида ёзган сўнгги шеърини ўқиб, подшоҳ билан бўлган мулоқотини гапириб берди.

— Котибининг ҳам шайхларни кўярарга кўзи йўқ эркан,— деди Бадахшний кулиб,— аммо шайхларга адовати сизницидан зўр эркан, анинг учун «кайтким» сўзини «ит киби», деб битибдур. Ажиб, Абу Саидга бу сўз ёқмабдур.

— Лакаби ит бўлғони учун ёқтироғон,— деди заҳарханда қилиб Лаъли.

Дўстлар ҳазил-мутойиба, шеърхонлик билан ярим кечагача ўтиридилар.

Орадан кўп вақт ўтмай, Султон Муҳаммаднинг ўғли Бадахшонга бостириб кирди, иккинчи томондан Ҳусайн Бойқаро Абу Саиднинг ёқасига ёнишди.

Риёкор муллалар, шайхлар ёрдами билан Ҳиротии эгаллаган золимининг таҳти ларзага келди. Абу Саид баайни думидан қонқонга илингани йиртқич ҳайвондек, тишларини ирижайтириб, теварак-атрофини қоп билан бўярди. Жаллодларнинг пичоқлари қайроқ устида, кўшк майдонидаги дошқозонлар тинмай қайнаб турар эди.

Бадахшонда қўзғолон бошланиши билан Султон Муҳаммад, унинг катта ўғли ва уларнинг яқинлари қамоқка олиниди. Абу Саид уларни қийнаб сўроқ қилгандан кейин сарой олдидаги катта майдонда каллаларини кестириди.

Орадан бир неча кун ўтгандан кейин Султон Ҳасан Алишерни ўз ҳузурига чорлаб, дабдурустдан шундай деди:

— Икки кундан сўнг Самарқанд кетгайсиз. Хозирданоқ йўл ҳозирлигини кўраверинг.

Бу гап шоирни томдан бошга тушган тарашадек гангитиб қўйди.

— Бу қандоқ гап, бегим? Ахир...

— Сўзни кўп чўзманг. Фармони олий бу, эрта эрмас, индинга Аҳмадҳожибек карвони йўлга чиқадур, бирга кетгайсиз.

«Фармони олий бу», деган гапни эшитиб, шоирга ҳамма нарса равшан булди: «Бадахшонликлар била дўст бўлғоним учун подшоҳ мени жазоламоқчи, бадарга қилмоқчи», деб ўйлади у. Кейин вазирнинг чакка томирлари бўртиб чиқсан жигарранг юзига қараб деди:

— Ахир менда зоди роҳила йўқ.

— Менда хизмат ҳақинигиз бор,— деб унинг сўзини бўлди вазир,— сизга икки-уч динор берасим бор. Аҳмадҳожибек муруватли одам, анинг ҳимоятида сиз Самарқандда хор бўлмайсиз.

Шоир тақдирга тан бериб, ўрнидан турди...

САМАРҚАНД БЎСАҒАЛАРИДА

Алишер минг ан кўримсизгина қалмоқи от бошини чайқаб, карвон кетидан бир маромда йўртиб боради. Отлик эса хомуш, ўқтин-ўқтин отнинг жиловини аста силтаб, «чу, жонивор», деб қўяди. Юраги ғаш, ҳар хил фикрлар бошига келиб кетади.

Ўз ихтиёринг билан ёр-дўстлар ҳамроҳлигига йўлга чиқиши бошқа-ю, адолатсиз подшонинг амри билан тугилган шахрингни ташлаб сафарга чиқиши бошқа.

Алишер юрагини эзаётган оғир хаёллардан қутулиш учун ҳаётида юз берган биронта қувончли ҳодисани эслашга уринади. Устига оғир юқ ортилган түялар эса кичкинагина бир эшак уларни бошлаб кетаётганидан норозидек, бўкиришиб истар-истамас қадам ташлайди. Кун қиёмга яқинлашган, сахар туриб йўлга чиқсан йўловчиларнинг баъзилари мудраб борадилар. Аммо Навоийнинг қўзида уйқу йўқ. Юракни эзадиган мудҳиши хотиротлардан кўнгли бехузур бўлиб, мияси лўқиллаб оғрийди. Ҳамроҳларига эшиттирмасдан инграб қўяди. Тоғасини эсларкан, қўзлари жиққа ёшга тўлади, бармоқларининг учи билан кўз ёшлигини артиб, бирор пайқаб қолмадими, дегандек теварак-атрофга қараб қўяди.

Алишер йўлга чиқмасдан тогаси Мирсаид тўғрисида даҳшатли бир хабар эшитган, Серахс қалъасини қамал қилиб олган Абу Саиднинг аскарларидан бири — Мирзабекнинг наввари Мирсайднинг фожиаси тўғрисида гапириб берган эди:

— Бу кунга дегинча тагойингиздек мард одамни кўрмаган эрдим,— деб ҳикоя қилган эди у.— Озгина черик била Сераҳседек берк қўргонни олди. Минг чоғлиқ черик била қабаб туштиқ, ҳарчанд уринсак доги ола билмадик. Ани оч қолдириб, таслим қилмоқчи бўлдик. Мирсайд Ҳусайн Бойқародин мадад келадур, деб умид қилғон бўлса керак, таслим бўлмади. Апга четдиш мадад келмагач, қўргон аҳли оч қолди. Шунда подшоҳ жапоблари Мавлоно Муҳаммад Тобадгоний ҳазратларини Мирсайд била сўзлашув учун вакил қилиб йибордилар. Мавлоно Тобадгоний қўргонга кириб, Мирсайдга: «Агар таслим бўлсангиз, подшоҳ замон сиз ва барча навкарларингиз қонидин кечадур», деб ватъда бергандан сўнг тагойингиз таслим бўлмоққа қарор беридур ва дарвозадин чиқиб, яроқларин тоширибдур... Подшо ҳазратлари анинг чеरикларин тарқатиб йибориб, ўзини жаллод илкига тошириди.

Навоий бу даҳшатли хиёнат тўғрисидаги хабарни эшишиб, хўнграб йиғлаб юборган эди.

Абу Саид Мирсайдидни ўлдирғандин кейин унинг иниси Муҳаммад Али Фаридидан ҳам қаттиқ ўч олди. Фаридий дунё ишларидан қўл ювиб, Самарқандда дарвишона умр кечирарди. Золим подшоҳ уни ҳам тутдириб, азоб билан ўлдиртириди.

Навоий шуларни ўйлаб, беихтиёр оҳ тортиб юборди, ёнида кетаётган бир навкар, ҳайрои қолиб ялт этиб унга қараган эди, шоир уялиб пошинаси билан отини ниқтади, жонивор бир юлқиниб йўртиб кетди. Карвоннинг бошида кстаётган Аҳмадҳожибек билан ёндашиб аста юра бошлади.

— Ҳа, па бўлли сизга? Бирор хафа қилдими?— деб сўради Самарқанд ҳокими шоирнинг ёшдан қизарган кўзларига қараб.

— Йўқ, ўзим, эсимга бир нарса тушиб, хафа бўлиб кетдим.

— Сиз гам лашкарин ўзингизга ёвутмангиз. Сабр-матонат қалқони била аларни даф этингиз.

— Сизнинг ёнингизга келгач, енгил тортдим,— деди шоир эгар устида қаддини ростлаб ўтирган хушсурат Аҳмадҳожибекка қараб.

— Мусофири юртига кетаётирмей, деб қайғурманг. Албатта, ватанини тарк этмак осон эрмас. Аммо беихтиёр олиға сафар тушган киши, таваккал отига миниб, сабрматонат камари била белини боғлаб олмоги зарур. Катта бошингизни кичик қилиб, ҳар ерга сиғиб кетаверасиз. Муқаррар маошим йўқ, деб қўрқманг, Самарқандда мендек дўйстларингиз бор эркан, хор-зорлиғ кўрмагайсиз.

Аҳмадҳожибек асли қашқарлик бўлиб, ўша замоннинг машхур фузалоларидан Султон Маликнинг ўғли эди. Отаси ўлгандан кейин Хурсонга келиб, таҳсил кўрди. Ҳаддан ташқари қобилиятли, хушмуомала, гайратли, уддабурон йигит бўлгани учун катта-кичининг ҳурматига сазовор бўлди. Ҳалқ олдида уч пулчалик эътибори бўлмаган гаддор Абу Саид фақат Аҳмадҳожибекдек одамнинг обрўсидан фойдаланиб, Самарқанд элини итоатда тутиб туриши мумкин эди.

— Самарқанд аҳли меҳмондўст, мусофири парвар. Ул ерга Тошканд, Андижонидин келиб таҳсил кўраётган йигитлар кўп. Самарқанд — оламнинг сайқали, илмнинг кони...

— Рост, Улугбек замонида шундог эрди. Улугбек, Қозизода бу дунёдии ўтдилар, Али Қушчи Румга кетиб қолди, Самарқанд эгасиз, ҳувиллаб қолгон уйга ўхшаса керак.

— Қатиғ тўқилса юқи қолур, деган мақолии эшишмаганмусиз? Алар дунёдии ўтган бўлсалар доги, қуриб кетган бинолари, мадрасалари, ҳаммом, карвонсарайлари ўз ўрнида турибдур, шогирдлари, сухбатдошлари барҳаёт... Рост, илм, риёзиёт ва фалакиётдин таълим берадурганлар йўқ, аммо мантқи фалсафа, фароиз (ср ўлчоп) илми равнақ топғон. Хиротга бока бул ер таҳсил олмоқ учун тинч ва қулай. Бу йил исча ёшга кирдингиз?

— Йигирма бешга.

— Ҳали ёшсиз, вақт ганиматда ўқиб қолинг! Сизни ҳазрат Абуллайс мадрасасига жойлаштириб қўймен.

— Оғолиқ қилғоннингиз учун минг раҳмат.

Самарқанд ёш шоирни кулиб қарши олди. Кошинлари офтобда ярқираган мадрасалар нурдан унинг оёғига пой-аидоз солаётганига ўхшарди. Самарқанд тупрогига оёқ босиши, ажойиб жоме ва мадрасаларни қўриши билан Навоийнинг кўнгли кўтарилиб, ташвишилари унтилгандай бўлди.

Мударрис Ҳожа Фазлулло Абуллайс Алишерни очиқ юз билан қарши олиб, мадрасасига қабул қилди. Араб тили, сарф наҳвими арабларниң ўзидан ҳам яхши биладиган бу олим — фозил ва шоир одамга Навоийнинг ҳурмати зўр эди. Алишер завқ билан ундан араб тили, фалсафа, мантқи илмини ўргана бошлади. Ёнидаги ҳужрада андижонлик икки йигит — Юсуф Сафойи билан Юсуф Андижоний турар эди. Бир кун улар ош қилиб, Алишерни меҳмонгча таклиф этдилар.

Юсуф Андижоний хушчакчақ йигит экан. Дастурхон ёзиб, ош келтирғандан кейин «олинг, олинг», деявериб, меҳмонни тўйгунча овқат ейишга мажбур этди. Қўлларга

сув қўйилиб артилгандан сўнг, бир оз сұхбатлашиб ўтирилар. Навоийнинг Ҳиротдаги ҳаёти, ошна-огайниларини сўраб-суриштирилар.

— Ҳиротга боқа бу ер тинч,— деди Юсуф Алишерни юпатмоқчи бўлгандек,— Самарқанд баҳаво жаннатдек макон, Зарафшон суви болдин ширин, етмиш етти хил дардга даво. Бу ерда ҳаёт қайнайдур, Ҳиротда эса ажалининг бозори чаққон, эшитишимга кўра, ҳар кун Ҳирот арки олдидаги дошқозонлар тагига ўт ёқилиб, сув қайнатилар экан, маҳкумларни шул қозонга ташлар эканлар, ростми?

— Рост,— деб унинг гапини тасдиқлади Алишер. Аммо шерикларининг кимлигини билмагани учун эҳтиёт бўлиб, гапни чўзиб ўтирамади. «Агар Ҳиротда қолсан, менинг бошим ҳам хатар остида бўлар эди», деб ўйлади. Орага сукунат чўкди.

— Алишерни шаҳар айлантириб томоша қилдирсоқ яхши бўлур эрди,— деди Сафойи шеригига қараб.

— Мен жоме, мадрасаларини, Кўк саройни томоша қилдим. Улугбек солдирган ҳаммомга дафи тушдим,— деди Алишер кулиб.— Аммо Расадхонани бориб кўролмадим. Йироқ...

— Йироқ эрмас,— деди унинг гапини бўлиб Юсуф.— Оби Машҳад бўйлаб борилса, ўн беш дақиқалик йўл. Истасангиз, жума куни борайик.

Орадан икки куни ўтгач, икки дўст Машҳад ариги ёқалаб Расадхона томони йўл олишди, гап билан бўлиб, у ерга қандай қилиб етиб борганиларини пайқамай қолишиди.

Кўҳак теналиги устига қурилган уч қаватли устувона⁷ шаклидаги, баландлиги қирқ газдан ошиқ бўлган бино ўзининг ҳашамати, улугворлиги билан Алишерни ҳайратда қолдирди. Пишиқ гиштдан ишланиб, сирти мармар тош билан қопланган ўй шаклидаги кузатиш асбобининг бир учи бинонинг ўртасидан чиқиб осмонга қараб турад эди.

Эгасиз қолган Расадхона эшигига қулф солинган, энди бу асбобдан ҳеч ким юлдузлар сайрини кузатмас эди. Пастида, Обираҳмат сойи яқиндагина бу ерларни обод қилган улуғ олимларни хотирлаб шувилларди. Кўм-кўк туман қўйнидаги Зарафшон тизма тоғларидан эсган шамол боғларининг хушбўй ҳидларини келтириларди. Расадхонани пастроқда экинзорлар, боғлар уч томондан ўраб олган. Фарби-жануб тарафдан Самарқанд мадрасалари, саройлар, жомеларининг кошинкор пештоқлари, миноралар кўзни

қамаштириларди. Шаҳар устини енгилгина қўнгир чанг қоплаб олган, бу ернинг эса ҳавоси мусаффо, осмони чанг-тўзондан холи, юлдузларни кузатиш учун қулай эди.

«Дунё Улугбек янглиғ олимлар подшосини ва подшолар олимини кўрмаган. Ҳиротдай ердии келиб, шу ерларни зиёрат қилғоним учун тақдирдан миннатдормен», деб ўйлади Алишер кўнгли тоғдек кўтарилиб, у кўпдан бўён ўзини бундай баҳтли хис қилмаган эди.

ХУРОСОН САРИ

Абу Саиднинг Самарқандда ҳоким бўлиб турган тўнгич ўғли Султон Аҳмад отасидек шижаотли эмас, аксинча, дангаса, майхўр, пирларга сифинувчи нодон йигит эди. Ўзининг ақли ноқислигини, Мовароуннахрдек улуг диёрни идора қилишга ақли етмаслигини билгани учун у ҳамма идора ишларини ўзининг тогаси Дарвишали Муҳаммад тархон билан Аҳмадҳожибек ва унинг амакиси паҳлавон Жонибек Дўлдой қўлига топшириб қўйган эди.

Бир куни Султон Аҳмад ҳарамда ўзининг суюкли хотини Қутибика билан машнат қилиб ўтирган пайтида Ҳиротдан чопар келиб қолди. Девонхонада Муҳаммад тархон Дўлдой ва Аҳмадҳожибек давлат ишлари тўгрисида бош қотириб ўтиришарди. Тархон чопарнинг қўлидан ёрлиқни олиб, унга кўз югуртириди-ю, ранги оқариб кетди. Абу Саид ўз ёрлиғида Фарбий Эронга — Озарбайжонга қўшии тортиб кетаётганини маълум қилиб, ўғли Султон Аҳмадга дархол қўшин билан Хуросонга етиб келишини буорган эди. Ҳусайн Бойқаро Абу Саиднинг Озарбайжонга кетиб қолганидан фойдаланиб, Хуросонга бостириб кириши мумкин эди.

Фармони олийни байко келтирмоқ учун дархол атроф-жавонибдаги қалъа доругаларига чонар йибориб, ўз черикларингиз била етиб келинг, деб буюрмоқ даркор, сиз Аҳмадҳожибек шул ишга киришинг,— деди Муҳаммад тархон.

— Зудлик билан мулк душман дафъининг чорасини кўрмали,— деди Дўлдой,— дархол бул ишлардин соҳиби давлат — Султон Аҳмад Мирзани огоҳ этмали.

Муҳаммад тархон гапни чўзиб ўтирмай, қўлида ёрлиқни ушлаган ҳолда ичкарига — ҳарамга йўл олди. Эшик оғоси орқали жилянини хабардор қилиб, ичкари кирди.

— Мулк посбони маст-аласт, юртининг аҳволидин бехабар,— деди у қовогини ууб.

Бўғзи ингичка май кўзасини ёнига олиб ўтирган қалмок башара, оқ юзли гўзал Қутибиқа қийик кўзларини ерга қадаб ўрнидан турди, уялиб, ноз-пельматлар тўла дастурхонга боққанича қотиб қолди.

— Тагойи, айтинг, юртга не бўлди? Тинчликими?— деб сўради ўрнидан туриб гандираклаб кетган хукмдор. У тогасидан бир қарич баланд, икки бети қип-қизил, новча йигит эди, иягидагина ўсан кора соқолига ёпнинган ион ушогини олиб ташлаб:— Не бўлди юртга? — сўради яна.— Самарқанд эли мендин рози, ноҳақ қон тўқмаганмен...

— Сен ноҳақ хун тўқмайсан, Самарқанд аҳли сендин рози,— деди тогаси, — ҳозир бошиқа бир иш чиқиб қолди.

— Айтинг, не иш?

— Мен усрук киши билла сўзлашмаймен.

— Андог бўлса, ўша ишни менисиз, ўзингиз путкара беринг. Мен мутакаббир эрмасмен, одми одаммен, сизга ва бекларга ипонамен. Нима тўхтамга келсангиз, ҳаммасига розимен.

— Йўқ, сенсиз путмайтурган иш чиқиб қолди... Хой келин! — деб мурожаат қилди Мухаммад тархон Қутибикага,— бир пиёла қатиғ келтиринг, мирза ууб⁸ ойилсин⁹.

Дарҳол келтирилган қатиқни ичиб олгандан кейин Султон Аҳмад хотини солиб берган ўринга ётди ва кўп ўтмай, хуррак отиб ухлай бошилади.

Гарбий Эрон ва Хурсоңда ўлимнинг бозори қизиб, далалар, қирларни лола ўрнига қон додлари қонлади. Икки пойтахтии — Самарқанд ва Ҳиротни икки чаңгалида ушлаб турган Абу Сайд Эрон Озарбайжони пойтахти бўлган Табризга ҳам чаңг солди, аммо ўзидек йиртқич хукмдор бўлган Ҳасанбеги унинг кўшинини тор-мор келтириб, ўзини у дунёга жўнатди. Абу Сайд аскарларининг кўпи қирилиб, қолганлари қочгани жой тополмади.

Қорақум даштида жавлон уриб юрган ёш Ҳусайн Бойқаро икки кучли рақибнинг олишаётганини яқинроқдан туриб кузатаётган эди. Абу Сайд қўшинининг паронда бўлганини кўриб, у яшин тезлигига Хурсоңга бостириб кирди ва Ҳирот тахтини эгаллади. Амударёдан энди ўтган Султон Аҳмад чекинишга мажбур бўлди. Алишерни ўзи билан бирга олиб келган Аҳмадхожибек уни хузурига чорлаб, шундай деди:

— Биз Мовароуннаҳрга қайтиб кетмоқдамиз. Эмди

сизга руҳсат, она шаҳрингиз Ҳиротга боринг. Султон Абу Сайд менга: «Алишерни сенга топширдим, анга кўз-қулоқ бўлиб юр», деб буюрган эрдилар. Алар дунёдин ўтдилар, фармонлари доги ўз кучин ўйқотди. Эмди эркингиз ўзингизда.

Алишер унга миннатдорчилик билдириб, видолашди ва Ҳирот сари йўл олди.

— Сиз била Ҳасан Ардаперга беклик мартабасин бериб, бутун давлат ва молия ишларин иккенингизга топширмоқ ишитидадурмен,— деб қолди Ҳусайн Бойқаро хужраи хосида Навоий билан суҳбатлашиб ўтиаркан. Алишер Ҳиротга етиб келган куниёқ саройга келиб, эски дўстини зафар билан қутлаган ва «Қасидайи ҳилолия» ни ўқиб берган эди. Ўшанда Ҳусайн Бойқаро завқланиб кетиб:

— Маъни келинига ҳеч киши бу янглиғ ажойиб туркона либос кийдурмаган эрди,— деб мақтаган ва Навоийдек фазл аҳлларини давлатни бошиқариш ишига жалб этиш зарурлигини кўнглидан ўтказган эди.

— Сизларга баани ўзимга иононгандек иононурмен. Подшолиқ учун сизлардек садоқатли, ҳалол одамлар зарур,— деб гапини давом эттирид Ҳусайн Бойқаро.

— Илтифотингиз учун минг раҳмат, бошим осмонга етди. Аммо менга дафъатан беклик унвонин бериб, мол, давлат ишларин топшурсангиз, барлос, арлот уруг оқсоқлари, Алишер тайёр ошга баковул бўлиб келди, деб айтмасмикинлар.

— Невчун ундоқ десинлар. Ахир сиз Абу Сайддин жабр кўргансиз, Самарқандга сургун этилгансиз.

— Менинг тариқча гуноҳим йўқ эрди, ул бекорга мени жазолади. «Калила ва Димна» китобининг муаллифи: «Бегуноҳ қишиларни қўрқитиб, аларга жазо берган подшоҳ ўлгандин сўнг бадном бўлгай», дебдурлар...

— Баракалло, ҳикматли сўз айтибдурлар,— деди Ҳусайн Навоийнинг сўзини оғзидан олиб.— Дарвоқе, Абу Сайд бадном бўлди, ҳеч ким ани яхшилиқ билла тилга олмайдур. Ҳай, майли. Бир ҳисобда сизнинг ўзингизда ҳам жон бор. Сизга ҳозирча кичикроқ бир вазифа берай. Хизмат қилиб ўзингизни кўрсатинг, сарой аҳлининг кўзи сизга ўргансин,— у қийик кўзларини юмб, пешонасини ушлаганича ўйлаб қолди.— Сизга ҳозирча муҳрдорлиқ мартабасини берай. Подшолиқ муҳри илкингизда турадур. Менинг фармонларимга муҳр босгайсиз. Музаффар барлоснинг ҳусни таважжуҳини қозонимоққа

ҳаракат қилинг. Мирза Бобур вафотидин шул дамгача амир Музаффар менинг ёнимда юриб, жаҳду жадал кўргазди.

Музаффар барлос ўзини ярим подшо деб ўйлар, чунки унинг ёрдамисиз Ҳусайн тахтни ололмаслигини билар эди. «Анинг розилигини олмай, бир қадам ҳам бослмаймен. Аёққа кишан бўлган дўст душмандин ямон. Пайт пойлаб, бул кишанин парчалаб ташламасам, ишим олга босмас», деб ўйлар эди Ҳусайн.

Ислом барлос ҳаддидан ошгани учун сultonнинг назаридан қолган эди. Ҳусусан, Навоий муҳрдор қилиб тайинлангандаи кейин у ҳар ерда пўнгиллаб, «ўроқда ўйқ, машоқда ўйқ, хирмонда хозир бўлғанлар» шаънига тош отиб юрди. Аммо Навоий «тош билан отганларга ош билан от» қабилида иш қилди. Бир куни у сulton ҳузурига кирганда Ислом барлоснинг шикоатли, тадбирли аскарбози, сиёсатли маъмур эканлигини айтиб, уни Балх қалъасига доруга қилиб юборишни таклиф этди. Сulton шоирга илтифот билан қулоқ солиб, шу тўғрида ўйлаб кўриш зáрурлигини айтди. Девонда Ҳусайн Бойқаронинг сўл томонидаги шарафли ўринда ўтирган Музаффар барлос ҳайратда қолиб, Навоийга қараб қўйди. «Наҳотки, Алишер ўзига бадҳоҳ бўлган бир киши тўғрисида шунча гамхўр бўлса!» деб ўйлади. У сultonнинг шоир сўзини ерда қолдирмаслигини яхши биларди.

Орадан икки кун ўтгандан кейин Навоий саройга келганда, сultonнинг фармонини олиб Балхга кетиш тараддуудида юрган Ислом барлос ясовулхона ёнида Навоийни учратиб, салом берди.

— Мен подон, сизнинг қадрингизни билмаган эканман, яхшиликка яхшилик ҳар кишининг илкидин келадур, аммо ёмонлиққа яхшилик сиздек олижаноб, эр кишининг илкидин келадур. Мен ўлар-ўлгунимча сизнинг содик қулингизмен,— деди.

— Мен доги сизнинг дўстингизмен,— деди шоир,— имоним комилдурики, сиз сultonга содик, черикларга гамхўр ва адолатли бўлурсиз.

Улар гаплашиб турганда ясовулхонадан чиқиб келаётган бир навкар шоирга салом бериб, таъзим қилганича туриб қолди. Навоий бу қора соқол, повча одамии аллақаерда кўргандек эди.

— Тонимадиларму? Абу Сайд замонида Жаҳ-Жаҳ мавзеида бўлғон жапгда биз асир тушган эрдик, жаноблари мени бир дўстим била ўлимдин кутқоргон эрдингиз,— деди.

Навоийнинг юзи ёришиб кетди.

— Сизни яна соғ-саломат кўриб беҳад қувондим. Дўстингиз қайда? Боши омонму?

— Боши омон. Ўшал куниёқ мендин айрилиб қишлоғи Файзободга кетди, мен яна ўз черикларимизга бориб кўшилдим.

— Боракалло, Мирзага содик эрканисиз.

Жаҳонгир барлос уларнинг ганига дикқат билан қулоқ солиб туриб, шоирнинг нақадар бағри кенг одам эканлигига яна бир карра ишонч ҳосил қилиди.

САЛТАНАТ ОСМОНОИДА ЭСГАН СОВУҚ ЕЛЛАР

Мажиддин шаҳар ташқарисидаги bogига режка билан ҳар турли мевали дараҳтлар ўтқизган, қўргонча орқасида ҳовуз қаздириб, теварагига ва остига мармартош тердирган эди. Шабада эсгандада ложувард осмон акс этган тиниқ сувда ҳовуз атрофидаги сарв дараҳтларининг сояси жилваланаар, шафтоли, ўрик гулининг ёқимли ҳиди ҳар ёққа таралар эди.

Ўстига така туркман гилами тўшалган шоҳсунанинг ўртасига қўйилган хоитахта ёнида икки кини секин гаплашиб ўтирас, кичик пиёлаларда оз-оздан май ишш қилиб, газагига галвирак бодомни бармоқлари билан синдириб оғизларига ташлар эдилар.

Боғ эгаси ўрта бўй, миқтидан келган мош-биринч соқолини мирзойи қилиб қирдириган Мажиддин қаршисида тавозе билан ўтирган котмароқ Низомулмулкни сародаги янгиликлар билан таништироқда эди.

Куни кечадан яна мирзага қуллуқ қилиб, навкарлик мاشақвати, беклиқ мартабасидаи ўзини халос қилмоқни сўради. Икки йил бурун ҳам шул илтимосини подшоҳининг арзига еткуррган эди. Подшоҳ учун бу амри маҳол кўришиб, ҳеч нав билан аларга мақбул тушмаган эди. Бу сафар мирза анинг илтимосини қабул айлаб, узлатга чекинмоққа рухсат бердилар.

Бу гапни эшитиб, меҳмоннинг юзи ёришиб кетди.

— Иессиқ ўринни бўшатиб қўйғони яхши бўлибдур,— деди у ости қирдирилган мўйловини бошмалдоги ва ён бармоғи билан силаб қўйиб. Низомулмулк девонда молия ишлари билан шугулланса-да, юқори доираларда юз бераётган ҳодисалардан кўпинча бехабар қолар эди. Саройда бўлаётган гаплардан хабардор бўлиш учун бугун атайлаб Мажиддинни йўқлаб келган эди.

Гап Ҳасан Ардашер устида кетаётган эди. Навоий тилладўзи чопон, наврўзий кулоҳ кийиб, Ҳуросон мулкининг кулли ихтиёрини қўлга олган йили Ардашер ҳам беклик мартабасига қўтарилиган, Навоий иккови юртнинг тинчлиги, маъмургарчилиги йўлида қўлни қўлга бериб ишлаган эдилар. Ўша йили Маждиддин парвоначи қилиб тайинланган бўлиб, унинг вазифаси подшоҳ остонасига бош ўриб келганларнинг арзномаларини кўриб чиқиб ажрим қилиш, баъзи мушкул можароларни подшога ҳавола қилиш, молия девонини назорат қилишдан иборат эди. Навоий истеъфо бериб, давлат ишларидан қўл ювгандан кейин парвоначи унинг ўринини эгаллашга уриниб кўрди-ю, лекин бўлдирилмади. Алишер ўрнига унинг шогирди Ҳожа Афзал тайинланди. Маждиддин эса Навоий ва унинг дўстларини итво тутуни билан заҳарлашга қасд қилди. Низомулмулк худди овга чиққан сиртлон кетидан эргашган тулкидек думини ўйнатиб, бу хатарли итво йўлидан борар эди. Ардашернинг истеъфо берганини эшишиб, терисига сигмай қолган бу тулки:

— Йўлимиздаги чақир тиканинг бири таг-томири билан сугуриб олинибдур, минг қатла шукур,— деди.— Эшитмадингизми, Ардашер эмди нима иш қилмоқчи?

— Нима қиласарди, қўлига тасбех олиб у дунё тўгрисида ўйлашдан бошқа иш қолмади анга. Эшитишмча, мавлоно Шамсиддин Муҳаммад Тобадгонийга мурид бўлиб, ул бузрукнинг хонақоҳида истиқомат қилмоқчи.

— Эмди ўз ўрини топибдур. Дарвешваш одамга амалдорлиқни ким қўйибдур! Етти-саккиз йил шундог бийик мансабда бўлиб, бойлик орттирамади. Ўз фойдасин билмайтурган одам эрди. Отам раҳматлик, ўз манфаатин билмаган киши девонадур, деб айтар эрдилар.

— Аммо анинг дўсти Алишер бошқача одам. Ул дехқончиликдин зўр даромад олиб, кундан-кун бойимоқда. Хизмати эвазига подшо анга суюргол қилғон қишлоқларда зироатчилик ривож топмоқда. Алишер ақлли одам. От-улови йўқ дехқонға от сотуб олиб берадур, уруғлиқ берадур. Албатта, дехқон миннатдор бўлиб, яхшиликни икки ҳисса қилиб қайтарадур. Ақлли одам. Аммо ул доги давлат ишларида улуг хатога йўл қўйди.— Низомулмулкнинг савол назари билан қараб қолганини кўриб давом этди:— Юртни, халқни ўйлаб, сарой талабларини унутди. Ҳазинага тушган ярмоқнинг кўпини карvonсаройлар, работлар, ҳаммоллар, кўприклар курмоқ, анхор-ариқлар қазимоқ учун сарф қилди. Ҳозирги дамда давлат

хазинасида сичқонлар асо таяниб юрадурлар. Подшоҳ ва шаҳзодаларнинг харожати — зиёфат, чогир мажлислари учун ярмоқ йўқ. Ҳожа Афзал ўз ўстозининг чизигидин чиқмайдур.

— Невчун мирзамизнинг манглайи тиришиб, қовоқларидин қор ёғатурган бўлиб қолди десам, сабаби бор экан-да. Кишининг ҳамёни бўшаб қолса, машқи пасаядур, — деди Низомулмулк лабини қийшайтириб.— Сиз ҳарифларнинг заиф жойини топибсиз. Устомонлиқ билан ҳаракат қилсангиз, ғалабангизга ишонурмасен. Мен сизнинг кўмакчингиз. Менга ўзингизга ишонгандек иона беринг. Ичидা эса: «Мен доги сенинг заиф томонингни биладурман,— деб ўйлади.— Бой ва мўътабар арзгўйлардин пора олиб, кундан-кун бойимоқдасен. Уйингда қанча жавоҳир, олтин, кумуш асбоблар борлиғи менга маълум. Майли, ҳозирча мансаб погонасидин юксала бер, сенинг этокингдин ушлаб мен доги юқори мартабага чиқиб олай, кейин бир гап бўлар!»

АСТРОБОД

Ҳусайн Бойқаро саҳар уйқудан туриб, шаробдорини чақирди-да, бир коса майи ноб келтиришни буюрди. Унинг аззойи бадани караҳт, боши сирқираб оғриб турарди. Май нўш қилиб олгандан кейин сал ўзига келиб, мухқома юргизиш қобилиятига эга бўлди. У юқори доирадаги мансабдорларнинг икки гурухга бўлинib, баъзан зимдан, баъзан ошкора суратда кураш олиб бораётганлари устида ўйлай бошлади. Бир-бири билан олишаётган ҳарифларни тарозининг икки палласига қўйиб, қайси бирининг тоши оғир эканлигини чамалаб кўрди: «Вазир Ҳожа Афзал инсофли, диёнатли амалдор. Шаҳар майдага савдогарлари, ҳунармандлар, дехқонлар ундан иолимайди, бож-ҳирожни инсоф билан ундиради, аммо... хазина кундан-кунга бўшаб, тушум чиқимдан орқада қолмоқда. Ахир зарур бўлиб қолганда, икки туман динор топиб беролмаса-я! Подшоҳ деган дабдабали зиёфатлар бериб туриши, чигатой улусининг беклари ва улуғ даражали мансабдорларга қимматбаҳо совгалар бериб, кўнглини олиб туриши керак-ку.

Маждиддин эса маккор ва олғир одам, агар хуқумат жилови унга тутқазилса, хазинани дирам ва динор билан тўлдиради. Қип-қизил тилла билан тўлдиради, аммо ўзини ҳам унутмайди, халқнинг қонини ичиб зулукдек симира-

ди... Майли, симира берсни, бир куни қустириш ҳеч гап эмас».

Хусайн Бойқаро дилида аллақачон Маждиддинин танлаб, Хожа Афзалнинг думини туғиб қўйган эди. Аммо баъзи бир мулоҳазалар бу қарорини амалга оширишга тўсқинлик қиласди. Маждиддининг ҳукумат тепасига келишига Алишер Навоий бошлиқ арблар, олимлар, қолаверса, бутун халқ тиши-тириғи билан қаршилик кўрсатишни биларди, шу сабабдан султон қандай қилиб Алишерни пойтахтдан узоқлаштириш чорасини изларди. Шоир Ҳиротда бўлмасагина Маждиддинга тилладўзи чопон кийгизиш мумкин. «Навоий менинг аҳволимни тушунмайдур, майга кўп ружу қилма, деб насиҳат қиласдур,— деб ўйлади у.— Ахир мен барлос, арлот, қиёт, қўнғирот уруғ оқсоқоллари, сорт амалдорларининг дилларидағи гапни билмогим учун оларни ичириб, маст қилиб қўйиб, сўзларига киши билмас қулоқ солмогим зарур!»

У икки куни шу тўғрида бош қотириб, учинчи куни Навоийни ўз хузурига чорлади. Ўз ҳужраи хосида кимхоб тўшакка оёғини чўзиб, ипак жилдли юмалоқ болишга чаң тирсагини тираб ёнбошлаган ҳолда шоирни кутди. Унинг гўштдор юзида билинар-билинмас ташвиш аломати кўринарди.

Навоий эшиқдан кириб таъзим қилиши билан, инқилаб, аранг ўрнидан туриб ўтиреди. Шоирнинг саломига алик олиб:

— Оёғим соғ бўлғонда туриб кўришар эдим,— деди,— Хўш, сог-саломатлигиниз қалай? Яхши ухлаб турдингизми? Қани яқинроқ келиб ўтиринг.

Султон Хусайн тиззасини уқалаб, инграб, соглигининг борган сари ёмонлашаётганидан шикоят қилди.

— Ичкиликка кўп ружу қилинимаса. Хусусан, эрта билан ичмоқнинг зарари кўпdir,— деди шоир. Султоннинг оғзидан гуп-гун келаётган шаробнинг ҳиди унинг кўнглини оздираётган эди.

Хусайн Бойқаро шоирнинг гапидан хафа бўлмади, аксинча, аста бош силкиб, унинг сўзини маъқуллагандай бўлди.

Беш-ўн дақиқа у ёқ-бу ёқдан гаплашиб ўтиргандан кейин султон кўнгил ёриб, дардини изҳор қила бошлади:

— Сўнгги кунларда Астробод кўнглимини тинчитмаётир,— деди у хўрсаниб.— Ул вилоятнинг ҳокими Мўгулбек икки йилдин бўён бож-хироқ йибормай қўйди, тахминимча, йигилгон пулни қиморга бой бериб қўйгонга

ўхшайдир. Мамлакат гулзорининг ўт босиб кетган бул гўшасин обод қилмоқ керак, ё гапим номаъкулми?

— Жуда маъқул гап,— деди Навоий қўзларида чақнаган истеҳзоли кулгини яшириш учун срга қараб. Ўз ичиди, у шул вақтгача эсингизга келмаган Астробод вилояти не учун эмди сизни ташвишга солиб қўйди, буида бир бало бор, деб ўйлади.

— Эшитишмча, Мўгулбек халқقا зулм қилиб, менинг шаънимга дод тушираётган эрмиши.

— Андоғ бўлса,— Мўгулбекни алдаб, Ҳиротга чорлаб олмоқ ва анинг жазосини бермоқ, ўринига мўътабар бир одамни йибормоқ керак,— деди Навоий ердан кўзини олмай.

— Баракалло, ўйлаганимни топдингиз, Астрободга сиз каби тадбирли бир ҳоким керак.

Навоий тилини тишлаб қолди. Султоннинг ияти унга ойнадек равшан бўлди. Афтидан, Маждиддин уни Ҳиротдан узоқлаштиришини талаб қилган бўлса керак.

— Ишончингиз учун раҳмат, аммо соғлигим сафарга чиқмоққа имкон бермайдур. Бу вазифага бир одамни мўлжаллаб қўйибмен.

— Астрободдаги ишларни сиздин бўлак одам йўлга сололмайдур,— деди Хусайн Бойқаро қатъий қилиб.

— Мирзам, илтижо қилурмен, ул ерга бошида одамини йиборинг. Мен сиёсат ва раёсат ишларига аралашмай, пароканда ғазалларимни йигиаб, девон тартиб этмоқ фикрида эрдим.

— Девон тартиб этмоқ учун албатта Ҳиротда бўлмоқ шарт эмас, бул ишни Астрободда қилса ҳам бўлур.

Навоий учун эътиroz қилишга йўл қолмаган эди. Дили оғриб:

— Мен боя айтдим, яна тақрорлаймсан: сиёсат ва раёсат ишларига аралашмаймен. Кимнинг устидин тилладўзи чопонни олиб, кимга кийгизасиз, бу била ишни йўқ. Аммо мени Ҳиротдин узоқлаштираман!— деди.

— Кўнглинигизга ёмон гап келмасин доди,— деди Хусайн.— Сизни Астрободга йибормоқдин мурод — бу узоқ вилоятни обод этмоқдур, аммо бошқа хил мулоҳазалар кўнглимининг кўчасидин ҳам ўтгани йўқ.

Унинг гапига эътиroz билдириш учун ўрин қолмаган эди, шоир буни пайқаб, индамай бош эгиб қўйди.

— Сафарга отланмоқ учун сизга уч кун рухсат берилур,— деди подшоҳ гапни қисқа қилиб. Шоир ўрнидан турди.

Дарвозабон шошиб-пишиб, катта дарвозани оча бош-

лаганида сўри устида ўтирган сухбатдошлар иргиб ўрниларидан турдилар. Шоирининг содик мулозими Беҳлул югуриб бориб, отининг жиловини ушлади. Соҳибдоро узангини тутиб турди. Навоийнинг раиги бир оз оқарган, қошлари чимирилган эди. Дўстлари ундан ҳол-аҳвол сўраганиларида:

— Бир оз бошим оғриб турибдур,— деди ва отдан тушиб, хужрасига кириб кетди. Унинг кўзига дунё коронги, мияси зирқираб оғрир эди.

Япасқигина оддий бир ҳужрада икки киши қарама-қарши ўтирар эди. Уст-боши, гап-сўзларига қараб, уларнинг бири катта амалдор, иккинчиси эса оддий бир навкар эканлиги билиниб турарди. Биринчининг эгизида зарбоф чопон, белида блтни камар, бошқаси эса устига оддий тугмадор, бошига пашаҳ, оёғига қўйол сагри этик кийган эди. У чўкка тушиб рўпарасида виқор билан ўтирган амалдорнинг гапларига дикқат билан қулоқ соларди.

— Ялангтўш баҳодир, сенинг садоқатингни яна бир марта синаб кўрмоқчимиз. Муҳим бир топшириқ бор.

— Ҳар хизматингизга тайёрмен, синаб кўринг.

— Астробод боргонингда ҳам аввалгича иш олиб боргайсен, яъни Алишербекининг ҳар бир дикқатга лойиқ сўзини туморга ёзиб, баковулга бериб тургайсен.

— Бош устига.

Амалдор ёнидан най қилиб ўралган бир қогозни чиқариб:

— Ушбу мактубни Мирҳожи баковулга топшир,— деди.— Ялангтўш хатни олиб, шошилмай қўйнига солиб қўйди.— Баковул нима иш буюрса, йўқ демай бажо келтир. Анинг фармони — бизнинг фармонимиз, англдингми?

— Англадим, тақсир,— деди Ялангтўш.

— Агар хизматингни яхши бажарсанг, маошинингни оширумиз, кейин бориб зўр мансаб эгаси бўлгайсен. Келгусидаги хизматинг эвазига бошлаб мановини олиб қўй.

Ялангтўшнинг олдига таңга тўлдирилган кичик бир халта шиқирлаб келиб тушди.

— Раҳмат, оға,— деди навкар сиполикни кўлдан бермай, халтани секин чўнтакка сола туриб.

— Эмди сенга жавоб. Киши билмас ўз хўжангнинг уйига ёнгил¹⁰. Ҳеч нарсадан қўрқма, орангда мен билан халифайи замон бор.

Ялангтўш ўрнидан туриб таъзим қилди-да, бошини этганича пастак эшиқдан ҳовлига чиқди.

Навоийни Астробод ҳалқи зўр тантана билан кутиб олди¹¹.

Каспий денгизининг жапубий қиргогида, Димованд тогининг этагида ястаниб ётган бу шаҳар жуда обод, карvonсаройлари ва дўконлари бисёр эди. Хурсоидан Кавказга ва Кичик Осиёга борадиган карвон шу шаҳар орқали ўтар эди.

Вилоят ҳокимининг поиби Хожа Шамсиддин ва кадхудо (шаҳар бошлиги) ўз мулозимлари ва аъён-амалдорлари билан шаҳарнинг Машҳад дарвозасидан чиқиб, Навоийни кутиб олишиди. Хожа Шамсиддин отдан тушиб, дабдабали сўзлар билан янги ҳокимни қутлади.

Аҳолиси курд, форс, озарбайжон ва туркманлардан иборат бўлган Астробод арининг инидек гувиллар, кимхоб, шойи тўн кийган аъёнлар, бойлар ва қирқ ямоқ бўз чопонга ўралиб, кавушини зўрга судраган ҳунармандлар, ҳаммоллар, хизматкорлар кўчаларни тўлдирган эди.

Машҳад дарвозаси устида ногоралар тараклаб, сурнайлар чийиллар, ора-сира карнай наъра тортиб шаҳарни бошига кўтарар эди. Отлиқлар шаҳарга киришлари билан от бошини Наълбанд кўчасига буришди. Халойиқ чуввос кўтариб, янги ҳокимни олқишиларди. Бошларига жингила мўй пашаҳ кийган баҳайбат ясовуллар олдинга тушиб, қўлларидаги узуни аргувоний таёқларни ўйнатиб, отлиқларга йўл очишар эди.

Навоий ўз навкарлари, шаҳар амалдорлари, олимлар, шоирлар қуршовида девонхонага етиб келиб, отдан тушди. Бу ерда Алишерга заррин чопон ва кулоҳ кийгизиб, чувиллашиб янги мансаб билан муборакбод қилишиди. Раста оқсоқоллари, ҳунармандлар, бўлук¹² бошлиқлари ва бошқа амалдорлар совғаларни келтириб, янги ҳокимнинг оёғи остига қўя бошладилар. Кўп ўтмай, ипак тўйлар, жўра-жўра шойи, атлас, кавуш-маҳси ва бошқа буюмлар ўралган бўхча ва тугунчалар тогдек ўюлиб кетди. Буларни кўриб, нокулай аҳволга тушган Навоий ийманиб, совға келтирганларга миннатдорчилик билдирид, Хожа Шамсиддин билан ёлгиз қолганларида ўзининг покулавай аҳволга тушганини айтди:

— Тақсир, ота-бободин қолгои таомил бу, ахир одатга қарши бориб бўлмайдур,— деди Хожа Шамсиддин.

— Афсус, минг афсуски, шул одат бор. Ахир совғашкаш меҳнат аҳлиниңг бўйнига оғир юк бўлиб тушадур, амалдор, аъёлларни бузадур, аларни ҳарислик, тамагирликка ўргатадур.—Хожа Шамсиддин унинг гапини маъқуллагандек бош иргаб қўйди.

Шоир янги жойга келгандан бери асаблари жойига тушиб, тинч ухладиган бўлиб қолди. Орадан иккита ҳафта ўтгач, у одати бўйича барвақт турди. Офтоб дараҳтлар устига ҳовучлаб олтин тангалар сочмоқда. Димованд сиртиниңг ён бағридаги ўрмондан салқин шамол эсмоқда, ҳалқининг эътиқодига кўра Заҳҳок, Жамшид ва Рустам каби афсонавий қаҳрамонларга мақбара бўлган бу тогнинг тепасидан тутуи чиқиб туради. Шаҳар атрофидаги боғлардан афлисуң, лиму ҳидлари анқирди. Чилдуҳтарон дарвозасидан кираётган тую карвонининг қўнгирори, туяларниңг фарёди ҳамма ёқни тўлдирган.

Бу ерга келиб бир оз дам олган шоир шарбат ичиб, нонушта қилар экан, қовоқ-тумшуги осилган Беҳлулга ҳазил қилди:

— Димонгиздин эшак қурти ёғаётир, махдум, ё Ҳиротда етим қолғон эшагингизни согиндингизми?

Навоийниңг кайфияти Беҳлулга ҳам таъсири қилди шекилли, кулимсираб деди:

— Тондингиз, тақсир. Аммо эшагим эгасидин кўра баҳтлироқ экан, зеро, у ўзи түғилғон шаҳарда роҳат қилиб ётибдур, мени эса бу ерларда мусоғир бўлиб юрибдурмен.

— Рост, салтанат саҳросидин эстган совуқ шамол сизни бул ерга учирив келди, аммо эшагингизга қучи стомади. Маждиддин анииг терисини шилиб олмасайди, деб қўрқамен.

— Менинг эшагим терисини шилдирадиган эшаклардин эрмас, олдидан келса — тишлайдур, орқасидин келса — тепадур.

Беҳлул ўзининг гапи ўзига наша қилиб, кулиб юборди. Навоий ҳам кулидан ўзини тиёлмади, димоги чоғ бўлиб, ўрнидан турди-ю, девонхонага йўл олди.

Соҳиби девон Хожа Шамсиддин учи бўсағада таъзим билан қарши олиб, хол-ахвол сўрашди. Навоийниңг юзига қизил юрганини кўриб:

— Хайрият, Астробод ҳавоси сизга ёқубдур,— деб қўйди.

Девонхонага кириб, ҳар қайслари ўз ўринларига ўтирганларидан кейин Навоий ўз одати бўйича, девон

бошлигининг бажарган ишлари тўғрисидаги маъруzasини тинглаб, бош муставфийниңг (ҳисобчииниңг) дафтарини кўздан кечирди. У ишларниңг юришиб кетганини, божхирож батартиб тушаётганини кўриб, кўнгли бир оз таскин топди.

Тушдан кейин арзгўйларниңг шикоятини тинглай бошлиди. Бир-икки кишидан кейин елкасига катта ямоқ тушган бўз яктакли, новча, раигпар бир йигит чоригини судраб келиб, Навоийниңг ўнг томонида ўтирган Хожа Шамсиддинга энгашиб таъзим қилди. Жўссаси катта, кўркам, важоҳати зўр бўлган девон бошлигини, афтидан, у ҳоким деб ўйлаган бўлса керак. Йигит унга рўбарў бўлиб:

— Тақсир, жанобларига бир арзим бор,— деди.

Қўйироқда қўлига қалам ва дафтар олиб ўтирган битикчи унинг хатосини кўриб, «пик» этиб кулиб юборди. Арзгўй йигит гапдан тўхтаб, унга қаради. Хожа Шамсиддин битикчига бир ўқрайиб қўйиб, йигитга ўшқириди:

— Аҳмоқ, кўзинг кўрми? Алишербек жаноблари қаршингда ўтирибдилар-ку!

Деҳқонларни одам ўрнида кўрмайдиган девон бошлигининг бу қўйол муомаласидан Навоий қаттиқ раижиди. Бегона одамлар олдида ўз ёрдамчисига таинбех беришини эп кўрмай, қип-қизариб ўтираъерди.

Бўз яктакли арзгўй Навоийга таъзим қилди-да, девон соҳибига пичинг қилиб деди:

— Кўзимиз кўр бўлмаса, шунча жабру ситамга чидаб ётармидик!

Хожа Шамсиддин газабиок бўлиб, «йўқол, бу ердан», деб бақирмоқчи бўлиб турганида, Навоий мулойимлик билан:

— Майли, арзини айтсин,— деб қолди.

— Тақсир, мени Марямобод кент жамоаси даргоҳингизга элчи қилиб йиборди...

— Кентингизда элчиликка сендин дурустроқ бир одам топилмадими? — деб пичинг қилди девон бошлиги.

— Тузукроғи, саводхони мен... Ишонмасангиз ўзингиз Марямободга боринг, қашшоқлиқдин деҳқонларининг кийишга кийими, қашишга тирноғи қолмоғон.— Қўйиндан бир қоғоз чиқариб, бошини ғоз кўтариб деди: — Ҳамма гап шу арзномада битилган.

— Саводхон бўлсанг, ўқиб бер! — деди Хожа Шамсиддин истеҳзо аралаш.

Қишлоқи йигит қоғозни чап қўлига олиб, бошини кўтариб ўқий бошлади:

Арзнома

Астробод вилоятининг улуғ ҳокими Алишербек жабобларига, биз Саданрустоқ бўлукни Марямбод кент улуси бош уриб арз қилурмиз: бундан тўрт йил муқаддам қароқчилар кентимизни босиб, аҳолининг ярмини кўпини банди қилиб олиб кетиб эрдилар. Аммо ижарадор ўлпончилар, кент аҳолисининг икки баравар камайганига қарамай, аввалги миқдорда бож-хирож олурлар. Ҳаммамиз хоновайрон бўлдик, далаларни ўт босиб кетди. Илтимос қилурмизким...

Навоий бу узундаи узоқ аризага қулоқ солар экан, унинг нуроний юзини кўланка босиб, кўзларига гам чўқди. Содда тил билан ёзилган бу аризада ноҳақ эзилган халқнинг фарёди эшитиларди.

— Кентингизда аввал неча юз хонадон бор эрди, қароқчи ургандин сўнг қанча қолди? — деб сўради Навоий арзномани охиригача тинглаб.

— Аввал икки юз чоғлиқ хонадон бор эрди, ҳозир тўқсonta қолган.

— Демак, тўқсон уйлик икки юз уйликнинг хирожини тўлайдур.

— Ҳа, тақсир, шундог.

Шоир бош чайқаб, уҳ тортиб қўйди. Мамлакатнинг ҳар бир бурчагида шундай ноҳақликлар юз бермоқда эди.

— Яхши, биз бул ишни ҳақиқат қилиб, додингизга еткаймиз, эмди сизга жавоб.

Йигит таъзим қилиб чиқиб кетди. Навоий унинг орқасидан қараб кулимсиради. Дехқонлардан чиқсан шундай саводхон, фаросатли йигитларни у яхши қўрар, улардан ёрдамини аямас эди.

— Саданрустоқ бўлукининг бож-хирожини ким ижарага олғон?

— Бўлук бошлиги Аҳмадали била Мухсинбек олғонлар,— деди девон бошлиги бўзариб.

— Агар арзномадаги гаплар тўғри бўлса, у золимларга жазо бермоқ керак, тоинки бошқа золимларга ибрат бўлсин. Душанба куни бул ҳақда мътузангизни тинглайдурмен.

Пойгаҳда чордана қуриб ўтирган битикчи чап тиззаси устига қўйилган дафтарга Навоийнинг буйругини дарж этди.

Шоир яна бир неча кишининг шикоятини тинглаб,

ҳориб-чарчаб, кайфи бузилиб уйига қайтганида Беҳлул таъзим қилиб, Ҳожа Афзалнинг Ҳиротдан келганини билдириди.

— Ҳожа Афзал? Қайси шамол ани бул ёққа учирибдур?

— Фалокат шамоли,— деб жавоб қилди ўрта бўйли, қорачадан келган бир йигит рўларадан келиб.

Икки дўст қучоқлашиб кўришиб, ҳол-аҳвол сўрашилар. Дастурхон ёнида ўтириб, узоқ гаплашдилар.

— Ҳиротда нима гаплар бор? Батағсил сўзлаб беринг.

— Сўраб не қилурсиз, тақсир. Шўбон ҳайдалиб, қўйлар бўрига тоинирилғондин сўнг, не бўлур эрди. Маждиддин тилладўзи чопон ва наvrўзий қулоҳ кийиб вазир бўлғондин сўнг, бошлаб шаҳар косиблари ва хуарманларига, чакана мол сотувчи савдогар, боққолларга тамга солигини солди, дехқонлардин келгуси йилнинг хирожини ундириб олди, хазинага динорлар келиб туша бошлади.

Жўнашимдан икки кун олдин Боги Зогонда шундог катта зиёфат бўлдики, Жўмшид замонидин бўён бундог базмни ҳеч зот кўрган эрмас. Богнинг ўртасидаги мармар ҳовуз сув ўрнига шарбат билан тўлдирилди. Хушсурат йигитлар аъёилар ва муллаларга олтин ииёлаларда шарбат ва шароб тутар эрканлар, ҳофизлар сизнинг газалларингизни ўқиб хониш қилур эрдилар. Мен ҳам шул зиёфатда ҳозир эрдим, қўйироқда ўтирас ва гам оташини сўндиримоқ учун устма-уст чогир ичар эрдим. Бир вақт қарасам, тепамга баковул келиб: «Ҳожа, сизни миরзамиз чорлайдурлар», деб қолди. Мен ўрнимдан зўр-базўр туриб, миরзанинг ҳузурларига гандираклаб бордим. У зот ҳам ширақайф эканлар, мен фақирга бир коса чогир узатиб: «Ҳожа, бизга қилғон хизматингиз бадалига миннатдор илкимиздан бир коса шароб иссалар», дедилар. Тиз букиб, икки илким бирла косани олдим. Ўрнимдин туриб, орқага икки қадам ташлаб, чогирни сипкордим ва косани аёқчига узатдим. Подшоҳимиз қўзимга икки нафар бўлиб қўриниб, рўйи замин чайқала бошлади. Мен гуп этиб йиқилиб тушибмен. Миризамиз бирла Маждиддиннинг хаҳолаб кулганлари қулогимда қолибдур, бошқаси эсимда йўқ, айтишларича, мулозимлар мени кўтариб бир ҳужрага ётқизиб қўйибдурлар...

Навоий унинг ҳикоясини тинглар экан, кўзлари ўт сочар, тишилари гижирлар эди:

— Майли, истаганларича майхўрлик қила берсинлар, халқнинг молин базм-зиёфатларга сарф эта берсинлар,

ноҳақ тортиб олингон бир игна багирларига олмос ханжар бўлиб қадалур, аёлларнинг илкидин тортиб олингон бир қулоч ип аждаҳо бўлиб аларга чанг солур!

Хожа Афзал шоирнинг бу жонлий сўзларига индамай қулоқ солиб турди, кейин яна гап бошлаб:

— Ўшал зиёфатда мени шу қадар таҳқирлогонларидин сўнг, Хиротдин жўнаб кетмоққа жазм қилдим,— деди.— Пойтахтда турмоқ мен учун хатарли бўлиб қолди. Шул сабабдин Астрободдин боқимонда бош-хироҷни ундириб келмоқ баҳонаси-ла йўлга чиқдим.

— Яхши қилибсиз,— деди Навоий ўйланқираб.— Бу ерда ҳам қолинингиз яхши эрмас.

— Не қиласай, қайға борай?

— Ҳаж бахонаси била Ҳижозга сафар қилинг. Мирзага бу борада икки энлик хат йўллагаймен. Мен сизга икки нафкаримни берурмен.

Улар аллаваётгача гаплашиб, маслаҳатни бир жойга қўйдилар.

Орадан икки куни ўтгач, собиқ вазир сафар отига миниб Ҳижозга жўнаб кетди.

Соҳиби девон Марямобод кенти жамоасининг аризасини текшириб, унда баён қилинган воқеаларнинг тўғри эканлигини аниқлади. Навоий ҳалиққа зулм қилувчи амалдорларни кўрарга кўзи йўқ эди. У газабга келиб, бўлук бошлиги Аҳмадалини ишдан бўшатиш ва бутун мол-мулкини хазина фойдасига мусодара қилиш тўғрисида буйруқ берди.

— Муҳсинбекни-чи? — деб сўради Хожа Шамсиддин пусибгина.

— Ани ётқизиб, ялонгоч баданига ўн беш таёқ урдилинг, Астробод вилоятидин бадарга қилинисин. Марямобод кентига иноятнома берилиб, икки йилгача бош хироҷдин озод қилинисин.

— Бош устига,— деди янги ҳокимнинг сиёсатидан баданини титроқ босган амалдор.

Шу воқеадан кейин амалдорлар, ижарадорлар нафсларини тийиб, ҳар қадамларини ўлчаб босадиган бўлиб қолдилар.

Ўз қирғоғидан чиқиб мамлакатни босган зулм-ваҳшат дарёсини қамчи билан уриб, ўз соҳилига чекинтириш мумкин эмаслигини Навоий яхши биларди. Лекин қўлидан келганича меҳнат аҳлига ёрдам қилиб, унинг устидаги зулм юкини енгиллаштиришга бор кучи билан уринарди. Фақир-фуқаролар ҳам унинг бу ниятини пайқаб, ҳар қадамда унга миннатдорлик билдирадилар.

Кунлардан бир кун Навоийнинг олдига, доддоҳлик вақтида марямободлик йигит кириб келди, чоққина бир гиламчани шоирнинг оёғи остига қўйиб:

— Сиздин миннатдор бўлғон жамоамиз шул арзимас тухфани йибордилар,— деди — Кент аёллари бу гиламчани сизга атаб ўз қўллари била тўқигонлар.

— Нима қиласардингиз овора бўлиб, чиқимдор бўлиб? — деди шоир қишлоқиларга юраги ачиб. Аммо тухфани қайтариб юбориш ноўрин эканлигини билиб, қабул қилганини билдириди ва қишлоқ аҳволини суриштиргди.

— Иноятнома олиб барча хурсанд бўлди, катта-кичик дуюи жонингизни қилиб ётибдурлар. Ҳатто кенти мизни ташлаб кетган бъязи дехқонлар ҳам ўз ерларига қайтиб келдилар.

Навоийнинг кўзига ўз қишлоғига қайтаётган жулдур кийимли дехқонлар; яланг оёқ, усти йиртиқ рангпар болалар, бошига чопон ёпинган, кўзларига кам чўқкан дехқон аёллари кўриниб кетди ва чуқур хўрсиниб қўйди.

— Эмди сизга жавоб, кентингизга ёниб, совфамизни мамнуният бирла қабул қилдилар, деб айтинг.

— Мен сизнинг эшигингизда қолурмен,— деди йигит қатъий қилиб.— Жамоамиз мени сизнинг хизматингизга йиборди.

Навоий ўзига хизматкор керак эмаслигини ҳарчанд тушунтироқчи бўлса-да, йигит ўз айтганида туриб олди: «Мен кентга қайтсан дехқонлардан сўкиш эшитамен», деди. Навоийга бу юракли дехқон йигит ёқиб қолган эди. Унинг ота-бобосини суриштириб, отини сўради:

— Отим Ўғонберди, бобом Ҳудойберди, асли шул қишлоқликдур, раҳматлик отам ўз меҳнати била яхши кун кечирган баобрў одам эрди, истаган одамдан сўраб билсалар бўлур...

Навоий ганига қулоқ солар экан, афти бошига тикилиб ўйланиб қолди. Кейин баковулни чақириб, Ўғонбердини ишга олишни буюрди.

— Ошхонада ишлаб турсин, кейин унга боп бир вазифа топиб бергаймиз,— деди.

Умрида қорни тўйиб овқат емаган Ўғонберди янги иш дан жуда хурсанд. Ҳар куни эрталаб туриб, ошхонадаги катта хумларни сувга тўлдиради, ўтин ёради, сўнгра кечки овқат учун сўйилған гозларнинг патини юлиб, тозалайди. Бўш вақтларида Беҳлулдан дарс олади, тап тортмай, Навоийнинг олдига кириб, керакли китобларни сўрайди...

Бир куни қош қорайган пайтда Ўғонберди чашмадан катта чёлакларда сув келтириб хумга қуяётганда, ошхона

ишида баковул, Ялангтўш ва ошпазнинг секин гаплашиб ўтирганларини эшик тирқишидан кўриб қолди. Баковул жаҳлини босишга уриниб, босиқ овоз билан сўзлар, хомуш бўлиб ўтирган ошпазга гап уқтиromoқчи бўларди:

— Сен бола-чақали, аёлманд бир одамсен, биламиз. Шул сабабдин сенга раҳмимиз келадур. Биз била бирга бўлсанг, ҳеч маҳал хор бўлмайсен. Нега энди тихирлик қилурсен!

— Бола-чақам озми-кўпми ўз ризқини кўрар, аммо бу дунёда ортиқча гуноҳ орттиришга тобим йўқ. Жон ака, мени бу ишга аралаштирманглар.

— Бизнинг орқамизда улуғ мартабали одамлар туралур, у ёгини ўйлаб, қўрқиб-нетиб ўтирма. Сенга, фалон ишини қили, деб буюрганимиз йўқ-ку! Сўроқ вақтида биз ўргатган гапда қаттиқ турсанг, бас, у ёгини ўзимиз тўгрилаймиз.

— Билмадим, қандоғ бўларкин? — деди иккиланиб ошпаз.— Мундоғ ўйлаб қарасанг, юрагинг орқангга тортиб кетадур. Ахир, у зот султоннинг нойиби-я!

— Эй, доги гапни айлантиради-я,— деб пўнгиллади Ялангтўш сабрсизлик билан.— Бизнинг хожа андин ҳам зўр, дасти узун, мансаби улуғроқ.

Баковул ёнчигини ковлаб:

— Сенга атаб қўйгон бир нарсам бор эрди,— деди ошпазга.— Манови беш олтинни чўнтағингга солиб қўй. Вакти келганда яна қўлимиз қуруқ бўлмас...

Ўғонберди баковулнинг гапини охиригача тинглаб ўтирмаи ўзини ташқарига урди. Тўғри Навоийнинг ҳужрасига бориб эшикни тақилятди. Ҳаяжондан унинг нафаси тиқилган, кўзлари қинидан чиқаёзган эди. Навоий унинг ранги қум ўчганини кўриб, олдидаги хонтахта устида турган косадан сув ичиди. Ўғонберди бир оз ўзига келгач, эшитганларининг ҳаммасини бирма-бир гапириб берди:

— Тақсир, эҳтиёт бўлинг, сизни заҳарламоқчилар. Аларнинг берган овқатларини сира еманг. Сизга ўз қўлим била ош пишириб берамен.

— Ўғонберди, мени ҳам алардин шубҳалапиб юрар эрдим, бекиз эмас экан, лекин бу сирни ҳозирча ҳеч кимга айтмай туринг. Аларни жиноят устида ушлаб, жазоларини берурмиз. Сиз бориб ўрнингизга ётинг.

Бу гапдан кейин шоирнинг қўли ишга бормай қўйди. Қоғозларини бир чеккага йиғишириб қўйиб, боққа чиқди. Димованд тогининг этагидаги ўрмондан салқин хаво, хушбўй ислар келиб турар, майин шабада боғдаги ёш афлисун, лиму дарахтларининг барглари билан ўйнашар эди. Бироқ

бу манзара бахш этган завқни Темурланг вақтидан қолгам найроналардан эшитилган бойқуш овозлари бузиб турарди.

Алишер қўлини орқасига қилиб боф ишида юрар экан, минг хил фикрлар капалаклар сингари унинг боши узра айланиб юрар, ҳеч бири миясида қўниш тоимасди. Кўнглини шубҳа, ғазаб, пушаймон ҳислари талар эди: «Шунча хизмати бадалига энди уни заҳарламоқчилар! Шубҳасиз, бунда Маждиддиннинг қўли бор, у мирзанинг розилигисиз бупдай қабиҳ ва хатарли ишни қилинга журъат этолмайди. Навоийнинг ўрнида бошқа одам бўлса, садоқатга хиёнат қилган сultonга қарши исёни байрогини кўтарар эди. Ҷарҳақиқат, исёни учун қулай пайт келган. Хуросон давлатининг душмани бўлган туркман сultonни Ёқуббекнинг ёрдам бериши аниқ. Маждиддиннинг ҳукумат бошига келишидан норози бўлган Балх ҳокими Ҷарвишали — Навоийнинг иниси, акасининг ишоратини кутиб ётибдир. Отасидан норози бўлган шаҳзода Бадиuzzамон бу исённи қўллаб-куватлаши турган гап».

Агар Навоий ўша вақтда исён кўтарса, муваффақият қозониши аниқ эди. Бироқ чуқур мuloҳазалардан кейин бу ниятдан воз кечди. «Хей Алишер,— деб хаёлан ўз-ўзига хитоб қилди шоир.— Нағсинг ақлинигдан голиб келмасин! Сен ножӯя бир қадам ташласанг, ҳозир мустаҳкам бир қўл остида яшаб турган мамлакат парчаланиб кетгусидир. Ўз вилоятларида ҳукмдор бўлмоқни истаган ҳокимлар бир-бirlари билан урушмоққа бошлайдилар. Ҳалқининг бошига минг хил кулфатлар келадур. Яна шаҳарлар вайрон, экинзорлар пайхон бўлур! Қўй, Алишер, бу нияtingдан воз кеч! Алам ва ўчнинг атчиқ мевалари бўлган бу фикрларни бошингдан ҳайд!»

Шоир ўз ҳужрасига қайтиб, хонтахта устидаги чашма сувидан бир қултум ичди. Унинг асаб томирлари бир оз тинчбиб, юраги секин ура бошлади.

Шу кундан бошлаб Навоий баковул келтирган таомни смай, ўзи Беҳлул билан Ўғонбердининг овқатига шерик бўлди.

Шоир бир куни кечаси шийлонда ишлаб ўтирганда, боғнинг нариги чеккасидаги супа томонда шовқин-сурон эшитилди. Ора-сира баковулнинг бўғиқ овози, Беҳлулнинг ялиниб-ёлвориши эшитиларди. Нима гап, бир бало бўлди-ми деб, шоир ишини йиғишириб қўйиб, супа томон югурди.

Навоий шийлонда ўз машғулоти билан банд бўлган маҳалда, қуйидаги воқеалар рўй берган эди: Беҳлул билан Навоийнинг тогаваччаси — Абу Саид қўлида шаҳид бўлган

Мирсайид оқанинг ўғли Мирҳайдар супа устида ўз она шаҳарлари Ҳирот тўғрисида, унинг атрофидаги боғлар, қишлоқларининг гўзаллиги тўғрисида сўзлашиб ўтирад эдилар. Гапдан гап чиқиб, Беҳлул баковулниң шубҳали ишлари, Ўғонбердининг эшитган гапларини айтиб қўйди, лекин дарров ўз хатосини англаб, булар ҳаммаси таги йўқ гаплар бўлиши ҳам мумкин, деб минғирлади. Мирҳайдар ўттиз бешларга бориб қолган, енгилтабиат, ховлиқма, асабий бир йигит эди. Ёшлигига от миниш, қилич уриш, ўқ отишнинг машқини олган бу хипча бел, кенг яғринли йигит кейинги вақтларда майшатга берилиб, асаблари бўшашиб қолган эди. У Беҳлулниң сўзларини эшитиши биланоқ, иргиб ўрнидаи турди-да, боғда юрган навбатчи бир навқарга баковулни дархол ўз олдига келтиришни буюрди. Беҳлул оғзи бўшлигига хуноб бўлиб, бу ишни қилманг, Мир жаноблари хафа бўладилар, деб ялинниб-ёлворди, бироқ гапи кор қилмади.

Ҳар елкасига иккитадаи одам ўтираса сигадиган поргул навқар баковулни судраб келтирди. Ранги бўзариб, кўзлари чақчайиб кетган Мирҳайдар баковулни соқолидан турамлаб, юзига бир урди ва ерга ётқизиб, тўғри келган жайига тепа бошлади. Ҳар тепганида: «Сенми ҳали оғамга оғу бермоқчи бўлғон», — деб бақирап эди. Шовқин-суронга бир неча хизматкор югуриб келди, бироқ улар Мирҳайдардан қўрққанлариданми ёки воқеани тушуна олмаганлариданми, ўзларини йўқотиб, нима қилишларини билмай турардилар. Шу аснода Навоий югуриб келиб, тогаваччасининг кўлидан унилади.

Оғасини кўргач, Мирҳайдарнинг ҳовури пасайиб, жинни кишидек у ёқ-бу ёққа аланглаб қаради, сўнгра ерда ётган баковулни соқолидан ушлаб, оёққа тургазиб қўйди.

Навоий Мирҳайдарнинг бақириб айтган гапларини эшитган, воқеанинг нимадан иборатлигини пайқаган эди. У Беҳлулга маънодор қараб қўйди-да, жанижал устига келган кишиларга қараб, жой-жойларингга кетинглар, деб буюрди. Бу можаронинг бош айборди Беҳлул ҳаммадан олдин кўздан ғойиб бўлган эди.

Супада Навоий баковул билан ёлғиз қолгач, унга тикилиб, бирпастгача нима дейишини билмай турди, ишнинг вақтидан олдин очилиб қолганидан у афсусланарди. Энди баковулниң жиноятини нима билан исботлаш мумкин? Уни жазога тортиш учун важ ўйқ! Шундай бўлса ҳам, Навоий сир бой бермай, қатъий қилиб деди:

— Сенинг қора ниятинг бизга маълум, ҳар бир қадамингни санаб, қилғон ишларининг билиб юрибмиз. Бекорга

овора бўлиб, жиноятингни яширмоққа уринма. Тўғрисини ўз тилинг билан айтсанг, гуноҳингни кечиurmан.

Келтак еб, эс-ҳушини йўқотаётган баковул дарров ешила қолди. «Ошпаз сирни очиб қўйди шекилли», деб ўйлади.

— Гуноҳимни кечиring, тақсир. Бир қопиқ қонимдин кечсангиз айтамен.— Ў Алишернинг оёғига йиқилиб, ер ўиди: — Билган экансиз, гуноҳимдин кечинг, бир қошиқ қонимни багишланг!

Разабдан атзори бадани титраб турган Навоий бошда уни ўлдиритириб юбормоқчи бўлган эди, кейин ўйлаб-ўйлаб бу қароридан қайтди. Унинг бутун вужуди, галаёнга келган ҳислари қасосин талаб этса-да, бироқ ақли бунга кўнимас эди. «Оёғингга йиқилиб, тупроққа беланиб ётган қуролесиз душмандин не қилурсан ўч олиб? — дер эди ақли. — Қасос олмоқчи бўлиб, баковулни жаллод қўлига берсанг, Ҳиротда қандай шов-шув кўтарилишини биласенми?! Душманлар, Навоий одам ўлдираётир, халққа жабр қилаётир, деб гап тарқатгусидир. Ёлғиз сultonни эмас, эски дўстларни ҳам ўзингга тескари қилиб қўясен. Қўй, бу галча ўч олиш лаззатидин воз кеч!»

Алишер аламини қулт этиб ютиб, ақлиниңг сўзига киришга жазм қилди. Ўша пайтда у ўч олинига ҳукуқсиз, минг турли кўзга кўринмас занжирлар унинг эркини ўраб олган эди: «Қайнаб турган қозонни ёниқлигича қолдириш керак», деб ўйлади у.

— Тур ўрнингдан,— деди ҳали ҳам оёғини ўпиб ётган баковулга нафрат билан қараб. — Бир қошиқ қонингни багишладим, аммо бир шарт бор: бўлиб ўтган бу мажароларни ҳеч кимга айтмай, сир сақлагусидурсен.

Баковул бу енгил шартни жон деб қабул қилиб, умрининг охиригача Навоийнинг қули эканини қайта-қайта гапирди. Кейин йиглаб чап қўли билан соқолини турамлаб, ўиг қўли билан юзига урди: «Нега Навоийнинг қадрини билмаган эканман», деб кўз ёши қилди.

Алишер ўз мулоғимлари, хизматкорларини чақириб, Мирҳайдарнинг янглишганини, униш баковул ҳақидаги шубҳалари таги йўқ гап эканини айтди. Ҳамма бошини қуий солиб, индамай жой-жойига тарқалди.

Орадан бир ой ўтмай, тўпланган бож-хирожларни Ҳиротга олиб борган Мирҳайдар Навоийнинг пишиқтиришига қарамай, бир ичкилик зиёфатида Астробод воқеасини дўстларига сўзлаб берди. Султон Ҳусайн бу гапларни эшитиб, ташвишга тушиб қолди. Гапнинг зўрайишидан қўрқиб, Мирҳайдарни ёлғончиликда айблаб, Ихтиёриддин қалъасига қаматиб қўйди. Навоийга хат юбориб: «Ҳиротга

қайтиб келинг, ҳаргиз бу янглиғ ёмон фикрлар ақлимга келгани йўқ эди», деб ёзди. Шу баҳона билан Навоий Астробод сургунидан қутулиб, севикли Ҳиротга қайтиб келди ва Султон Ҳусайнга Астробод ишлари тўғрисида хисобот бергандан сўнг деди:

— Мирзам, илтифотингизни дариг тутмай, осий ва гуноҳкор Мирҳайдарнинг қонидан кечинг, ўзи девонасифат йигит тилини ихтиёрида асрай билмайдур.

Навоий султоннинг хужраи хосида ҳукмдорнинг рӯпарасида бош эгиб ўтираси эди. Ҳукмдорнинг ранги ўчган, қийик кўзлари чакнар, ҳарсиллаб нафас олар эди.

— Агар бу лодон йигит Мирсайд оқанинг ўғли бўлмогонда қонидин кечмаган бўлур эрдим. Айтгон сўзина боқинг: султоннинг баковули Алишерни заҳарламоқчи бўлғон эрмиш. Бу янглиғ ёлғонни айтмоққа қандоғ тили борди эркан?— Ҳусайн олдидаги косадан бир ҳўплам шарбат ичиб, енгил нафас ола бошлади.— Дўстларнинг ташвишга тушган. Шул сабабдин сизни дарҳол Ҳиротга чақирирдим, тоинки алар сизнинг sog-саломат эрканингизни ўз кўзлари била кўрсенилар. Мирҳайдар сарой аҳли олдидаги мастилиг чогида айтгон сўзлари ялғон эрканин айтиб, мендин узр сўрасин. Бўлмагур овозаларга хотима бермоқнинг ягона йўли шулдир. Мен фармон бердим. Ихтиёридин қалъасининг доругаси Мирҳайдарни озод қилиб йиборгусидур.

— Худога минг қатла шукрки, салтанат гулшанидин муруват ели келди,— деди юзи ёришиб кетган шоир.— Яхши одам ёмонларга ҳам яхнилигини унутмас. Сиз яхши мумомала била душманларни ҳам ўзингизга ёр қилиб олғон подшосиз. Доим илтифотингиз булутидин ҳиммат ёмгури ёғсин!

Навоий султон Ҳусайнга қайта-қайта ташақкур билдириб, ўрнидан турди.

Эртасига Мирҳайдар қалъадан чиқиб келди. Сарой аҳли уруг оқсоқоллари, шаҳар улууглари олдида, султоннинг баковули тўғрисидаги ҳамма гайлари тухматдан иборат эканини айтиб, мирза Ҳусайндан кечирим сўради.

ДАРВИШАЛИНИНГ ФИТИАСИ

Навоий Ҳиротнинг шимол томонидаги Гозургоҳ мавзейидан ўттиз танобча қуруқ ер сотиб олиб, обод қилдирган эли. Пистазор тогларнинг этагидаги дўнглик ерга сув

чиқартириб анор, анжир, ўрик, ток эктирган, бояннинг ўртасида чиройли бир шийпон солдирган эди.

Салқин ва жимжит куз кечаси... Тупёқ томондан хуббўй, майин шабада эсиб туради, меваларнинг кўплигидан бошлари этилган дараҳтларнинг барглари бир-бирлари билан шивирлашади.

Иссик гунни кийиб олган шоир шийпонда ўтириб, олдидаги хонтахта устига бир коса булоқ суви қўйиб, қандил ёргида ишлайди. Аҳён-аҳёнда бир қултум сув ичиб, бир нуқтага кўзини тикиб ўйлаб қолади, бемаҳал саргайиб ерга тушаётган баргларнинг шитир-шитирига қулоқ солади.

Навоий шундай илҳомбахш, сокин ва салқин куз кечаларини севар эди. Бугун ҳам унинг савағич қаламидан ажойиб сатрлар қўйилиб тушарди. Шоирнинг юмшоқ бир табассум билан ёришган юзида мусаффо қалби ойнадагидек аке этиб турарди. У фақат иш устидагина ўзини баҳтили ҳис этарди. Бироқ зулм, ваҳшатни ўз шиори қилиб олган замона бундай тинч ва осойишта меҳнатнинг душмани эканини у билар эди.

Тинч ва кўм-кўк водийларга баъзан гармсөл бостириб кириб, иншия баргларни ҳазон қилинадек, ўқтин-ўқтин беклар, ҳокимлар қўяғолон кўтариб, ҳалининг осойини талигини бузар, ёнгап чироқларини ўчиради.

Шоир бугун ярим кечагача ишланини мўлжаллаган эди, бироқ ваҳшат чўлидан келган хунук бир хабар илҳомини қочириб юборди. Беҳдул унинг олдига келиб, оғзи муҳрли бир хатни узатди.

— Ким берди буни?

— Дарвоза олдида турган бир отлиқ. Балхдин келдим, деб айтди.

Навоий хатни очиб, шониб-пишиб ўқий бошлади:

«Дуойи бениҳоя ва саломи муштоқонадин сўнг, сиҳат-саломатлигини билдириб, сиз биродаримнинг ҳам эсономонлигини тилаб ётмоқдамен. Қолгон сўзларни үшибу мактубни элтган кишидан эшиятгайсиз. Бул киши менинг энг содиқ мулозимларимдин бўлиб, ҳеч бир сирни андин яширмасангиз ҳам бўлур.

Инингиз Дарвишали».

Бу мужмал ва сирли мактуб Алишерни гангитиб қўйди: «Аҳмоқ укам, яна бир балони бошламоқчига ўхшайди шекилли», деб ўйлади у.

— Маҳдум, отлиқ кишини бил ерга чорланг, токзор ичидин олиб ўтинг, навкарлардин ҳеч ким кўрмасин.

Навоий тунги меҳмонни қабул қилиш учун шийпоннинг четидаги ҳуякрага кирди. Орадан беш-олти дақиқа ўтгач, қора шойи чопон кийган жиккак киши кириб таъзим қилди ва Навоийнинг қўлини олиб кўриши. Беҳлул дастурхон ёзиб, ясоглиқ бир баркаш билан нон келтирди, сўнгра индамай чиқиб кетди.

Навоий ҳаяжонланганини яширишга уриниб:

— Балҳдин не хабарлар келтирдингиз, тинчиликми? — деб аста сўради.

— Тинчилик, ҳоким жаноблари, яъни биродари азизингиз Дарвишали жаноблари соғ-саломат юрибдурлар, сизга беҳад салом юбордилар.

— Саломат бўлсан.

— Мен сиз учун муҳим бир хабар келтирдим. Ҳисор ҳокими Султон Маҳмуд аскар тўйлаб султонга уруш очмоқчи...

— А? Султон Маҳмуд-а?

— Ҳа, биз ҳам фурсатдин фойдаланиб, Мирза Ҳусайнга қарши исён туғилинг кўттармоқчимиз.

— Ҳа, ҳа, шундай дениг!

— Шундог. Йиңгиз Астробод воқеасини эшишиб, дарғазаб бўлдилар. Маждиддин бир қуни менинг ҳам бошимга етадур, деб хавотир оладурлар. Маждиддиннинг боргон сари қўли баланд бўлиб, барча ишларни эгаллаб олаёттири. Бу ҳол бизни таинванинга солмай кўймайдур. Сизнинг Астрободда исён кўттармаганингиз бизни ҳайрат ичидаголдири.

— Халидинг тинчлигини, мамлакат манфаатини мен ўз нафсимдан устун қўйдим, шул сабабдин бу ишни қилмадим,— деди Навоий аста.

— Аммо Дарвишалибек бу ҳақда бошиқача фикрдадурлар. Ул жапоб таваккал кемасига ўтириб, муҳолифот дарёсига кирмоқда бел боғладилар. Ва лекин ишни бошлимаедан бурун сизнинг маслаҳатингизни олмоқчи бўлдилар.

— Менинг бературган маслаҳатим боя айтган гапимдин маълум бўлғондир,— деди Навоий қатъий қилиб.— Мен сизларнинг билан номаъқул ишингизни ёқламайдурмен. Сиз шунни яхши билингки, ҳозирги пайтда подшоҳга қарши исён кўттармоқ ўзи шундог ҳам азоб ичидаги кун кечираётган халқнинг тинчлигини бузмоқ демакдур. Сиз қўзгалсангиз, Қундуз ҳокими ҳам бош кўтаргуси, Мўгулбек ҳам,

Бадиузвазмон ҳам. Мамлакат яна қонга беланиб, улуснин осойишталиги бузулгусидир. Бир золим ўрнига ўнлаб золимлар ҳалқ бошида ёнгоқ чақмоққа бошлайдурлар.— Навоий ўз фикрини тушунтираман, деб терлаб-пиншиб кетгаи, юзи ловиллаб ёнар, кўзлари чақиар эди.— Билмадим, менинг айтмоқчи бўлғон фикримни тушундигизми, йўнми, аммо ҳар қандай исён ва муҳолифотга қарни эрканимни англагандурсиз.

— Англадим, тақсир.

— Инимиз Дарвишали Маждиддинга аччиқ қилиб ўз билан ўйнашмасин, бургага аччиқ қилиб кўрина куйдирмасин. Билишимча, Маждиддиндан подшоҳнинг кўнгли совуган, яқинда вазифасидан ҳайдалса ҳам ажаб эмас. Яна таракор айтурмен: можарони тинчлик йўли билан ҳам этмоққа урининг. Ҳисор ҳокимини қўлламанг. Агар сизлар исён кўттарсангиз, мен подшоҳ тарафини олурмен.

Навоий аллавақтача меҳмон билан сұхбатлашиб ўтириб, унга гап уқдиришга ҳаракат қилди. Тонготарга яқин меҳмон отини эгарлар экан:

— Мендин инимга кўпдан-кўп салом айтинг,— деди. — Баъзи мулоҳазаларга кўра, илкингизга хат бермадим, менинг гапларимни оғзаки етказсангиз бас.

— Хотиржам бўлинг, ҳаммасини етказгаймен.

— Сизни бу ерда ҳеч кимарса танимайдурми? — безовталашиб сўраб қолди Алишер.

— Йўқ, танимайдур.

Навоий бир оз тинчланиб, меҳмонни йўлга узатар экан: «Ялангтўш уни қўрмадими экан?» деб ўйлади, юз бериши мумкин бўлган бир фалокатни сезгандай юраги орқасига тортишиб кетди. Ялангтўш султоннинг ишончли одами, уни ҳайдаб юбориши ёки жазога тортишга Навоийнинг ҳаддин сифмас эди.

Дарвоҷе, орадан икки кун ўтгач, машъум бир хабар эшигилди.

Миш-мишларга қараганда, Балх йўлида, Ҳиротдан иккни тош нарида ясовуллар бир кишининг ўлигини топибдурлар. Қотиллар у кишининг эгнидаги қора шойи тўни, оёғидаги арабий этитика тегмабдилар. Бозорда миш-миш гаплар зўрайиб кетди. Баъзилар ўлган киши Ҳисор ҳокимининг айгоқчиси экан деса, бошқалари подшоҳнинг маҳфий чопари экан, яқинда катта уруш бўлармиш, дер эдилар. Эҳтиёткор савдогарлар молларини, дехқонлар галлаларини яшира бошладилар. Кўп урушларни бошидан кечирган ҳалқ яна безовталашиб қолди.

Навоий ўз ховлисида қўлини орқасига қилиб айланиб

юарар, ўқтии-ўқтии бирорга эътироуз билдиргандай бош чайқар, лаблари пичирлар эди. Дарвишалининг мулоzими ўлдирилганидан кейин Балхда рўй бериши мумкин бўлган вазият устида бош қотирарди: «Не қилсам экан, фалокатнинг олдини қандай олсан экан? — деб пичирлади у. — Кўриниб турибдурки, рақиблар изимга тушшиб, менга чукур қазимоқдалар. Мабодо, Балх бош кўтарса, бошимга яна бало тошлари ёғила бошлар. Инимнинг хузурига бир одам юборсаммикин? Йўқ, буни пайқаб қолсалар, Балхда юз берини мумкин бўлғон воқеалардан хабардорлигимни билдириб қўйгон бўлурмен. Душманлар иғво қилиб, Навоий ипсиси билан бир ёқадин бош чиқармоқчи, деб подшоҳнинг кўнглида шубҳа илонини уйғотадурлар. Имма қилсам экан? Қандай қилиб, инимга ўз фикримни етказсан экан?»

Навоий чувалиб кетган калаванинг учини тополмай гранд бўлиб турганида, саройдан фаррош келиб, Боги Зогонда бўладиган катта зиёфатга Навоийни подшоҳномидан чорлади.

Эртасига намози жумъадан кейин меҳмонлар Боги Зогонга тўплана бошладилар. Кимхоб, зарбоф, шойи тўн кийган мутакаббир акобирлар, аъёнлар, қайсилари таҳтиравонларида, қайсилари от миниб, олдиларига бир гала хизматкорларини солиб, бирин-кетин сарой bogигa етиб кела бошладилар. Уларнинг ҳар бирлари подшоҳ ўтирган раъоқнинг рўпарасига келиб, уч марта тиз букиб қўл қовуштираси сўнгра фаррош кўрсатган жойга бориб ўтираси эдилар. Устига яшил ишак кийим кийган, бошига олмос ва лаъл тошлар қадалган тож қўйган Ҳусайн таҳт устида мағрур ўтираси, меҳмонларининг таъзимига жилмайиб, секининга бош қимирлатиш билан жавоб қиласди.

Мезон ойи бўлса ҳам ҳаво очиқ, кун иссиқ эди. Бу вақтда Боги Зогонда катта кураш бошланарди, Хурсоннинг машхур паҳлавонлари бу ерда ўз куч ва маҳоратларини кўрсатар эдилар.

Меҳмонларга овқат тортилгандан кейин кураш бошланди. Бошлаб Паҳлавон Абусаид билан Паҳлавон Муҳаммад бел боғлаб курашга тушдилар. Улар бир-бирларини синаш учун ҳадис қилиб, узоқ айланиб юрдилар. Султон зерика бошлади. Шу пайтда у меҳмонлар орасидан келаётган Маждиддинни қўриб, сергакланиб қолди.

— Мирзам,— деб шивирлади таҳт олдига келиб Маждиддин,— нохуш хабар келтирганим учун ғазаб қилманг.

— Тезроқ айтинг, на бўлди?

— Ушбу соатда шаҳзода Иброҳим Балхдин Ҳиротга етиб келибдур. Шаҳзоданинг чопари билан ҳозир гаплашдим.

Ҳусайн Бойқаронинг тузи ўзгариб, кўзлари жавдираб қолди:

- Шаҳзода не учун мендии рухсатсиз келибдур?
- Чопарнинг сўзига боқа шаҳзода жанобингиздин тезда Ҳиротга етиб кел, деган мазмунда бир мактуб олмиш.
- Мен бу янглиғ мактуб ёзмогон эрдим.
- Билурмен, сиз шаҳзодага хат йибормогон эрдингиз. Мактуб қалбаки бўлса керак.

— Қалбаки? — Ҳусайннинг юзи чўзилиб кетди.

Баъзи аъёнлар подшоҳнинг авзойи ўзгарганини кўриб, кураш томошасига қизиқмай қолдилар.

— Ҳа, қалбаки хат,— деб тақрорлади маккор ва ҳушёр вазир.— Бу — ёш шаҳзода номидин Балхни идора қилиб турган Дарвишалининг иши.

— Оллоҳ, оллоҳ,— деди кўзлари ола-кула бўлиб кетган султон.— Не сабабдин ул нобакор менинг номимдин хат битиб, Иброҳимни Ҳиротга чақиртиргон? Бунинг маъноси нима?

«Ичкиликин кўп ичиди қўйиб, ақлини едими бу тентак тождор», деб ўйлади Маждиддин, аммо мулоийимлик ва хурмат билан бош эгиг деди:

— Бунинг маъноси шулким, Балх ҳокими исёни туғини кўтармоқчи бўлғон, бул ишга тўсиқ бўлатурган шаҳзодани хийла билан Балхдин жўйнатган. Орадин кўп замон ўтмай, Дарвишали Ҳисор ҳокими билан Ҳирот устина юриш қиласа ажаб эрмас.

Султон бош бармоғини тишлаб, ўйлаганича қотиб қолди. Томошабинлар ҳам курашга қарамай қўйдилар. Подшоҳ буни пайқаб, курашни тўхтатиб, меҳмонларга жавоб бериб юборишга амр қиласди.

Кечқурун султон мастиқдан эс-хушини йигиштириб олгандан кейин, Маждиддинни хилватхонага чақиртираб, шундай деди:

— Мавлоно, Дарвишалининг не сабабдин фитна қиласаётғони менга маълум. Сизнинг ҳукумат тенасида турмогингиздин ул ҳам, оғаси ҳам қаттиқ порозидурлар. Мақсадлари сизни ўриндан тушириб, давлат ишларидин узоқлаштирмақдур. Ҳизингиз ҳам яхши билурсизким, аларнинг фирқаси кучли, халқ олдида ўтиборлари зўрдур. Мен ўйлайдурманким, биз олдинроқ ҳаракат қилиб исеннинг олдини олсан, яхшироқ бўлур. Сизга истеъфо бериб, ўринингизга Ҳижказдин қайтиб келган Хожа Ағзалин қўйсак... — Маждиддиннинг ўйлациб қолганини қўриб, секин қўшиб қўйди.— Сизни мукофот ва иззат-хурмат билан бўшшатурмиз.

— Мен рози, ҳар бир сўзингиз мен учун қонун, амрингизга мутедурмен.

— Андоғ бўлса, бул хақда фармони олий ҳозирлаинг, эртага эълон қилурмиз.

Бироқ подшоҳнинг бу тадбири ҳам фойда бермади. Дарвишали Маждиддиннинг истеъфоси бир ҳийлаи пайранг эканлигини пайқаган эди, шу сабабдан подшоҳнинг таслим бўлиши ҳақидаги таклифини рад этди.

Навоийнинг бошига оғир кунлар келди. Султон Маждиддиннинг қутқусига учиб, Дарвишалининг гуноҳини оғасининг бўйнига юклар, ҳар кимга унинг орқасидан шикоят қилиб ганирар эди. Бошига тухмат тоши ёғилаётган шоир руҳий азоб чекмоқда, бир-бирига қарши бўлган фикрлар бошини оғритмоқда эди.

Навоий уҳ тортиб ҳовли саҳнида айланар, ўзини қасрга қўйиши билмас эди. Унинг содиқ мулозими Беҳлул бу ҳолни кўриб:

— Тақсир, шу беш кунилик дунёда мунча азоб чекасиз,— деди.— Улус аросида эътиборингиз зўр, подшоҳга ва ҳокимларга муҳтоҷлигингиз йўқ. Шундоқ бўла туриб, нега мунча азоб чекасиз? Дарвишали ўз бошига чорлогон балони ўзи даф этсин, сизга нима?

— Сўз биргина Дарвишалининг устида бўлса ғам емас эрдим,— деди шоир юришдан тўхтаб.— Балх ва Ҳирот бир-бири билан тўқнашса, халқнинг ҳоли нима кечади, деб ўйладурмен. Ҳамма фожиа шундаким, бу фалокатнинг сабабчиси ўз ишимдур. Афсуски, бу номаъқул ҳаракатнинг олдини олиб бўлмади. Баъзан энг яқин кишиларинг ҳам яхшилик қилмоқчи бўлиб, бошингга фалокат келтирганларини ўzlари билмай қоладурлар.

— Афсуски, сизга яхшилик қилиш менинг илкимдин келмайдур,— деди Беҳлул шоирнинг ҳолига ачиниб.— Лекин дўстлар билан кенгашиб кўрмоқ зарарли бўлмас.

— Рост айтдингиз, маҳдум,— деди Навоий юзи ёришиб.— Сиз дарҳол Ҳожа Дехдорни чорлаб келинг, зарур ишлари бор экан, деб айтинг.

Ҳожа Фиёсиддин Дехдор асли озарбайжонлик бўлиб, Навоий ёрдами билан сарой хизматига кирган эди. Ўзи хушловоз ашулачи, асқиябоз одам бўлиб, қўлидан келмаган иш йўқ эди. Истеъдодли кишиларни ўз атрофига тўплашни яхши кўрадиган султон ҳам уни ўзига яқинлаштирганди.

Навоий ўзига содиқ ва подшоҳнинг ишончини қозонган бу одамни ўртага қўйиб, жанжални тинчлик йўли билан бартараф қилиш устида бош қотира бошлади.

Орадан бирор соат ўтгач, бошига кичкинагина салла ўраган, чертса, икки бетидан қон томадиган, қизил соқол бир одам келиб, Навоийга таъзим қилди.

— Келсинлар, келсинлар, камнамо бўлиб кетдилар,— деб меҳмонхонага таклиф қилди шоир.— Бошингга кичик бир иш тушганда дўстлар ҳам оёгини тортар экан-да.

— Йўқ, тақсир, бу янглиг сўзларни айтманг. Мен андоғ дўстлардин эмасдурмен,— деди Ҳожа Дехдор кўрпачага ўтириб.

Юзларига фотиҳа тортиб, ҳол-аҳвол сўрашганларидан кейин шоир дардини очиб, деди:

— Инимнинг номаъқул ҳаракати соясида бошимга келган фалокат сизга маълумдур. Сиз бу можарони тинчлик билан бартараф этмоққа ёрдам берсангиз...

— Оллоҳ, оллоҳ, бу каби оғир вазифа менинг илкимдин келмас.

— Келмаса, мен сизни чақириурми эрдим,— деди Навоий қопшини чимириб.— Мирзадин ижозат олиб, Балхга элчи бўлиб борсангиз ва Дарвишалини менинг номимдин итоатга даъват этсангиз. Агар ул таслим бўлмаса, менинг Дарвишали деган иним йўқ. Мабодо, ул илкидаги тифни ишга солса, бизнинг баҳт юлдузимиз забун бўлғусидир. Шояд, иним сўзингизга кирса-ю, уруш тинчлик билан мубаддал бўлса... Мен илкингизга мактуб бермайдурмен, фикрларимни оғзаки айтинг, Дарвишали сизга ипонур. Ўртамизда бўлгон бу сухбат орамизда қолсин.

— Бош устига. Илтимосингизни мамчуният билан бажаргусимен. Ҳамма гап подшоҳнинг ижозатига боғлиқ. Агар руҳсат берсалар, эртагаёқ қирчанғи отимни тескари миниб, илонни қамчи қилиб, Балх сари равона бўлгаймен.

— Сизга энг яхши арғумогимни инъом қилдим,— деди Навоий унинг имосини англаб.— Подшоҳ таклифинизни рад этмас. Сизнинг сухбатингиз ул кишига манзур, ҳар бир сўзингиз маъқул. Бир-икки сўз билан кўнглини очсангиз, олам гулистон.

— Хўп, эмди менга ижозат беринг, ҳаракатга тушайин.

Беҳлул отхонадан эгарлоглиқ бир арғумоқ чиқариб, ҳофизга рўпара қилди. Оғзи қулогига етган Ҳожа Дехдор бир иргиб отга минди-да, Навоийга ташаккур билдириб, сарой сари жўнади.

Балх воқеасидан кейин Ҳусайн Бойқаронинг кўнгли қоронги, чироқ ёқса ёrimас эди. Мамлакат энди тинчиди деганда яна юз берган бу ҳодиса ошига тушган пашшадек унинг табиатини хира қилди. Тантанали маросимлар, зиёфатларга, тинч роҳатга ўрганиб қолган Ҳусайн учун яна сафарга отланиш малол келар эди.

Султон ўзиning ҳужраи хосига чекиниб хаёлга ботди, оғир фикрлар аччиқ тутун каби унинг борлигини заҳарлар эди. Ичиди Дарвишалини сўкар, уни сарой китобхонаси доругалигидан беклик даражасига кўтартганига ўкинар эди:

Қадимги ҳукамолар сўзин унутдим. Алар, подшоҳ бир одамии ўзига вазир ёки бек қилиб олса, аниг қариндошларига мартаба бермаслиги керак, деб айтгон эдилар. Мен эса Алишернинг инисига беклик унвонин баҳш этдим, жияни Мирҳайдарга қўпинда улуғ лавозим бердим. Натижаси мен учун ҳам, Алишер учун ҳам ямои бўлди». У ўйлаган сари сиқилиб, жони ҳалқумига келарди. Вақтни чоғ қилиш учун шаробдорини чақириб, бир коса май ичиб олди. Бироқ ичкилик кўнглини баттар гаш қилди.

Шу вақтда Ҳожа Дехдор подшоҳнинг даргоҳига келиб, унинг ҳузурига киришга эшик оғасидан рухсат сўради.

— Майли, кирсин,— деди Ҳусайн,— бир-икки латифа айтиб, зора кўнглимни очсан...

Дехдор эшикдан кириб, таъзим қилди-да, кавуш ечадиган жойга ўтирди.

— Берироқ келиб ўтирсинлар,— деди Ҳусайн ёнидан жой кўрсатиб.

— Йўқ, тақсир, менга шу жой муносиб.

— Эшагига яраша тушови, денг.

— Ҳа, тақсир, шундօғ, қирчангэ эшак билан жангда миниладиган отни бир охурга боғлаб бўлмайдур.

Султон Ҳожа Дехдорнинг бу гапидан димоғи чоғ бўлиб, қўзлари ялтираб кетди.

— От топадур, эшак ейдур, деган мақол бор. Қани айтинг, сизга нима керак? Тиланг тилагингизни.

— Менга бир иш тошиб беринг. Бекор қолдим.

— Хўш?

— Бирор ҳокимнинг олиға элчи қилиб йиборинг.

— Ие, нима муносабат била бир ҳофизни элчилик мартабасига кўтариш.

— Бир китобдор қул беклик мартабасига кўтаришганда, камина элчилик мансабига эришсам нима қилибдур?

— Боракалло,— деди Ҳусайн жонланиб кетиб.— Бир ҳофизни элчилик мартабасига кўтаришнинг савоби бир китобдорга беклик унвони бермоқ била баробардир. Аммо кўриб турибсизким, бундай савобининг таги тешик экан. Майли, бир карра синаган нарсамни иккинчи қатла синаб кўрай. Сизни қайси мамлакатга, қай бир ҳукмдорнинг ҳузурига юборай?

— Китобдорликдин беклик мансабига кўтаришган Дарвишалининг оллига.

— Йўқ,— деди подшоҳ бирдан қовогини солиб.— Илкига ярог олгон китобдорни қилич кучи билан итоатга келтиргаймиз.

— Рұксат этинг, аниг илкидаги қилични мен хамирдан қил сугурғандек тортиб олайин. Жаноблари, рақс этмоққа ўргатилган Миср подшоҳи маймуналари ҳақидаги масални эшитганимилар?

— Қани, сўйласинилар,— деди Ҳусайн мароқланиб.

— Луқмон ҳаким нақл қилурларким,— деб гап бошлиди Ҳожа Дехдор имо-ишора билан бош иргаб,— Миср подшоҳнинг рақсга ўргатилган бир неча маймуни бор экан. Маймуналар аскарий кийим кийиб, қилич била ўйинга тушар эканлар. Баъзи одамлар, маймуналар, ҳайвонлик холатидан чиқиб, табиатларини ўзгартирибдурлар, деб ўйлар эканлар. Бир олим ва донишманд киши аларнинг фикри хато эканини қўзларига кўрсатмоқчи бўлибдур, маймуналар рақс этиб турганларида, қўйнидан тўрт ёнгоқни чиқариб ўтага ташлабдур. Рақкослар қиличларини ташлаб, ёнгоққа ёпишибдурлар, бир-бирлари била уришиб, устиларидағи кийимларини пора-пора қилибдурлар. Шу янглиғ, илкига қилич олгон китобдор маймуни ҳам менинг қўйнимда бўлғон ёнгоқларни кўргач, илкидин қиличини ташлагуси ва аслига қайтгусидур. Мен ани занжирбанд қилиб, ҳузурингизга келтирурмен.

— Магар бу ёнгоқларни қўйнингизга Алишербек солиб қўйғон бўлмагай,— деди Ҳусайн кулиб.

— Топдингиз, аълоҳазрат,— деди ҳофиз ўзини йўқотмай,— сиздин ҳам уч-тўрт ёнгоқ олсан яхши бўлур эрди ва лекин пуч бўлмаса.

Ҳусайн бармоғи билан таҳдид қилиб, кулиб қўйди ва кетиши учун рухсат берди.

— Агар Дарвишали сўзсиз таслим бўлса, моли ва жонига қасд қилмағаймен, яна бунинг устига истаган бир қишлоғни суюргол этгаймен, менинг ваъдам пуч ёнгоқ эмас.

Ҳожа Дехдор шу тариқа ҳазил-хузул билан Балхга

кетишига ижозат олди. Фурсатни қўлдан бермай, жабдуғини тайёрлаб, икки навкар билан йўлга чиқди.

Султон Ҳусайн ҳам жанжални тинчлик йўли билан бартараф қилишни истар эди. Бироқ Ҳожа Дехдорнинг бу ишни удалашига кўзи етмасди. Ҳар эҳтимолга қарши Балх устига аскар тортиб боришта жазм қилди. У Балх қўшини билан Ҳисор қўшинининг орасига понадек суқилиб кириб, ҳар қайсисини якка-якка уришни мўликаллаб қўйди.

Подшоҳ жанговар бекларини чақириб, қиласидиган хатти-ҳаракатини муҳокамага қўйди. Беклар унинг маслаҳатини қўлладилар. Кейин ўз аскарларининг қуроласлаҳаси урушга қанчалик ярарли эканини текшириб чиқа бошладилар, ишдан чиққан қуроллар ўрнига давлат аслаҳаонасидан янги яроғлар олдилар. Тақачилар жанг отларига тақа қоқар, ўқчилар тинмай ўқ ясар, юртчилар чодир-ўтовларни ямар, усталар ўқ сочадиган қазон куяр эдилар.

Ниҳоят, ҳамма тайёргарлик қўрилиб бўлгач, аскарлар подшоҳнинг кўригидан ўтиш учун саф тортиди. Подшоҳ отини секин ҳайдаб, аскарларининг кийим-бош, аслаҳаларини кўздан кечириб чиқди, сўнгра юришига амр берди. Ноғора чалиниб, от думидан ясалган туглар баланд кўтарилиди. Қўшинининг кетидан подшоҳнинг ўзи бевосита бошлиқ қиласидиган оғир қуролли аскарлар жўнади.

Қўшин Мурғоб дарёси бўйига етиб келгач, баланд бир теналикнинг ён бағрига лашкаргоҳ қурилди. Унинг атрофига ҳандақ қазилиб, бурчак-бурчакларига қоровуллар қўйилди. Лашкаргоҳнинг ўртасига гир атрофи амирлар, бекларнинг чодири билан қуршалган ипак чодир тикиланган эди.

Ҳусайн Бойқаро бу чодир ичида ўтириб, Балхга юборилган Дехдорнинг қайтиб келишини сабрсизлик билан кутарди. У серҳашам ипак чодирнинг тўрига солинган зарбоф тўшак устида чордана кўриб, ўнг қўлини муштини чаккасига тираган.

Икки чаккаси оқариб қолган Навоий ҳам ўз чодири ичида оғир бошини қўйи солиб ўтиради. Балхдаги музокаралар нима билан тамомланар экан, деб хавотир олади. Ичини тирнаётган фикрлардан ўзини чалгитиш учун Навоий ўз устоди Жомийнинг «Баҳористон»ини қўлга олиб, ўқишига уриниб кўрди. Бироқ лаблари ичиirlab талаффуз этган сўзлар унинг онгига бориб етмас эди. Ниҳоят, китобни секин ёпиб, авайлаб лавҳ устига қўйди-да, ҳаво олиш учун далага чиқди. Ўттиз қадамча наридаги ипак чодирни

қўлларида ойболта, кистан ушлаган соқчилар қўриқлаб юрар эдипар.

Икки қирғогини тўқай қоплаган Мурғоб дарёси бу ердап яққол кўриниб турарди. Тушки офтобнинг тик тушган нурлари остида дарё суви жимжима қиласиди. Мурғобнинг парёғидаги бепоён қирлар афсонадаги ҳайвоnlарнинг ўлигидек чўзилиб ётар, кеч куз бўлишига қарамай ҳаво иссинқ, осмон беғубор, тип-тиниқ эди.

Навоий юраги бир нарсани сезгандай дарё бўйига тушиб, муздек сувга юзини ювди-да, нариги қирғоққа, осмон билан ерни туташтирган чизиққа тикилиб қолди. Ниҳоят, уғида бир нуқта пайдо бўлди ва секин-секин яқинлашиб кела берди. Бора-бора бу нуқта чаңг-тўзон булути билан ўралган отлиққа айланди.

Навоий отлиқларнинг солга ўтириб, бу тарафга ўтишларини сабрсизлик билан кутди. Юз-кўзини чаңг босгац, икки юзи бўртиб кетган Ҳожа Дехдор солдан қирғоққа сакраб тушиб, Навоийга томон югурди ва унинг қўлини юзига сурив:

— Хушхабар,— деди энтикиб.— Суюнчини беравенинг тинчлик париси голиб келиб, Азроилнинг бозори қасод бўлди.

— Суюнчисига бир от инъом қилдим,— деди Навоий ўзида йўқ суюниб.— Ўзингиз ҳормай-толмай, эсон-омон келдингизми?

— Ўғонга¹³ шукур, отдек соғмен.

Элчи дарё сувига юз-қўлини ювиб, белбоғи билан артинди-да, Навоий билан бирга тепаликка чиқиб, ипак чодирга кирди.

— Шоҳо,— деди тиз букиб,— саодат қўёши доим бошингиз узра порласин. Бу сафар ҳам омад ва зафар сизга ёр бўлди. Китобдор қулингиз қиличини ташлаб, бўйин эгиб келди, ўзи бу ердин тўрт тош нарида фармонингизни кутиб ётибдур. Афесуски, Балхда ани боғлагони занжир топа олмадим.

— Агар Дарвишали исён қиличини итоат қинниға солгон бўлса, биз гуноҳидин кечдиқ,— деди султон илжайиб.— Анинг учун бу ерда ҳам занжир топилмас. Биз ўч олмоқни айб, афвни ўзимизга ҳунар, деб билурмиз.

Эртасига эрталаб Дарвишали подшоҳнинг олдига келиб тиз чўкиб, қилган ишлари учун узр сўради.

Ҳусайн Бойқаро икки ёвнинг биридан шу тариқа осонгина қутулганидан кейин, иккинчи ёвни бартараф қилиш режасини туза бошлади. Бироқ қиши эрта тушиб қолганидан, бу ишни баҳорга қолдирмоқчи бўлди.

Беклар қишини Балхда ўтказиб, эрта баҳорда Ҳисор қалъасини ҳужум билан ишғол қилишга маслаҳат бердилар. Султон Балхга етиб келганидан кейин ўз ваъдасига вафо қилмай, Ҷарвишалини шаҳар қалъасига қаматиб қўйди. Қиши чиққач, Алишерни Балхга мувакқат ҳоким қилиб, ўзи Ҳисорга жўнади.

Ўз иниси қамоқда ётган қалъада ҳоким бўлиб туриш шоирни жуда нокулай аҳволга солиб қўйди. Ахир подшоҳ Навоийни хўрлаш учун уни ўз инисининг зиндончи сига айлантирган эди-да.

Шоир қоронги ва умрида офтоб қўрмаган айланма зинадан босиб, қалъанинг тунёқ томонидаги бурчига чиқди. Бу жойдан Балхнинг шимолидаги кенг воҳа кўзга ташланиб турарди. Ям-яшил далалар, ранго-ранг лолалар билан безалган қирлар, паҳтадек гуллаган олмазорлар ҳар қандай кишининг баҳрини очиб, кўнглидаги чигилларни ёзар эди. Бироқ бу ажойиб гўзал маизара унинг хўрлигини көлтирди. Шундай кўркам, ажойиб табиат қаршисида бу одам ўзини баттар баҳтсиз ҳис этди. Шоир оёғи остида ётган Балхга қараб, хаёлан: «Эй Кайковусни қўрган кўҳна шаҳар, икки ярим минг йилдан бери мендай баҳтсиз бир ҳокимни қўрдингми?!» деб хитоб қилди.

Навоий занжирга боғлаб қўйилган шер каби қўргон устида у ёқдан-бу ёққа юрар, аламига чидай олмай инграр эди.

Кун ботиб, қош қорайгандан кейин қарнидаги боғлардан, далалардан совуқ ел эса бошлади. Шоир худди қўргошиндай оғирлашган оёқларини аранг босиб айланма зинадан настга туниди. Зиндонидан калит олиб, бир ҳужра эшигига солинган бурама қулфи очди. Оғир эшик ғирчиллаб очилиши билан зиндононадан рутубатли хид бурксаб, унинг нафасини қайтариб юбораётди. Бир қучоқ поҳол устида ётган Ҷарвишали занжирларини шикирлатиб ўрнидан туриб ўтириди. Навоий шам тутиб, инисининг мурдадек сарғайиб кетган юзини қўргач, беихтиёр орқасига бир қадам ташлади.

— Мени афв эт, иним, занжирдин озод этмоққа хоziрча ожизмен,— деди у.— Сенинг жисминг азобда бўлса, менинг руҳим қийноқда. Не қилайик, қисматимиз шул эркан.

— Сизда айб йўқлигини билурмен, оға, лекин ваъдага хиёнат қилиб, әгилган бошга мушт урган золимдан хафамен. Бошимга қилич келмасайди...

— Қўрқма, иним, сенга ҳеч нарса бўлмайдур. Под-

шоҳ мени таҳқирлаш учунгина сени шу кўйга солиб қўйгон.

— Бундай хўрликдан ўлган яхшироқ эрди. Оға, нима учун мени йўлдан урдингиз?

Милтираб ёнган шам ёруғида ака-ука анча вақтгача ҳасратлашиб ўтиридилар. Зиндононанинг деворидаги туйукдан ой мўралаб, бу иккала гамзадани ҳайрат билан томоша қилди.

Ҳусайн Бойқаро Ҳисор қалъасини бир неча ой қамаб ётса-да, бир иш чиқара олмади. Нижоят, у Султон Маҳмуд билан сулҳ битими тузиб, Балхга қайтиб келди ва Ҷарвишалини қамоқдан озод қилиб, қўшини билан Ҳиротга жўнади.

ПАҲЛАВОНИНГ ШАҲНИГА ТУШГАН ДОҒ

Султон Ҳусайн замонида Паҳлавон Муҳаммаднинг ишлари юришиб кетиб, Неъматободда ўзига такя солдирди, ёш йигитларни кўштигириликка ўргата бошлади. Унинг шогирдлари ҳам ўзига ўҳшаб адабиёт ва санъатга қизиқар, баъзилари шеър ёзар эдилар. Бироқ шуңдай баобрў олим ва фозил Паҳлавон Муҳаммад аввалги ҳазиликанилиги ва ёшлиарга хос шўхлигини тарқ этмади, унинг баъзи бир бачкана қилиқлари Навоийни ҳайратда қолдиради. Бу хусусияти бир куни уни бутун нойтаҳт олдида шарманда қилаётди.

Султон Ҳусайн «Боги жаҳон оро»да зиёфат бераётган эди. Шарбат билан лиқ тўлдирилган мармар ҳовузнинг атрофидаги супаларда шаҳар аъёнлари, беклар, олимлар, шоирлар, созандалар ўтиришар, боғнинг ҳар ер-ҳар ерига машъаллар ёқилган, супалар устидаги чилчироқлар нур сочиб турар, bog кундуз кундагидек ёруғ эди. Куз пайти бўлса ҳам кун иссиқ, ташна бўлиб келган меҳмонларга ёш йигитлар жонони пиёлаларда ҳовуздан шарбат олиб бериб туришади.

Султоннинг ўзи алоҳида сунна устига қурилган ипак чодирда, зарбоф тўшакда чордана қуриб ўтирад, эгнидаги кўк шойи тўни, мисқоли салласидаги гавҳар чилчироқ ёгдусида қўзларни қамаштиради.

Сўл томонида тугмадор кийган беклар, ўнг томонида салла-чопонли аъёнлар, муллалар... Паҳлавон Муҳаммад қутироқда ўтириб, шайхулислом билан қози ўртасидаги мунозарага қулоқ соларди.

Таклиф қилинган меҳмонларнинг ҳаммаси келиб, мар-

табаларига кўра фаррош кўрсатган жойга ўтирганларидан кейин баковуллар кумуш товоқларда қовурма, қирғо-вул, гоз кабоби торта, ёш соқийлар бир чеккада турган катта хумдан меҳмонларга май суна бошлидилар. Бошда гап унча қовушмай турса ҳам, бир-икки пиёладан сўнг сұхбат гулхани гуриллаб кетди. Кўп ўтмай, аскиячиларнинг шангиллаган овози ҳамманинг диққатини жалб қилиди. Ҳовузнинг у томонидаги бир аскиячи бу томонда ўтирганига гап отиб, унинг жагини очди. Қаҳқаҳа садоларидан сарв дараҳтларининг игна барглари титрай бошлида.

Паҳлавон Муҳаммад шоҳсунанинг орқасидаги сарв дараҳтлари остига солинган гиламларда беш-ён йигитнинг чақчақлашиб ўтирганини кўриб қолди. Соқоллари қоп-қора бўлиб чиққап, иигичка мўйловли бу йигитчалар подиоҳнинг пайклари, жиловдорлари эди. Подиоҳ кўчага чиққаңда улар отини жиловида, олдида ва икки ёнида юрар эдилар, кийимларининг ялтироқлиги, белларига қадалган қирқта қўнғироқнинг жаранг-журунги шоҳнинг юришига тантанали тус берар эди.

Анчадан бери подиоҳ ҳузурида қисилиб ўтирган Паҳлавон хушчақчақ ёшлар олдига бориб, уларнинг ҳазил аралаш сұхбатига қўшилгиси, овозининг борича кулиб, қўнғил чигилини ёзгиси келди. Пайт пойлаб туриб, ўаста ўрнидан турди-ю, йўргалаганича ёш жиловдорлар ёнига бориб ўтири.

— Ә, келинг ота, биз била улфат бўлиниг...

— Аввал болплаб соглигимиз учун мана бу косани синқаринг,— деб чувиллашди йигитлар.

Паҳлавон чордана қуриб олиб, ўзига узатилган қадаҳни охиригача ичди-да, осилиб тушган мўйловини, мошибиринч гардиш соқолини сийпаб қўйди ва олдидаги чинни товоқдан бир жаз олиб газак қилди.

— Минг яшанг, Полвон ота. Яна бир қуйиб берайкими?

— Қўплик қилмасмикан?

— Қўрқманг, ичиб маст бўлиб қолсангиз, сизни оғоч тубина ётқизиб, дасторингизни бошингиз остига ёстиқ қилиб қўюрмиз.

— Андоғ бўлса, майли.

— Агар йўқ деганингизда бошингиздин қуйиб йиборур эрдим,— деди новчадан келган бир йигит, белбоги ва тиззасига қадалган қўнғироқни шинғирлатиб, унга май косасини сунар экан.

Бир оздан кейин аския тўхтади. Султон Ҳусайн қул-

гидан кўэига чиққан ёшини дастрўмолининг учи билан артиб, ёни-верига қаради. Муҳаммад Паҳлавонга қизиқ бир гап айтмоқчи эди, ўрнида кўрмай, уни кўзи билан қидира бошлиди. Подшоҳининг аланглаётганини кўрган Муҳаммад Валибек:

— Мирзам, бировни ахтараётганга ўхшайдурлар, амр этинг, ани чорлаб келай,— деди.

— Паҳлавон ҳозиргина шул ерда ўлтирадур эрди, қаён кетди?

Муҳаммад Валибек кулимсираб, кўзи билан пайклар ўтирган томонни ишора қилди:

— Паҳлавон улуг ёшини кичик қилиб, пайклар қошига бориб, алар қатида ўлтирадур.

Султон Ҳусайн бўйнини чўзиб, жиловдорлар билан чақчақлашиб ўтирган Паҳлавон Муҳаммадни кўрди.

— Бизнинг сұхбатимиздин аларнинг улфатин афзал қўрибдир-да,— деди у тижиниб.— Соч-соқоли оқаргонда ақлини еб қўйдиму?

— Ёш бўғуси келгандур.

— Андоғ бўлса, ани ёшларга қўшиб қўйгусимиздир. Фаррошга айтинг, анга пайклар эгнини элтиб берсин.

— Бош устини,— деди Муҳаммад Валибек хурсанд бўлганини яширолмай, лабини қийшайтириб.

Паҳлавон қизиқ бир гап айтиб ёшларни куладираётган пайтда, зарбоғ бўхча кўтарган фаррош рўпарасида пайдо бўлди.

— Зоти олий лутф қарам айлаб, жанобларига совга инъом этадурлар,— деди у билинар-билинмас тиржайиб.

— Биз ҳам шерик,— деб чувиллашди жиловдорлар.

Паҳлавон мастона магрурлик билан бўхчанинг оғзини очди-ю, ранги ўчиб кетди. Зарбоғ чорси ичидан пайклар киядиган ялтироқ жома билан қирқта қўнғироқ тақилган белбоғ бор эди.

— Менга йибордиларми? Йўт-э, янгишаётгандурсиз? Бошқа одамгадур?..

— Янгишаётғоним йўқ. Сизга йибордилар. Дарҳол кийиб олинсин. Подшоҳи замоннинг сўзини икки қилиб бўйлмайдур.

Паҳлавон хушёр тортиб, гапнинг тагига етди. У рухсатсиз шоҳ ҳузуридан кетиб қолгани, у билан эмас, жиловдорлари билан сұхбатлашиб ўтирганидан султоннинг газабланганини англади.

— Қани, менга қўмаклашиб,— деди у ёнида жилмайиб турган жиловдорларга, ялтироқ жомаинг ўнг енгига қўлини тиқар экан. Бир йигит сўл қўлини сингга тўғрилади.

Паҳлавон жомапи елқасига тортиб кияётганда орқа чоқи «тарр» этиб сўқилиб кетди. Атрофидагилар ўзларини тутолмай, қаттиқ қулиб юбордилар.

Бу қулги ҳамманинг диққатини ўзига жалб қилди. Паҳлавоннинг атрофиға одамлар йигила бошлади.

— Агар соқолингиз бўлмаса, пайки пайкар суратига кирган бўлур эрдингиз,— деди аллаким.

— Андоғ бўлса қайчи келтиринглар,— деди Паҳлавон ва бирпасда қаёқдантир топиб келтирилган қайчи билан ўз соқолини қирқа бошлади.

Бир жиловдор Паҳлавоннинг қўлидан қайчини олиб, соқолини қисқартириб текислади.

— Мана эмди пайқ суратига кирдингиз,— деди жиловдор баланд овоз билан Султон Ҳусайнинг эшиттириб.

Паҳлавон жиловдорлар либосини кийиб олгач, сultonнинг рўнарасига келиб таъзим қилди. Ҳукмдор унинг қиёфасини кўриб илжайди, буни кўриб, амалдорлар яна кулиб юбордилар.

— Сизни янги сарупо ва янги мартаба билан муборакбод этгали ижозат этгайсиз,— деди подшо киноя билан.

— Қуллук.

— Паҳлавоннинг иши улуг бўлди,— деди Султон Ҳусайн ёни беридагиларга қараб.— Эмди ани олимизга солиб шахар тушайиқ, нима дейсиз?

Унинг атрофидагилар:

— Хун иш бўлур!

— Қўча айланиб, гаму андуҳдин фориг бўлайиқ!

— Минг яннаиг, мирзам!— деб унинг ганини маъқулладилар.

Кайфлари тарақ сарой аҳли, Паҳлавоннинг от жиловида, бели ва тиззасидаги қўнгироқларни шингирлатиб, юришини кўз олдиларига келтириб, ўзларини кулидан тўхтада олмас эдилар.

Паҳлавон Мухаммаднинг шогирдларидан Султонали Кўштигир ишқарлар қаторида бир супада ўтирган эди. У устозининг жиловдорлар кийимини кийганини, ўз соқолини қирқанини кўрди-ю, мастлиги тарқалиб кетди. Паҳлавонни шармандалидан фақат Навоийгина кутқара олиши мумкин, деган фикр бошига келди. Афсузи, Навоий бу ерда йўқ, ичкилик базми бўладиган ердан у ёёгини тортар эди.

«Хозирнинг ўзида от чоптириб борсам, чорак соатда Навоийнинг чорбогларига етишим мумкин, агар югурук тубичноқ бўлса», деб ўйлади у ўридан тураркан.

Маст-аласт меҳмонлар ва мезбоnlариниг диққати Паҳ-

лавонда, кўзларига бошқа нарса кўринмас эди. Шу сабабдан Кўштигир ишқарларни ўридан турар кетгани, отини миниб ишнаб колганини хеч ким сезмай қолди.

Навоий богинининг ўртасидаги шийонда, бешта шам кўндирилган безакли қандилининг ёргуига ишлаб ўтиради. Унинг мулоzими Беҳлул ранги ўчган қора соқол Султоналини бошлаб келди.

— Мадад!.. Устозим... Паҳлавонни халос этинг!— деди Кўштигир ишқарлаб.

— Не бўлди Паҳлавонга? Ҳаста йиқилдиму?

— Кошки эрди... ҳаста йиқилгои бўлса, шармандаи шармсор бўлди.

— А? Шарманда бўлди?

Алишернинг кўзлари ола-кула бўлиб кетди. Кўштигир ишқар шошиб-пишиб, шоҳиди бўлган воқеаларни гапириб берди.

— Ахтачига буюринг, дарҳол отимни эгарласин,— деди Навоий, хеч нарсани тушунмай, аграйиб турган Беҳлулга.

Шоир чононини кияр экан, меҳмонга тикилиб қолди. Бундан ўттиз йилча илгари унинг шеърини ёд олиб, Навоий сўзи ўринига Насимий сўзини қўйиб ўқиб берган ёш Паҳлавонларининг бири шу кини эди. Алишер ўша ганини қўзгамоқчи бўлди-ю, лекин мавриди эмаслигини сезиб, индамай қўя қолди. «Паҳлавон Мухаммадни кинини ҳайратда қолдиратурган ажиб ишлар содир бўладур, табиати ҳазилга мойил, лекин бул сафаргиси обрўсини бир нул қилмасайди. «Ҳазил — ҳазилнинг таги зил», деб бекорга айтмаганлар. Соч-соқолинг оқаргандага ёшлар билан шароб ичмоқнинг оқибати шу. Ҳай майли, энг олдин уни мастиласт сарой аҳли илкидин кутқариб олайик-чи, кейин у билан гаплашамиз», деб ўйлади у.

Кўп ўтмай, Беҳлул келиб от эгарлоглик эканини билдириди. Навоий билан Кўштигир ишқар «Боги жаҳон оро» томон от солдириб кетишиди. Чорак соат ўтар-ўтмас сарой bogи дарвозаси олдида отдан тушишиди. Бог ичидан хушчақчақ овоздар, қаҳқаҳалар эштиларди. Навоий отини ҳамроҳига бериб, дадил ичкари қадам қўйди. Амалдорлар, аъёнлар эгарлаб таҳт қилинган отларига минишга ҳозирланиб, подшоҳнинг чиқишини сабрсизлик билан кутиб турар, Паҳлавон Мухаммад эса бошқа пайклар билан бирга тоҷдорнинг типирчилаб турган оти ёнида депсинин турарди. У шоирнинг шаҳдам юриб келганини ҳаммадан олдин кўриб, эси чиқиб кетди ва у билан саломлашишга ботинолмай, ерга қараганича қотиб қолди. Алишер эса ўзини кўр-

маганга солиб, унинг ёнидан ўтиб кетди. Қулгилар бирдан тўхтаб, ҳамма жимиб қолди. Алишернинг салобати шу қадар зўр эдики, уни кўрганлар ҳушёр тортиб, ўзларини четга ола бошладилар. Бу вақтда сulton Ҳусайн кийимларини алмаштириб, кўшқдан чиқиб келаётган эди. Навоий тўғри унинг олдига бориб таъзим қилди:

— Мирзам,— деди у ҳаяжон билан.— Эшик олдида Паҳлавон Муҳаммадни кўрдим. Зоти олий анга янги марта берибдурлар. Паҳлавон каминанинг эски қадрлонидур, фалокат айёмида мени ёлғиз ташлаб қўймай, меҳрибонлик кўрсатган эрди. Ул вақт биз, бошимизга хоҳ кулфат тушсин, хоҳ баҳт қуши қўнсин, бирга бўлғаймиз, бир мавиз тоңсак, бўлиб егаймиз, икковимиз бир кўйда юргаймиз, эгнимиз ҳам бир хил бўлсин, деб аҳд қилғон эрдик. Иноят айлаб Паҳлавонга пайқлар өгнини кийдирибдурлар. Буюринг, менга ҳам ўнимундоқ саруно инъом қиласалар, сартарошни чорлаб, соқолимни олдирсан ва мирзамният жиловларида юрсан...

Бу гап подноҳга бошидан қўйиб юборилган совуқ сувдек таъсир қилди. Бирнаса әс-хуши жойига келиб, қилаётган иши бемаъни эканлигини англади. У бир нарсани ўйлаётгандек, таъзим қилиб турган Навоийнинг соқолига тикилиб қолди-да, кейин баланд овоз билан:

— Отимнинг устидин эгари олинсин. Кўча сайрига чиқмағоймиз,— деди.— Ўйин-кулги бас қилинсин, шунча курсандчилик қилдик, етар. Ҳазил-мутойбанинг доги, ҳадди-худуди бор...

Меҳмонлар бу гандан кетишга ижозат берилганини англаб, хайр-матъурдан сўнг бирин-кетин жўпай бошладилар. Сulton Паҳлавон Муҳаммадни чақириб, унга эгаржабдуғи билан бир от инъом қилганини билдири ва дарҳол устидаги ялтироқ кийимни ечиб ташлаб, ўз кийимини кийиб олишини илтимос қилди.

— Сиздек оғир юкларни писанд қилмайдурган паҳлавон бизнинг енгил ҳазилимизни кўтаргайсиз, деб ўйлайдурмен. Ҳар нимаики шул кечя содир бўлди, унутгайсиз,— деди у сўзини тамомлаб.

Паҳлавон ундан рози эканини билдириш учун ўнг қўлини қўйиб таъзим қилди.

Кечя қоронги, дала йўллари кимсасиз. Подшоҳ инъом қилган отни миниб олган Паҳлавон Муҳаммад ва унинг шогирди Навоий ёнида борар эдилар. Улар отларини аста ўйрттириб кетишар, Навоий бир гап билан Паҳлавоннинг ярасига тегиб кетишдан қўрққандай «мум тишлаб» олган эди. Аммо у баъзан дўстининг чала-чулла соқоли олинган

семиз юзига ачингандай қараб қўяр, Паҳлавон эса уялганидан ерга кириб кетгудек бўлар эди. Навоийнинг чорбогига етганиарида шоир Паҳлавонни ичкарига таклиф қилмай, хайрлашиди-да, деди:

— Соқол-мурт ўсмагунча кўча-кўйига чиқилмаса, чилла ўлтириб, таворих ва машойхларнинг китобларин мутолаа қилилса!

— Худди қўнглимдаги гапни айтдингиз, ўла-ўлгуним-ча сиздин миннатдормен,— деди Паҳлавон титроқ овоз билан.

ҲИРОТ ДОРУФАСИ

Шоир қўлини орқасига қилиб, ҳовлисидағи «бинафшазор» атрофида бошяланг айланиб юради. Гир-гиришсан шабада ўз қанотида шаҳарнинг шимол томонидаги пистазор тоглардан ажойиб хушбўй хидларни олиб келади. Ҳаво илиқ, осмон бегубор, капалаклар бинафшиналар устида қанот қоқади.

Шоирнинг тарам-тарам қизил юзи майин табассум билан ёришиб, хиёл қийиқ қўзлари кулимсирайди. Балхда кўргаи-кечирганлари кўрқинчли бир тушдек ўтиб, унут бўлиб кетган, турмуши текис йўлга тушгац, соглиги ҳам ёмон эмас. Навоийнинг содиқ мулозими Беҳлул унинг хаёлини бўлиб, қувончига халал бермаслик учун ўзини унинг назаридан олиб қочади.

Орадан кўп ўтмай, кўча томондан: «Мени қўйиб йибонинг, Мир ҳазратларига аразим бор», деган овозни эшитиб, ипоир тўхтади. Аллаким йигламсираб гапирав, Беҳлул босиқ овоз билан тинчтишига уришар, ора-сира унинг: «Андақ сабр қилинглар, истироҳатлари бузилмасин, бирор соатлардан сўнг келинг», дегани эшитиларди.

— Махдум, ким ул? Невчун ичкари қўймайсиз?— деб сўради шоир қошини чимириб.

Ёши қирққа яқинлашган, хипчадан келган, ёш йигитлардек чайир Беҳлул шоирнинг олдига шиниллаб келди.

— Бир одам арз-дод била келибдур, озроқ сабр қилиб туринг, десам унамайдур.

— Айтинг, кирсин,— деди Навоий меҳмонхона томон йўл олиб. У тўрдаги тўрт қават кўрпачага ўтириди. Юмалоқ болишга тирсагини қўйиб, сабр билан меҳмонни кутди. Икки-уч дақиқадан сўнг гавдаси бир оз буқчайган, бўз чопон кийган ўрта ёшли киши кириб, таъзим қилди ва кавши ечадиган жойга ўтириди. Шоир унинг саломига алик олиб:

— Хўш, хизмат?— деди, келган кишининг қизарған қўзларига қараб, мулойим овоз билан.

— Фақир-фуқаронинг шаҳарда сиздин ўзга пушти-панаҳи йўқ. Бошимга оғир иш тушиб, қонингизга келдим. Ёрдам илкини узатинг,— шуни деб, у белбогининг учи билан кўз ёшлиарини артди.

— Айта беринг, бошингизга нима иш тушиб?

— Муҳаммад Чинор қизимни олиб кетиб, уйида соҳлаб ўлтирадур. Маҳкамасига бориб, қизимни бер, десам, илкимни орқамга боғлаб, таёқ била урди: «Сен ўз маҳаллангдаги Пирназар ўғрини тутиб бермасаиг, ўзингни зидонга солиб, уйингни бузаман, анинг била ошиолигинг бордир», деди. Дедим: «Пирназар била ҳаммаҳалла бўлсам доги ошиолигим ўқтурур. Умримда ул нобакор билан бир мартаба ҳам саломлашганим йўқ. Қизимни бер, номусга ўлтиридинг!» — Йигласам, таёқ била урди. Доруга қоронгу тушгунча мени маҳкамасида тутиб туриб, кейин қўйиб ийборди.

Навоий пешонасини ушлаб: «Мирза хизматида бўлғон кишига номуносиб иши», деб ўйлади овоз чиқариб. У бошқа одамлардан ҳам шаҳар доругасининг шу қабилдаги қабиҳ ишлар қилаётганини эшитган эди.

— Муҳаммад Чинорининг навқарлари бир ҳафта аввал қўшнимизнинг ўн олти ёшли ўғлонини олиб кетиб эрдилар,— деди меҳмон гапида давом этиб.— Порсохон кўчада кетаётган эркаш, ясовул ани тўхтатиб: «Сен фалон иби фалон эрмасмусен, сени уч кундин бери излайдурмен, юрмен билан доруга оллиға», деб Муҳаммад Чинорининг ҳовлисига бошлаб олиб борибдур. Фосиқ амалдор учун ўгри баҳона бўлиб қолди. Эл қизи, ўғлонини кўчага ёлгиз чиқаргони кўрқадур.

— Саройга дод деб бормадингизму?

— Борғони қўрқадурмен. Саройда доддоҳ иши мирзанинг эшик оғоси Муҳаммад Валибек илкидадур. Ўгли устидан отасига шикоят қилиб борсам, мени омон қўймас.

Муҳаммад Чинор Муҳаммад Валибекнинг асранди ўгли эди, шунинг учун султоннинг энг яқин ва ишончли улуг бекларидан бўлмиш отасини орқа қилиб, ҳеч тан тортмай, кўнглига келган помаъқулчиликни қиласади.

«Агар Валибекнинг арзандаси ундоғ қилаётir, бундоғ қилаётir, деб мирага айтсан, Навоий улуг бегимга ва унинг ўғлига қарши иғво қилаётir, деган хаёлга бориши мумкин.— деб ўйлади Навоий,— йўқ, бу ишга ўзим бош қўшмай, бу гапни бошқа одам воситаси-ла қулогига етказай».

— Ёшингиз узун бўлсин, додимизга етиб, яқомизни

золимнинг илкидин ҳалос этииг, ўла-ўлгунимизча дуойи жонингизни қилурмиз,— деди келган киши, Навоийнинг ўйга толганини кўриб.

— Сизнинг кўз ёшингизни оқизиб қўймасмиз, бир иложини қилармиз,— деди Навоий.

Меҳмон раҳмат атиб, ўридан турди ва орқаси билан юриб чиқиб кетди. Навоий ёлгиз қолгач, пешонасини ушлаб кўзини юмди. Чорак соат излари кўзга ёргу кўринган жаҳон эди зимистонга айланган, кўпигил гам, алам билан тўлган эди. Унинг бадани увишиб, икки чаккаси сиқиб, боин оғрий бошилади.

«Султои шаҳарни Муҳаммад Чинор сингари ифлос бир одам илкига бериб қўйго, қўлида май қосаси, қулогига хушомадгўйларнинг ширин сўзи ёқадур, эски содиқ дўстларидин хиёнат кутадур. Бўлмаса нега менинг мулоғимларимдин бирини ўзига даракчи қилиб олиб, уйимда бўлғон гапларга қулоқ соладур. Наҳотки, анга хиёнат қилиш менинг хаёлимга келса, шошма,— Навоийнинг юзи мушкул бир масалани ечиш ўйлини топгандек ёриши.— Топдим! Бул гапни шул даракчи воситаси-ла шоҳнинг қулогига стказгаймей!»

Орадан уч-тўрт кун ўтгаидан кейин шоир ўз муҳлислари билан сұхбатлашиб ўтирганида, Беҳлул бир одамнинг кириш учун рухсат сўраётганини билдири. Навоийнинг ижозатидан сўнг эшикдан ўрта бўй, миқти, қўнгир соқол, чагир кўз бир киши кириб, таъзим қилди ва қўлидаги тугунни Беҳлулга бериб, пастроқдан жой олди. Фотихадан сўнг шоир ундан нима хизмат билан келганини сўради.

— Сиздек улуг зотининг хизматларига кирмоқ орзусида келдим. Мендек одамни навқар қилиб олсалар, яконлар хузур қилур эрди. От минмоқ, ўқ отмоқни билурмен, етмиш хил таом тайёрламоқ сирридин воқифмен.

Шоир увинг важоҳатига қараб, қўнинида ўибони ёки юзбоши бўлиб хизмат қилган бўлса чиқар, ички урушлар тўхтагач, минг бир гўлахга кириб чиқсан бўлса керак, деб ўйлади.

— Кўриб турибмен, ҳар ишининг уҳдасидин чиқасиз, аммо менга на навқар керак ва на ошиаз. Хизматимда бўлғон мулоғимлар етиб ортадур.

— Ҳай, аттанд! Не умидлар била келган эдим, толсем паст экан, майли. Мир жапоблари, ҳеч бўлмаса келтирган совғами олиб қолинг.

Навоий бош иргагандан кейин Беҳлул тугунни еди, ичидан бир калла қанд, ҳал билан ёзилган қуръон ва бир камон чиқди.

Негадир бу кишининг ўзи ҳам, совғаси ҳам Навоийга ёқмаган эди. Билинар-билинмас пешонаси буришиб кетди, лекин меҳмонни хафа қилмаслик учун мулоийимлик билан:

- Ислом-шарифлари недур? — деб сўради.
- Аҳмад.
- Падар бузрукворларининг отлари Тожиддин эмасми?
- Йўқ, номлари Абдулвосе эрди.
- Мен адашибмен, бошиқа одам экансиз. Хўш... боя мен сизга айтдим, бизга навкар керак эмас деб. Бизнинг эшнида барибир йилига уч юз тангадин ортиқ маош ололмайсиз. Агар мақсадингиз ёрмоқ тоғмоқ бўлса, сизга мундоғ маслихат берурмен. Менга келтирган бу нимарсаларни сотиб, ўн тангага арабий тұғмадор, қирқ тангага зарбоғ камар, ўн тангага ханжар, йигирма тангага жингила мўй бўрк ҳарид этиб, устингизни ростланг, дастингизга аргувоний таёқ олиб, ўзингизни ясовул қиёфасига солинг доги, бозор бошида туринг. Қаршиңгиздин хушсузврат бир йигитча келаётганини кўрсангиз, ани тўхтатиб: «Хой йигит, сени тоғдин бери излаб юрибмен, яхшики, ўзинг кўриниб колдинг, сени шаҳар доругаси истаган эрдилар, юр мен била», деб билакидин ушланг. Ул йигит ялиниб-ёлвориб, сизни бир гўшага чорлар ва киссасидин ўн беш-йигирма танга чиқариб ўзини халос айлар. Ани қўйиб йибориб, яна жойингизга бориб туринг. Оллингиздан бир соҳибжамол қиз ўтса, ани тўхтатиб, йигитга айтган сўзларингизни анга ҳам айтинг. Шояд қизининг отаси сизга олтмиш-етмиш танга бериб, қизини помусдан қутқариб олса... Шу янглиг йилига беш-олти минг танга даромад қиласа бўлур.

Дастурхон устида ўтирганлар шаҳар доругасининг ишларини яхши билар эрдилар, улар Навоийнинг пайтдан фойдаланиб, дардларини айтаётганини фаҳмладилар. Меҳмон эса, Навоийнинг қайфлари ёмон вақтида келиб қолибман, бироннинг аламини мендан олаётирлар, деб ўйлаб ўрнидан турди. Беҳлул эса, қизим сенга айтаман, келиним сен эшиш, қабилида сўз қилдилар, деб шоирга қойил қолди.

Султон Ҳусайн хужраи хосида зарбоғ тўшак устида ўнг тирсагини юмалоқ ёстиқда тираб хаёл суради. Қоқоқлари салқиган қийиқ кўзларида ўт чақнайди, гўштдор юзида газаб аломати, титраб турган қўлида найча

қилиб ўралган қозоз — Навоийнинг уйидаги айтоқчиси ёзиб юборган маълумотнома.

Бутун шаҳарда Мухаммад Чинор тўғрисида дув-дув гап юрса-ю, подшоҳ бехабар бўлса! Бу алам қилмайдими! Бекларидан бири олдинроқ келиб, уни огоҳ қиласа, подшога иснод келтирган фосиқ амалдорнинг чорасини кўрган бўлур эди. Валибекнинг ўглини эсли-хупли йигит деб адашган, қўйларни бўрига тоширганини билмай қолган экан.

Султон Ҳусайн газабига чидолмай, Чинорни чақиртириб келиб, якаллоқ қўлига топширмоқчи бўлди. Бироқ ўзини босиб олиб, бу гапларнинг қанчалик тўғрилигини суринтириб билмоқчи бўлди. Шаҳар доругасининг уйидаги даракчиси унинг бузуқлиги тўғрисида бу маҳалгача лом-мим демаган эди. Бунга қисман ўзи ҳам айбор: у арбобларнинг ҳаёт кечириш тарзи, майшати билан қизиқмаган, фақат улардан хиёнат содир бўлмасмикан деб кўрққап. Амалдор ҳар қанча содик бўлса ҳам, ҳукмдор уларнинг юриш-туришини кўздан қочирмаслиги керак экан.

Шуларни ўйлаб, даракчилар воситаси-ла шаҳар доругасининг майшати ҳақида маълумот тўплашга жазм қилди. Орадан икки кун ўтгандан кейин улар Навоийнинг гапларини тасдиқловчи хабарлар келтирилар. У дарҳол Мухаммад Валибекни чақириб, шуидай деди:

— Асранди ўғлиниг ҳаддидин ўтиб, номуносиб ишлар қилиб юрибдур. Сиз жиловидин тортиб, ани жиноят йўлидин қайтармогингиз ва бизни бу ишлардин огоҳ қилмогингиз лозим эрди. Ул нобакор диёнат ишини узуб, фисқ-фужур водийисида ўйнаб юрибдур. Агар зулм елининг олдини олмасак, фуқаронинг ёндирган чирогин сўндирур...

Валибек султоннинг оғзидан асранди ўғлиниг кирдикорларини эшигтга, ҳайрон бўлгандек кўзини катта очиб қотиб қолди. Кейин эртадан-кечгача уйида бўлмагани учун бу гаплардан бехабар қолганини, бенарволиги учун ўзи ҳам жавобгар эканини айтиб, узр сўради. Жинояткор ўғли ҳам, унинг жиноятларини пайқамай қолгани учун ўзи ҳам жазога мустаҳқиқ эканини изҳор қилди.

— Амримиз шул,— деди султон Ҳусайн жиддият билан.— Мухаммад Чинорни ялапгоч бадапига юз таёқ буриб, Ҳирот вилояти хорижига чиқариб йиборилсин ва подшоҳлиқ хизматига кирмоқ ҳақ-хуқуқидин маҳрум этилсин.

Бир чеккада чордана қурган, ўнг тиззасига қозоз қўйиб, ўнг қўлида қалам ушлаб турган мунший фармони олийни дарж этди.

Мұхаммад Чинор ичкариги хонада бир одамни сўроқ қилаётганида ясовули олдига келиб, саройдан икки киши келиб, қабулхонасида ўтирганини билдири. У қўлини ювиг келиб, Дўлана билан Бўданани кўрди-ю, девордек оқариб кетди. Бу икки одам султоннинг жаллодлари эди.

— Юринг, биз била саройга! — деди гўлабур Дўлана, тахта бўлиб қолган шаҳардоругасига.

— Янги тумадоримни кийиб олай, — деди у этагига қон сачраган эски камзулуга қараб.

— Йўқ, сизни кутиб ўтироққа вақтимиз йўқ, юринг.

Мұхаммад Чинор нойлож уларнинг олдига тушишга мажбур бўлди. Кўчада уларни соябон арава кутиб турарди.

Сарой дарвозаси олдида арава тўхтагач, икки жаллод уни кираверишдаги ясовулхонага олиб кириб ечинтириди. Мұхаммад Чинор индамай тирсакларини ерга тираб, кўкрагини ерга бериб ётиб олди. Бўдана оёғидан ушлаб турди, Дўлана эса унинг йўғон бўйнига бутуи оғирлигини солиб миниб олди-да, ўнг қўлиниң тирсагини биқинига маҳкамтираб, бехи таёғи билан ялангоч баданига юз мартаба санаб урди...

Мұхаммад Чинор пойтахтдан қувилгандан сўнг халқ енгил нафас олди. Каттадан-кичик шаҳарни офтадан қуткарғани учун Навоийни дуо қиласр эди.

Шоир қилган ишидан хурсанд бўлса ҳам, лекин кўнглига кичик бир булат нарчаси соя солиб тургандек туюларди. Хизмат сўраб эшигига келган бир кишини ҳафа килиб юборганидан хижолат тортарди: «Ўзи ҳам Мұхаммад Чинорнинг кирдикорларидин газабланиб юрган вақтимда эшигимга келди. Бўлмаса анга бошқача муомала қилгон бўлур эрдим. Ҳай аттанг. Доруганинг қилимишларини шох қулогига етказмоқ учун бошқа бир восита топсан бўлмасми эрди!»

Кечқурун овқатдан сўнг шоир ўз мулозимини чақириб:

— Маҳдум, бундин икки ҳафта бурун хизмат сўраб келган киши қай маҳаллада истиқомат қиладур, билурмисиз? — деб сўраб қолди.

— Аҳмад бинни Абулвосеми? — Беҳлул кулимсираб деди. — Ани менинг хизматкорим танир экан, ҳаммаҳалла эмиш...

— Яхши. Сиз шу бугун ангасон таңга элтиб беринг. Алишербек йиборибдилар, денг. Ҳол-аҳволини сўранг. Агар беиш юрган бўлса, бир иш топиб бергаймиз.

— Савоб иш бўлур. Ижозат берсалар, ҳозир анинг эвина бориб совангизни бериб келайин.

— Шундог бўлсин.

Қўл-оёги чаққон Беҳлул Навоий берган таңгаларни бир ҳамёнга солиб, бинни Абулвосеникига жўнади.

ХАЛДИДАН ОШГАН БАКОВУЛ

Навоий қалъа ташқарисидаги чорбогидан шаҳарга баъзан пиёда келар эди. Бир куни у Ферузобод дарвозасидан кириб келаётган эди, арабий от мингдан бир гуруҳ отлиқнинг шаҳардан чиқиб кетаётганини кўриб, ўзини четга олди. Кумуш юган урилган, кејикм солинган аргумоқларни гижиинглатиб келаётган ёш чавандозларга қараб: «Мирза Ҳусайн келаётир шекилли», деб ўйлади. Отлиқлар кетидан энгиз тумадор, бошига қорак ўл терисидан папах кийган ясовуллар қўлларида аргувоний таёкларни ўйнатиб, халқни четга сурар ва орқадан келаётган таҳтировонга йўл очар эдилар. Дарҳол йўл четига чиқишга улгуrolмаган ёки қочиб қоломаган одамлар бошига таёқ келиб тушар эди.

Қимматбоҳ тошлилар билан безалган ва тўрт барно йигит елкалаб олган таҳтировонда подшо эмас, балки унинг баковули Мирҳожи Пир келарди. Баковулнинг эгнида зар ёқали, этаклари гавҳарлар билан безалган ажойиб тўн, бошида минг бахия шафтоли гул тақия, қўлида аргувоний таёқ, икки бети мош еган хўроздек қип-қизил. Таҳтировон кўтарган йигитлар бир неча қадам юриб тўхтаб қолишар, олдинда келаётган икки шойи тўили олифта йигит олтин қадаҳга шароб қуйиб, гердайиб ўтирган Мирҳожи баковулга сунар эдилар. Баковул қадаҳларни бўштагандан кейин, таҳтировон яна хушсурат йигитлар елкаси узра аста сузуб кетар эди.

Навоий қўзларига ишонмай, ҳайрон бўлиб, бош бармогини тишилаганича қотиб қолди. Бир оздан кейин ўзига келиб: «Оллоҳ, оллоҳ, бу не разолат, — деди. — Кунпапа-кундуз қуни Ҳусайн мирзанинг энг кичик мулозими халойиқ кўз ўнгидаги шароб ичаётир. Бундан чиқадики, мирзанинг мулозимлари бойиб, остоналари олтундан бўлиб кетган».

Шоир бир тўда эски чопон, жулдур кийимли кишилар ёнида сиқилиб турар эди.

— Мансабдорлар тотлиг-тотлиг еб, турли-туман кийинадурлар, ичганлари шароб, — деди Навоийнинг ёнгинасида турган ялпоқ юзли бир киши.

— Султоннинг хазинасига тушган ёрмоқ ва дирамларни мулозимлари зое қилмоқдалар.

— Илкидаги қадаҳда юзумнинг суви әрмас, улуснинг қони...

— Илоё, ичган майи ани тамуғнинг тўрига элитсун...

Шоир индамай одамларнинг гапига қулоқ солар, ичидан уларнинг гапини маъқуллар эди, чунки улар шоирнинг дилидаги гапини айтаётган эдилар.

«Ахир бу лаънати баковул подшоликни шарманда қилмоқда, Ҳусайннинг обрўсими тўкмоқда-ку. Юқори табақа амалдорлар ичидан бошлангон бу ахлоқий бузгунилкнинг олдини олмоқ керак, султонни бу расвониқдин огоҳ қилмоқ керак!» Шу фикр либ этиб унинг миясидан ўтди. У жаҳлини босолмай, тез-тез юриб кетди.

Бугун шоир саройга бормоқчи эмасди, уч кун илгари Ҳусайн мирза хузурида бўлиб, у билан суҳбатлашган эди. Бугун баковулни кўргандан кейин у билан албатта учрашиш зарурлигини пайқаб қолди. Бироқ саройга яқинлашганда юрицини секинлаштириб, қиладиган ишининг оқибатини ўйлай бошлади. Султона бу гап бошқача таъсир қилиши, «Навоий менинг мулозимларим устидин шикоят қилиб, аларни менга ёмон кўрсатмоқчи», деб ўйлаши мумкин эди. Йўқ, яхшиси, уйга қайтиш керак! Ахир бу гаплар подшонинг қулогига етар.

У орқасига бурилиб, аста юриб кетди. Хаёл дарёсида сизиб, Сарипулга этиб борганини ҳам билмай қолди. Бу кўчада Бобо Пирий деган бир девона турар, у ўтган-кетган шойи, зар чопонилларни аямай сўқар эди. Навоий вазирлик вақтида ҳам бир печа марта унинг сўкишини эшитган ва ўзини эшитмаганга солиб ўтиб кетган эди. Шу сабабдан у Сарипул кўчасидан юрмасликка харакат қиласарди. Бугун эса ўз хаёли билан бўлиб, шу кўчага келиб қолганини пайқамади.

Девона Навоийни қўриши билан вайсаб кетди:

— Сен ҳам ўтар эркансен илайимдин. Ўзинг ҳафтум фалакдин қаро ерга тушдинг, vale аёқинг остидаги тамуғни пайқамайсен. Кўзларинг очиқ бўлса доғи, ҳеч нимани кўрмайдур, қулоқларинг ҳеч нимани эшитмайдур,— Навоий шартта бурилиб орқасига қайtdi. Девонанинг:

— Қайт, қайт, бу йўлингдин қайт, ҳе, сени... — деб сўқиб қолганини эшитди. Девонанинг ҳақоратлари унга қаттиқ ботган эди. У аламига чидоммай, муштини қаттиқ сиқиб, секин ингради ва сарой томон йўл олди. Боя журъат этмаган ишни энди килишга қарор қилди. «Сохта андишани йиғишириб қўй, Навоий,— деди у ўзига.— Агар бузгунилкнинг олди олиномаса, баковулдин ибрат олиб, бошқа кичик амалдорлар ҳам шу номаъқулчиликни қилгойлар!»

Султон Навоийни мамнунлик билан қабул қилди. Ҳол-аҳвол сўрашгандан кейин, қўл қовушириб ўтирган шоирнинг киртайган кўзларига, синиққан рангига синчиклаб қараб:

— Аҳволлари паришон кўринадур, ё бир ерингиз оғриб турибдур, ёки бирор сизни раижитган,— деди.

— Йўқ, сог-саломатдурмен, кайфим яхни.

— Рости била айтинг, бир нарсадин хафа бўлғон кўрипурсиз,— деди зийрак ва ҳушёр Ҳусайн мирза.

— Билъакс, бугун хурсандмей! Қатта-кичик мулозимларингиз бари сиздин миннатдор, чунки иноятнингиздин сипоҳларнинг давлати зиёда, ишлари улуғ бўлди. Бу фақир Ферузобод дарвозасидан кираётганимда, бунинг шоҳиди бўлдим.

Навоий шонимасдан Мирҳожи Пир баковулнинг дабдаба билан шаҳар дарвозасидан чиқиб кетаётганини шундай батафсил баён этдики, Ҳусайн мирзанинг кўзига ясовулларнинг таёқ билан ҳалқни четга суратгани, сернаш тахтиравон устида ўтирган баковулнинг чиройли йигитлар қўлидан шароби ноб ичаётгани кўриниб кетди.

— Кайковус ва Хисрав Парvez қилмогон ҳашамат ва дабдабани бизнинг шоҳимизнинг энг кичик бир мулозимлари қилгонидни беҳад хурсанд бўлдим,— деб ганини тамом қилди Навоий.

Ҳусайн бу гапни эшитиб, ичига чўмоли кириб қолган кишидек, сабрсизланиб қўмирлаб қўйди-да, Навоийнинг сўзиини маъқуллагандек бош иргатди ва ранги қум учиб, гапни бошқа ёққа бурди. Суҳбат вақтида ўзини худди чўғ устида ўтиргандек ҳис қилди. У тоҳ қизарар, тоҳ бўзарар, юрак-бағрини ўртаётган газаб ўтига зўрга чираб туради. Навоий унинг қай аҳволдалигини пайқаб, суҳбатни тезроқ тутатинга шошилди.

Шоир чиқиб кетиши билан Ҳусайннинг қўр остида ётган газаб ўти алангланиб кетди, баланд овоз билан энник оғосини чақириб буйруқ берди:

— Бўдана била Ҷўлана дарҳоя Мирҳожини тутиб келтирсанлар!

У ҳарсиллаб ганирар, қўллари титрар эди. Орадан чорак соат ўтар-ўтмас ранги қум ўчган, қўзлари жавдираган баковулни судраб келтирдилар.

— Ҳа, зулук! Ҳазинани сўриб семириб кетдингми? Мол-дунё қутуртириб йибордими сени? Ёшургон олтункумушиниг кўбми дейман!.. Мен билмай бўрини баковул қилиб олғон эрканиман... Ечиб олинг устидаги жомасин!

Ҳайбатидан одам қўрқадиган девсифат Бўдана тиз

чукиб турган баковулнинг устидаги қимматбаҳо жомасини шартта ечиб олди-да:

— Мирзам, тўнин сўйиб олдим, ижозат эт, эмди аёқидан осиб тириклини терисини ҳам шилиб олайин! — деди.

— Раҳм этинг, мирзам! Бир қошиқ қонимдин кечинг! Ўла-ўлгунимча эшигингизда... ит киби иойлоқчилик қилий,— деб ингради баковул жон-жаҳди билан ва судралиб бориб Ҳусайннинг ёғини ўпди.

Султон Мирҳожининг бу пасткашлигидан ўнтайсизланин, ёғини тортиб олди-да, пешонасини тиришитириди. Чуқур бир нафас олиб:

— Майли, қонингни ўзингга багишладим,— деди.— Эвазига ёнтурғон барча олтун, кумуш ва жавоҳирларингни хазинага тоширигойсен, кейин яна сўзлашурмиз.

— Жоним била... бутун мол-мулкимни тоширигоймен,— деди баковул ўзига келиб.

Султоннинг навкарлари Мирҳожи Нирнинг уйидан бир талай кумуш танга, зарб қилинган олтин, дастаси қимматбаҳо тошлар билан безалган пичоқ, ханикар, қилич, лаъл, забаржад тоғдилар ва ўзини қалъага қамаб қўйдилар.

ХОЖА ДЕҲДОР ҲАНГОМАСИ

Бир кун жума намозидан кейин Хожа Деҳдор салом бериб келиб қолди. Навоий энди салласини мулоzими Беҳлулга бериб, гулзорнинг бир четидаги супада дам олиб ўтиради.

— Ваалайкум ассалом. Хожа! Йхиши, ўз ёғингиз била келиб қолдингиз, сизга одам юбормоқчи эрдим,— деди шоир хиёл қийик кўзлари билан кулимсираб.

Мисқоли салласини пешонасининг ўнг томонига дол қўйган, ёғига саҳтиён маҳси ва эшак терисидан тикилган кўк сағри кавуш кийган меҳмонга бошдан-оёқ разм солиб, жиддий қиёфада:

— Хожа, агар риёзат била кун кечирсангиз, чиндин ҳам соҳиби қаромат бўлур эрдингиз,— деди Навоий.

— Риёзат ва зуҳд-тақвога каминанинг тоби йўқ. Мен учун яхши улфат, ширин сухбат, шароб тўла жом ва лазиз таом бўлса, бас.

— Мен сизнинг келишингиизни билгандай қўю қўзи сўйдириб қўйгон эрдим,— деди.

— Улуг иш бўлибдур. Ижозат берсинглар, камина қуйруқ мойи, қўзи эти ва пиёзни қўшиб, мурчу бодиён

била димлаб қозон кабоби пиширай, мазаси меҳмонларнинг оғзида қолсин.

— Жанобларини овора қилмоқни истамаймен. Бу ишларни ошпазга қўя беринг. Сиз меҳмонлар билан машгул бўлинг. Мен ёш қаламкашлардин уч-беш кишини чорлогон эрдим.

— Улуг иш бўлибдур. Тақсир, меҳмонлар келгунicha дона суриб турсак...

— Сатранжни эртага қўйиб турайиқ. Меҳмонлар келиш олдида хаёлимизни асбга миндириб паришон қилмайиқ.

Улар у ёқдан-бу ёқдан гаплашиб ўтиришди. Ёш қаламкашлардан бир нечаси келиб, сухбатга қўшилди. Орадан кўп ўтмай, қутилмаганда султон Ҳусайн, улуг бекларидан Муҳаммад Валибек ва уч-тўрт наввари билан келиб қолди. Навоий шошиб қолиб, уларни кўчада эмас, дарвоза олдида кутиб олишга зўрга улгурди, шоирнинг не-не меҳмонларни кутиб ўрганиб қолган мулоzимлари ҳам, ёш қаламкашлар ҳам эсанкираб қолишиди.

Навоий дарҳол ўзини тутиб олиб, подшонинг саломига «алик» олди ва қўл қовуштириб, шаҳаншоҳ эски дўстларини эслаб, бандахонага ташриф буюрганиларидан боши осмонга етганини изҳор этди ва тождор меҳмонни меҳмонхонага бошлаб, тўрга солинган тўрт бурчак баҳмал тўшакка ўтказди. Унинг ҳамроҳлари ва Навоийга тегишли одамлар ўз ўринларини топиб ўтирганиларида, султон фотиҳа тортиб:

— Ўз оёғи билан келган меҳмон атойи худо! — деб қўйди.

— Хонамга ҳақнинг раҳмати ёғилган кун эркан. Ер юзини суғориб турган баҳор булатлари орасидан гўё қуёш чиқди-ю, кўнглимида шодлик чечаклари очилди. Қадамларига ҳасанот!

Мирза Ҳусайн уй әгасидан миннатдор эканини билдириш учун билинч-билинмас бош иргаб қўйди.

Мулоzимлар дастшў ва қумгон келтириб, меҳмонлар қўлига сув қўйдилар, кейин дастурхон ёзib, нон, тар мева, қанд-қурс била тўла баркашларни келтира бошладилар. Мирза Ҳусайннинг ўнг томонида ўтирган Навоий дарҳол нон синдириб:

— Марҳамат қиласинлар,— деди.

Меҳмонлар аввал ионга қўл чўзиб, кейин анжир, узум, олмуруд ва бошқа мевалардан еб ўтиридилар. Бошда гап гапга қовушмай турди. Орага чўккан оғир сукунатни бузиб, Ҳусайн ўтган шоирлар ҳақида гап очди:

— Жаноблари мавлоно Ансорийнинг «Илоҳийнома» отлиг китобларини сотиб олиб дурлар, деб эшидик,— деди у Навоийга юзланиб.

— Рост, бир кун котиб Хожа Абдулло мавлоно Ансорийнинг ноёб китобин қошимга келтуриб эрди. Мазкур Хожа китоб олиб сотмоқ била машгулдур. Камина ул рисоланинг аввал саҳифасин очиб, ўқимоққа бошладим ва тугагунча илкимдин қўймадим.

— Шундог ноёб китобингиз бор экан, сиз ҳам машгул бўлинг, деб бизга йибормабсиз,— гинахонлик қилди султон Ҳусайн.

— Камина муносиб совғалар била зоти олийлариға йибормоқчи эрдим, ўзлари келиб қолдилар.

Шу билан гап бўлиниб қолди. Бир оздан кейин Ҳусайн щоир Қосим Анвор қасидаларини мақтай кетди:

— Биз баъзан аниш ашъори, алалхусус қасидалари била машғул бўладурмиз. Анворни лисонилгайб деса бўлур. Маъни арусини ҳеч бир щоир Анвор киби ясатмаган, ранго-ранг либос кийдира билмаган.

Навоий унинг сўзини тасдиқлаб, шу чоққача бундай оташнафас щоир бўлмаганини айтди. Ичиди: «Афсуски, мавлоно Жомий бу ерда эмаслар, бўлсалар, ўз фикрларини айтиб, мажлисга жон киргизар эдилар», деб ўйлади, қулай фурсат топиб, мавлононинг уйларига одам юборишга мирза Ҳусайндан ижозат сўрамоқчи бўлди.

Султоннинг сўд томонида ўтирган, умрида бир китобни қўлига олиб охиригача ўқиб чиқмаган Мұхаммад Валибек билан эпик огаси эснашдан ўзларини зўрга тийиб ўтиришар, қачон сухбат мавзузи жанг ва ов устига кўчар экан, деб безовта бўлишарди. Подшонинг ногаҳондан ташриф буюрганидан ўнгайсизланган Навоийнинг мулоғимлари ва яқин дўстлари ҳам қисилиб-қимтаниб ўтиришарди. Буни кўриб Навоий хижил бўлар, тождор меҳмоннинг кўнгли учун зўрма-зўракили бошланган шеър баҳсига жон киргизишга тиришарди. Бироқ гапнинг қалови келмай, сухбат гулхани ҳадеб сўниб қолаверарди.

Орадан кўп ўтмай, ўртадаги баркашларни олиб кета бошладилар. Ғоз кабоби, қовурма, кобулий шўрванинг хушбўй хиди келиб димоққа урила бошлади. Шеър, қасида тўғрисида гап очиб мажлисга жон киргизолмай қийналган султон Ҳусайн енгилланиб нафас олиб, эшик олдида турган Беҳлула қараб қулади.

— Махдум, сизни мусаллас солурга уста деб эшиштамен, сузиб қўйилғонидан бор чиқар.

— Орий, миразам. Камина бу бобда мақтанса арийдур.

Агар лутф-қарам айлаб, аҳбоблар била бир-икки пиёлади, нўш этсалар... ўзимни баҳтиёр санагаймен.

Навоий шаробдан гап очилганидан мустар бўлиб, ерга қараб қолди. У Беҳлулдан хафа бўлмади, чунки сulton шу тўғрида оғиз очгандан кейин унинг бир-икки пиёла шароб таклиф қилиши жуда тўғри эди. Бироқ у энди мавлоно Жомийни чорлаб бўлмаслигини ўйлаб, ачинди. Шароб ичилган жойга у кишини чақириш ўтакетган беадаблик бўларди.

Мирза Ҳусайннинг сўл томонида зерикиб ўтирган Мұхаммад Валибек шароб ҳақида гап очилганда жонланниб, қимирилаб қўйди.

Сарой шаробдори даҳлиизда Беҳлул сузиб қўйган шаробдан бир қултум ичиб: «Шоҳлар исча арзигудек эркан», деб мақтади. Беҳлул унинг кўз олдида бир пиёла ичиб олди-да, чинни пиёлани тўлдириб, подшога яқинлашди, ўнг тиззасини ерга қўйиб, икки қўли билан узатди. Ҳусайн нўш этиб мўйловини артди-да:

— Шароби поб бўлибдур. Ота насиҳатидек аччиқ ва фойдали, аммо насиҳатнинг ҳам ози яхши,— деди. Бу, бир пиёла билан бас қилайлик, деган гап эди. У Навоийнинг бир пиёладан ортиқ ичмаслигини яхши биларди. Қолганлар, шу жумладаи, Навоий, бир пиёладаи ичиб олганларидан кейин сернақи табақларда кабоб ва қовурмаларни келтира бошладилар. Иштаҳаси очилган меҳмонларни, «олинг-олинг» деб қисташга ҳожат қолмади.

Мирза Ҳусайннинг икки бети қизарган, устидаги кўк шойи чопони олов текканда кўм-кўк бўлиб ёнадиган ўтиришарди.

Ўртадаги табақлар йигиштирилиб, дастурхонга фотиха ўқилгандан кейин Навоий:

— Боя мавлоно Жомий ҳазратларининг насибаларини олиб қўйинглар, деб тайицлаган эрдим, агар рухсати олий бўлса, бир киши била йиборилса...— деди.

— Яхши қилибсиз. Истар эрдимки, Мавлононинг ҳиссаларини Хожа Дехдор элитса. Мавлоно бир кун бизга, «Хожа Дехдорни кўрсан, хурсанд бўлурмэн ва менда ҳазил-мутойибага майл пайдо бўлур», деб айтиб эрдилар.

Қўйироқда ўтирган Дехдор дарҳол ўрнидан туриб, қўй қовуштириди.

— Хожа, не сабабдин боядан бери унингиз чиқмайдур?— деб сўради Ҳусайн.

— Аълоҳазрат, таом емак билан машгул эрдим.

— Олдингизга таом келганда аҳбобларни унутасиз эркан-да!

- Каминада шул қусур бор, маъзур тутинг.
 - Дарҳол амримизни бажо келтирсангиз, узрингизни қабул қилурмиз.
 - Хизмат камари доим белимда,— деб Хожа таъзим қилди-да, орқаси билан юриб чиқиб кетди.
- Мехмонлар кулиб қолишиди.

Мавлоно Абдураҳмон Жомий ҳассасига таяниб меҳмононадан тушиб, ичкарига кириб кетаётган эди. Дастурхонга ўргалиқ чинни тогорани кўтариб дарвозадан кираётган Дехдорни кўриб, ҳовли ўртасида тўхтади. Саксонга яқинланиб қолган мавлоно Жомий ҳали анчагина тетик, жиккак, пуроний чол эди. Қомати бир оз буқчайган, нахталик чопон устидан узун белбогини беш-ён мартаба айлантириб боғлаб олган, узун ҳассаси бошидан бир қарич баланд кўтарилиб турар эди.

- Қадамларига ҳасанот, келинг, Хожа,— деб кулди у саломига алик олгандац сўнг.— Нечук худо ярлақади?

Дехдор Навоийнинг уйига азиз меҳмонлар келганини гапириб:

- Жанобларининг насибаларини йибордилар,— деди.
 - Соз бўлибдур. Қани, меҳмононага марҳамат.
- Хожа мезбоининг орқасидан эргашиб меҳмононага кирди. Қарама-қарши ўтириб юзларига фотиҳа тортганиларидан сўнг дастурхон очишиди. Зираворлар билан пиширилган таомнинг хиди меҳмононани тутиб кетди.
- Қани, марҳамат,— деб мезбои овқатга қўл чўзди.— Ия, невичу олмайсиз?
 - Тақсир, қорнимни тўйғизиб келган эрдим.
 - Еганингиз йўлда тушиб қолгон чиқар. Қани, олинг, бўлмаса мен ҳам емаймен.

— Қорним очмогон бўлса доги, кўнглинигиз учун тановул қилурмен. Сиз била бир табакдин овқатланмоқ савоб эрур,— деб еса тошни ҳам ҳазм қилиб юборадиган Хожа қўйруқ мой билан биқин гўштини тушира кетди. Мавлоно думба мойни унинг олдига итариб, мойсизроқ гўшт парчасини ташлаб ер ва бир нарсаларни ўйлаб, хиёл жилмаяр эди.

Дастурхонга фотиҳа ўқилгач, Хожа кетишга рухсат сўради.

— Андак сабр айланг, омонатни олғонимга «тилҳат» ёзib берайнин,— деб кулди мавлоно ва бир варақ қогозга бир нарсаларни ёзида-да, икки буқлаб, Дехдорга узатди.

Хожа «тилҳат»ни олиб равона бўлди. Йўлда бир неча

марtaba очиб ўқигиси келди-ю, лекин ўзини босди. «Бирорвонинг мактубини ўқимоқ одобдан эмас, сабр қиласай», деди.

Навоий подшони қасригача кузатиб қўйиб, уйига қайтиб келган, энди дам олиб ўтирап эди. Хожа: «Мен элтган нимарсаларни олғонлариға мавлоно тилҳат бердилар», деб шалдироқ қоғозни узатди. Шоир қоғозга кўз югуртириб, кулиб юборди:

— Мавлоно бул рубойини менга эрмас, сизга айтиб-дурлар, ўқинг,— деб «тилҳат»ни қайтариб берди. Хожа Дехдор қоғозни ҳурмат билан ўнг қўлига олиб, бошини сўл томонга, орқароққа ташлаб ўқиди:

Э ҳожа, маро зи лутфи худ шарварди,
З-овардани пушти дунба фарбех карди,
Пушти дунбаро ба рағбат хўрди,
Бурди ба шикам ончи бапушт оварди!¹⁴

Ўқиб бўлди-ю, қорники силаб қулиб юборди. Навоий ҳам ўзини қулгидан тия олмади. У кўпдан бўён буңдай мириқиб қулмаган эди. Хира бўлиб турган қўнгли губордан тозалангандай бўлди.

— Хожа, буни менга беринг, ул ҳазратнинг муборак қаламлари теккан бул варақни асраб олиб қўяй.

— Жоним била. Агар имкон топсан, яна ул кишини тавоф қилиб, шу янглиг бир рубойи келтирурмен.

Навоий Абдураҳмон Жомий ҳақида хотиротларини ёзмоқчи эди, шунинг учун бу рубойини худди кўз қорачигидай асраб юрди.

* * *

Орадан икки-уч ҳафта ўтгач, яна Навоийнинг уйига меҳмонлар келди. Бу сафар Дехдорпинг ўзи қўзи эти ва қўйругини пиёз билан димлаб, ажойиб овқат тайёрлади. Меҳмонлар кетгач, Навоий Хожжанинг берган ватъдасини эсига солди.

— Бир тогора гўшт элитиб, мавлонодин яна тўрт мисра шеър олиб келсалар,— деди қулиб.

— Жоним била. Сиздин бир рубойи қарздорлигим хотиримда. Қарзимни узмагунча кўзимга уйқу келмас.

«Бу сафар нафсимни тийсан, мавлоно Жомий нима деб ёзарлар?» деб ўйлади Дехдор йўлда, дастурхонга ўргалиқ чинни тогорани кўтариб кетар экан.

Мавлоно Ҳожа Дехдорни хурсандлик билан кутиб олиб, келтирган таомини биргалашиб сийишга таклиф этди:

— Тақсир, мен қорнимни тўйгазиб келган эрдим, ўзлари еявверсинлар.

— Э, бу сафар ҳам қорнингизда, ҳам елкангизда юк била келибсиз, сизга жавр бўлибдур. Айтинг-чи, қаерларда қорнингизни тўйғиздингиз?

Ҳожа бу савол нима мақсадда берилганини тушунолмай, ажабланив:

— Навоий ҳазратларининг уйларида,— деди.

— Э! — деб қўйди мавлоно мийигида кулиб. Сўнгра ёғисиз юмшоқ гўшт парчаларидан ташлаб еб, қорнини тўйғизгандан кейин ўғилларини чақирди. Ичкаридан нимжон, рангнар бир йигит чиқиб, меҳмонга салом берди ва чинни тогорани ичкарига олиб кириб кетди.

Ҳожа Дехдор, қуруқ кетмасин, деб ичига нон солинган тогорани дастурхонга ўраб, ўрнидан турганида, мавлоно кулимсираб:

— Шошманг, бир қитъя ёзиб берай,— деб бир варақ қоғозга ушбу тўртликни ёзи:

Ба Дехдор гуфтам-ки бардор бахш,
Лз он суфра к-аз вай сар афроштам,
Зи инсоф дам зад к-аз он бахши ман,
Ҳамон баски дар роҳ бардоштам.¹⁵

Ҳожа Дехдор бир лаҳзада ёзилган бу қитъани ўқиб, қаттиқ кулиб юборди.

САНДИҚ СОАТ

Навоийнинг китоблари кўпайиб кетгандан кейин уларни тартибда сақлаш учун бир китобдор керак бўлиб қолди. Унга Мухаммад наққош деган бир кишини тавсия қилдилар.

Мухаммад наққошнинг қўлидан келмайдиган иш йўқ эди. У тош ва ёғочга ўйиб нақш солар, чилангирлик, дурадгорлик, муқовасозлик ва ҳоказоларни билар эди. У Навоийнинг таклифини жон деб қабул қилди.

Бир кун шоирнинг уйига яқин дўйстлари келган эдилар. Меҳмонлардан Ҳожа Дехдор токчага тизилган чинни лаган ва кўраларни томоша қилиб:

— Чинни асбоблар ясамоқда ҳеч ким хитойларга бас келолмайдур,— деди.— Аларнинг ҳунарига қойил қолмасдин илож йўқ...

— Рост,— деди Навоий унга боқиб.— Хитой фагфури (чинниси) оламга машҳурдир, аммо ҳафсала қиласалар, бизнинг усталар ҳам ўшандоғ чинни асбоблар ясай биладурлар. Бизда чинни ясамоқ учун қеракли оқ лой, оҳактош ва ҳоказолар бор.

— Одам ясаган нарсани одам ясай биладур,— деб гапга аралашди қўйироқда ўтирган Мухаммад наққош.

— Боракалло,— деди Навоий кулиб.— Мен сиздин шул галини кутган эрдим. Сиз моҳир бир кулол тониб, шул ишга киришсангиз, Хитой усталаридин ўтказиб чинни идишлар ясай билар эрдингиз.

— Келинг, ҳожи Мухаммадга оқ фотиҳа берайик, Ҳиротининг оқ лойидин бизга фагфур идиш-оёқ ясаб берсин,— деди Ҳожа Дехдор.

Дўйстларнинг далласи Мухаммад наққошни ғайратлантириб юборди. У ўзига ўхшаган ишчан ва моҳир бир кулолни топиб, ишга киришиб кетди. Икковлон енг шимариб, оҳактош ва аллақандай шаффоғ кўк тошларни ҳовончада янчиб, элақдан ўтказдилар, оҳанрабо ёрдами билан уни темир зарраларидан тозалаб, кейин сувга қориб, роса пишидилар. Сўнгра бу лойдан кулол дастгоҳида лаган, кўра, бошқа буюмлар ясадилар ва уларни хумдоңда пинширилар. Мухаммад наққош кўкиш тошларни майдалаб, элақдан ўтказди ва унга алланимабалоларни қўшиб, «сир» тайёрлади, идишларни сирлаб, шундай нақип бердики, уларни хитой чинниларидан ажратиб бўлмас, чертсангиз жаранглар эди.

Мухаммад наққош шу иш билан овора бўлиб юрганда кўнгилсиз бир ҳодиса юз берди. У Навоийга зарур бўлиб қолган бир китобни токчадан оламан, деб уни девор тагидаги соат устига тушириб юборди. Соат тўхтаб қолди. Навоий бундан хабар топиб, қаттиқ хафа бўлди-ю, лекин индамади. Наққош уни тишчили учун:

— Ишларимдин бўшаганимдин сўнг соатни тузалтиб бергаймен,— деб ваъда қилди.

Орадан бир неча кун ўтгач, шоир наққошни чақириб:

— Сиз менга бир соат қарздорсиз,— деди ҳазил аралаш.— Кеча мен Муборизбек эвига меҳмон бўлғон эрдим. Фарангистондин келган савдогарлар анга сандиқ шаклидаги бир соат совғо қилибдурлар. Илгари араблар бундин яхшироқ соатлар ясар эканлар, кейин бул ҳунарни хотирдин чиқорғонлар. Илму ҳунар қўйдек адашиб, фаранглар қўлига ўтиб кетибдур, эмди йўқолгон қўйни қайтариб олмоқ лозим.

Навоий «сандиқ соатни» ғатафсил тасвирилаб, наққошга

худди шундай бир соат ясашни таклиф қилди. Муҳаммад наққош индамай ерга қараб қолди.

— Ҳа, нега унингиз чиқмай қолди? Бул ишга қўл урмоққа юрагингиз дов бермаётирми? Кўз кўрқоқ, қўл ботир, деганлар.

— Агар яхши бир темирчи бўлса, ясай биламиз,— деди наққош ўйланқираб.— Бир уста бор, Сарбонали деган. Ўзи темир, пўлат, жездан қилинатурган жами буюмларни ясай биладур, аммо ўлгудек пулга ўч одам...

— Биз пулдин қочмаймиз, шул иш битса бас,— деди Навоий.— Боринг, ўшал темирчи била келишиб, сандиқ соатни кўриб, андоза олиб келинг. Мен сизга бир мактуб ёзив берай. Агар шуни уddaрай олсангиз, тарихда номингиз қолғай.

Навоийнинг сўзи наққошнинг гайратига гайрат қўшди. У билагини шимариб, ишга киришиб кетди...

Орадан икки-уч ой ўтгандан кейин темирчи билан наққош оғир бир «сандиқ»ни кўтариб, Навоийнинг меҳмонхонаси тўрига тик турғизиб қўйиши. Ўша куни кечқурун Навоий наққошнинг хунарини кўрсатиш учун ўзининг яқин дўстларини таклиф этди.

Соат ропна-роса етти бўлғонда сандиқнинг қопқоғи жаранглаб очилди. Сандиқ ичидаги темирдан ясалган бир ҳайкал тик турар эди, у қўлидаги темир таёқ билан олди-даги ясси мис парчасига етти мартаба урди ва эшик ёшилди.

— Офарин!

— Хожи Муҳаммад беназир уста,— дейишиди меҳмонлар ёқаларини ушлаб.

— Ҳар соат сандиқ очилиб, ичидаги ҳайкал, масалан, соат икки бўлғонда икки, уч бўлғонда уч мартаба жом чаладур ва ҳоказо,— деб изоҳ берди Навоий хурсанд бўлиб.

КИТОБДОРНИНГ ХАТОСИ

Навоийнинг уйи сув қўйгандек жимжит, ҳамма оёқ учида юар, бир-бирлари билан шивирлашиб гапиришар эди. Шоирнинг ўзи ҳеч кимни кўришни истамай, хужрасининг эшигини ичидан беркитиб олган, бугун хузурига ҳеч кимни киритмасликни бу юрган эди. Унинг содиқ мулоzими Беҳлул ҳар қанча эҳтиёт қилса ҳам, гоҳ бир нарсага туртениб кетар, гоҳ бирор буюмни кўлидан тушириб юбориб, лабини тишлаб қолар эди.

Навоийнинг китобдори ҳожи Муҳаммад наққош ўз буюмларини йиғишириб, бу уйни тарқ этишга ҳозир-

ланарди. У айб иш қилиб қўйган боладек ердан кўзини узолмас, бирорнинг бетига тик қарай олмас эди.

Бундан икки ойча илгари шундай ҳодиса рўй берган эди.

Навоий китобдорни хузурига чақириб:

— Ҳожа Дехдорга Жомий ҳазратларининг девонлари ни беринг. Ани бошқа совгалар била Яъқуббекка¹⁶ ийбормоқчимиз. Дехдор биздин Табриз сultonини элчи бўлиб борадур,— деган эди.

Китобдор бош эгиб чиқиб кетди. Кейинги вактларда унинг бутун фикри-зикри янги бир соат ясаш билан банд эди. Шунинг учун ўз ҳаёли билан бўлиб, Навоий айтган китоб ўрнига бошқа бир китобни — Иби Арабийнинг «Футуҳоти Маккия» деган китобини элчига бериб юборди, чунки Жомий девони билан Иби Арабий китобининг муқоваси бир хил, устки кўринишидан бу икки китобни бир-биридан ажратиб бўлмас эди. Ҳожа Дехдор ҳам китобни очиб қарамай, уни бошқа қимматбаҳо буюмлар орасига жойлаб қўйди.

Саҳролар, воҳалар, олаговур бозорли шаҳарлар, сув қўйгандек жимжит қишлоқ кўчаларидан ўтиб, бир навкари билан Дехдор Табриз шаҳрига етиб келди. Туркман сultonни уни узоқ куттирмай қабул қилди.

Яъқуббек ҳали ёш бўлса ҳам, эрон ва араб тилларини яхши билар, барча туркий тилларда ёзилган китобларни ўқиб тушунар эди. У ўзидан илгари ўтган туркман сultonлариdek Ҳиротга қарши душманлик сиёсатини юргизмас, аксинча, Ҳусайн Бойқаро билан дўстлик шевасида сўзлашишга уринарди. Навоийнинг шарофати билан Ҳирот ва Табриз ўртасидаги алоқа иплари қуидан-кунга мустаҳкамланмокда эди. Яъқуббек Навоийга ихлосманд бўлиб, унинг газалларини ёдлаб юрарди. Ўз пойттахтида шунча машҳур шоирлар, санъаткорларни тўплаган сulton Ҳусайнинг ҳаваси келиб, у билан яқинлашишинга, ҳар қадамда унга тақлид қилишга уринарди.

Ҳусайн Бойқаро Алишер билан туркман сultonи бир-бирларига совга-салом юбориб туришларидан хабардор, уларнинг дўстлигидан ўз мавқеини мустаҳкамлаш учун фойдаланишга ҳаракат қиласр эди. Шоир Фарбий Эрон билан Ҳурросон ўртасидаги эски адоватларнинг кўтарилишига ёрдам қилаётгани унга аён эди.

Яъқуббек ўзбекча, туркманча сўзларни аралаштириб, энг олдин Ҳусайн Бойқаронинг, кейин Алишернинг соглигини сўради ва элчининг йўлда қандай келганини суриштириди:

— Йўлда ҳормадингизми? Юрагингиз сиқилмадими?

Деҳдорнинг икки бети қип-қизил, сафар унга ёққани силиниб турарди.

— Йўқ, аълоҳазрат, чарчамадим, зерикмадим ҳам, йўлда ҳамроҳим бор эди,— деди сultonининг туркманча қилиб қирдирган қоп-қора соқолига қараб.

— Йўлдошлари ким ўлди экан, билсак бўлурми?

— Мавлоно Абдураҳмон Жомий ҳазратлари!.. — Яъқуббекнинг таажҷубланганини пайқаб, қўшиб қўйди: — Тўғриси, ул кишининг газаллари. Ул зоти бобарақтонинг девонларин Алишербек жанобларидан совға қилиб келтиридим. Йўлда зерикканимда ул муқаддас китобни очиб, ҳинмат хазинаси бўлғон шеърларни ўқир, кўнглим бул фоний дунё ташвишиларидин фориг бўлиб, абадият шуъласи била мунаввар бўлур эрди ва...

Яъқуббек унинг тумтароқли сўзларини охиригача эшитиб, қўлидан китобни олди ва биринчи сахифасини очиб, ранги ўзгариб кетди, кўзларини жавдиратиб, шошинаша китобни варақлай бошлади. Йўлда тониб олган ҳамёнидан тилла эмас, мис чақа чиқиб қолган кишидек лаблари сўлжайди. Кейин Хожа Деҳдорга тикилиб қараб қолди: «Навоийнинг элчиси мени калака қилаётир», деган фикр келди ҳаёлига ва қони қайнаб кетди. Бошқа одамнинг элчиси бўлгаңда бу маҳмадона кимсанни зинданга юбортиради. Лекин улуғ Навоийнинг юборган элчинини хурматсизлаш — шоирнинг ўзини хурматсизлаш. У фикрмулоҳаза билан ўз газабини сўндиришга уринди. Эҳтимол, элчи ўзининг қандай китоб олиб колганидан бехабардир. Энг олдин бир синаб кўриш керак.

— Жаноблари, йўлда ростдан ҳам мавлоно Жомийнинг газалларини мутолаа этиб келдиларми?

Яъқуббекниң авзойидан катта бир хатога йўл қўйганини пайқаб қолган Деҳдор шубҳага тушиб:

— Илкингиздаги китоб мавлоно Жомий ҳазратларининг куллиётлари эмасму? — деб сўради. Унинг ранги ўчган, кўзлари ола-кула эди.

— Йўқ. Иби Арабийнинг «Футухоти Маккий»си. Сиз йўлда газал дагул, таворих китоби ўқиб келгансиз...

— Йўлда ҳеч нима ўқимадим... Зоти олий мени кечирсилар. Воажаб! Китобдор хожи Муҳаммад илкимга бонса китобни тутқизгон эркан. Очиб ҳам қарамабдурмен,— деб нешонасига урди Деҳдор.— Бунинг устина сиза ёғон сўзларни айтдим. Бефаҳмлигим, ёлғончилигим учун ҳар қандай жазога мустаҳиқмен. Мен эшак бўлмасам, китобни очиб қарамасму эрдим. Ахтaching буюргинг! Оғзимга юган

солиб, мени эшаклар ёнига боғласин. Мен ҳузурингизда беадаблик қилдим...

Икки дақиқа илгари икки бети қип-қизил, кўкраги керилган, кўзларида ишонч чақнаб турган Хожа Деҳдор бирпаста сувга тушган нондек бўкиб қолди. Яъқуббек унинг девордек оқарган юзига, буқчайга қоматига қараб:

— Агар улуғ шоирнинг вакили ўлмасайдингиз, худди сиз талаб этган жазони беражак эдим, сиза бошқа бир жазо ўйлаб қўйдим... жазосина,— деб мийигида кулди-да, бир оз тўхтаб, сўзида давом этди: — Олти ойли бир қўзининг этини егайсиз, терисидан жанобларина чўгирма тикдириб берайин.

— Бу мен учун жазо эрмас, улуғ мукофот. Каминанинг иуриштаҳо экаплигидан хабарлари бор экан-да. Шундай, сиз айтгонингиздек бўлсин. Подшонинг амри војиб...

Яъқуббек қулиб, китобдорини чақиртириди. Новча, ориқ, эчки соқол китобдор кириб таъзим қилди-да, султон узатган китобни пешонасига тегизди ва уни варақлаб, бошини кўтарди. Унинг чехрасида, «Бул китоб бизнинг китобхонада бор-ку», деган гап ёзилган эди. Яъқуббек бу ифодани уқиб, унга қаттиқ тикилиб қўйди. Чол бу қарашнинг маъносини англаб, айтадиган гапини ютиб, бош эгди-ю, чиқиб кетди.

Хожа Деҳдор мақтанчоқ бўлса ҳам, танти, мард, ичидасир сақламайдиган одам эди. Табриздаги бемаъни мақтанчоқлиги эсига тушганда, уялгапидан ерга кириб кетгудек бўлса ҳам, бу ишни Навоийдан яширишни ўзига эп кўрмади. Агар бу гапларни шоир бошқа одамдан эшитса, у вақтда Ҳиротда бош кўтариб юролмаслигини биларди.

У Ҳиротга қайтгандан сўнг, Навоийга Яъқуббекнинг иомаси ва совғаларини топширад экан:

— Ҳожи Муҳаммад ҳузурида сизга айтатурган гапим бор,— деб қолди.

«Бир ишқал чиқмадимикин?..» — деб хавотир олган Навоий дарҳол китобдорни чақиртириди. Учалалари бир ерга тўпланганларидан кейин Хожа Деҳдор Табризда бўлган гапларни ишидан-игнасигача гапириб берди. Навоийнинг гапиришига ҳам мажоли қолмай, ерга қараб қолганини кўргач:

— Мен ҳар қандоғ жазога лойиқмен. Буюринг, ялангоч баданимга эллик-отмиш таёқ урсинлар,— деди.

— Жазо била бу шармандаликни юваб, таёқ била қилинғон хатони тузатиб бўлмас,— деди шоир тилга ки-

риб.— Иккингиз бир бўлиб, менинг шохимни синдиридингиз. Сиз-ку майли, лекин ҳожи Муҳаммад каби серҳафсала одамдин бу янглиғ ишининг содир бўлғонига ҳайронмен...

Шоир гапини тамомлай олмай, бошини ушлаб қолди. Унинг юзи бўриқиб, икки чақкаси лўқиллаб оғрий бошлиди, кўзи тиниб, атрофидаги нарсалар чарх ураётганга ўхшарди. Ҳожа Дехдор унинг аҳволини билиб, дархол ётти келтириди, ётқизиб, бошини аста уқалай бошлади.

Ҳожи Муҳаммаднинг кўзига ҳам дунё тор кўриниб кетди. Қани энди ер ёрилса-ю, кириб кетса...

У китобхонада уҳ тортиб, у ёқдан-бу ёққа юрар экан, ҳафсаласизлиги учун ўзини-ўзи койир, соқолининг мўйларини битталаб юлар эди. «Мен ўлгур, китобни Дехдорга бермоқдин аввал очиб қарасам ўларми эрдим. Ҳай, аттанг, эмди Навоийнинг кўзларига қандоқ қараймен. Бул уйда қандоқ қилиб бош кўтариб юрадурмен. Шоир ҳар сафар мени кўрганларида Табризда юз берган хунук воқеа ёдларига тушиб, кўнгиллари бузиладур, яхшиси, ул жапобдин жавоб сўраб, ўзимга бошқа жой ахтарай...» деб ўйлар эди. Узоқ мулоҳазадан сўнг, у шу қарорини амалга ошироқчи бўлди. Кўпдан буён Бадиuzzамон уни хизматига чорлаётган эди.

Навоий унинг илтимосини диққат билан тинглаб, узри ўринли эканини пайқади ва унга жавоб бериб юборди.

Мавлоно Абдусамад жуда хушхат котиб ва моҳир нақош эди. Ўёзган хатни киши томоша қилиб тўймас, унинг қалами билан кўчирилган девонларни кўлга олиб варақлаш кишига завқ багишилар эди. Саҳдоғлар катта пул тўлаб, устоз шоирларнинг девонларини унга кўчиртираса ва фойдасига сотар эдилар. Хуллас, бу котибининг бозори чаққон эди.

Абдусамад котибининг таърифини эшитган Навоий бир куни уни ўз хузурига чақиририб, мавлоно Жомийнинг девонларини кўчириб беришни таклиф этди ва ҳар мисрага бир тангадан пул ватда қилди.

Орадан уч ой ўтгач, котиб Абдусамад топширилган ишини бажариб, ваъда қилинган пулни олиб кетди. Шоир девонни варақлаб ўзида йўқ хурсанд бўлди. Котиб ҳар бир сўзни марварид каби сатрлар ишига моҳирлик билан тизган эди.

Устозини хурсанд қилиш учун шоир китобни қўлтиқланча Жомийнинг уйи томон йўл олди. Мавлоно одатдаги-дек, бошида оқ дўппи, эгнида кифтаки яктак, меҳмонхонасида бир арабий китобни мутолаа қилиб ўтиради.

Навоий эшикдан кириб салом бериши билан китобни хонтахта устига қўйиб, ўридан турмоқчи бўлди. Шоирд қартайиб қолган устозининг инқиллаб ўридан туришига йўл қўймай, бориб кўришиди. Ҳол-аҳвол сўрангач, Навоий жойлашиб ўтириб олиб, девонни мезбонга икки қўллаб узатди-да:

— Ҳар иучук бир кўздан кечириб чиқилса, яхни бўлур эрди,— деди.— Илтимос шуљки, агар фурсатлари бўлса, муқобала қилилса — асл нусхасига солиштирилса... котиб галат кўчирган бўлса ажаб эрмас.

Китобни қўлга олиб варақлар экан, мавлоно Жомийнинг ажин босган юзи ёришиб, нурсизланган кўзлари йилтиради.

— Мавлоно Абдусамадни хушнавис дер эрдилар, айтганилари бор экан. Агар табъи хатига монанд бўлса, муқобалага ҳожат қолмайдур, ҳар қалай, бир-икки кун мунда турсин, кўздин кечирали,— деб у ўз сухбатига ҳалал етказмасин деган мақсадда китобни токчага қўйди ва бошқа мавзудан сўз очди...

Эртасига кечқурун Навоий устозиникига борганда унинг авзойи бошқачароқ эканини кўриб, ҳайратда қолди. Жомийнинг қошлари чимирилган, бир нарсадан норо-зидек пешонаси тиришган.

— Мавлоно Абдусамад шакл учун мазмунни қурбон қилибдур,— деди у, кўрпачага ўтириб юзларига фотиҳа тортганларидан кейин,— ўзи ниҳоятда хушхат бўлса доги, кўп ерларни галат кўчирибдур. Хатосиз мисра, галатсиз матла йўқ. Баъзи ерларда бир-икки мисрани тушириб қолдирибдур.

Навоий ўнгайсиз аҳволга тушиб, «Мавлоно Абдусамаддин бул ишини кутмаган эрдим», деб гўлдираб қўйди ва устози узатган китобни варақлаб, унинг киритган баъзи бир тузатишларига кўзи тушиди.

— Агар сизнинг муборак қаламинигиз била ислоҳ топса, бул китоб қамина учун ноёб бир ёдгорлик бўлур эрди,— деди у жилмайиб.

— Агар тилагингиз шу бўлса, девонни бошдан-аёқ кўриб чиқиб, ислоҳ қилайин,— деди Жомий, энг қадрли дўстининг сўзини ерда қолдирмай.

Орадан бир неча кун ўтди. Навоий ўз бинафшазорида айланиб юрган вақтда Жомийнинг ўғли салом бериб кирди-да, қўлидаги китобни узатди. Шоир ўз устозининг қўли билан ислоҳ қилинган девонни олиб, варақлади-ю, жилмайиб қўйди. Жомий ҳар бир мисрага деярли тузатиш киргизган, тушиб қолган сатрларни китобининг ҳошиясига

ёзib қўйган эди. Гарчи унинг хати хаттотликни ўзига касб қилиб олган Абдусамаднинг хатидек бежирим бўймаса-да, Навоийнинг кўзига жуда чиройли кўриниб кетди. Китобнинг энг охирги варагида мавлоно қўйидаги ҳазиломуз қитъани дарж этган эди:

Хушнависе чу орази хўбон
Суханамро ба хатти хуб орост.
Лек харико дар ўзи сахви қалам
Гоҳ чизи фузуду, гоҳи кост.
Кардам ислохи он ба хатти хеш
Гарчи н-омад чупончи дил меҳост.
Харчи ўз карда буд бо суханам
Ба хати ўз қусур кардам рост¹⁷

Навоий бу шарчани завқ билан ўқиб кулиб қўйди. Яъқуббек бир ойча илгари ёзган хатида Навоийдан энг яхши кўрган китобларидан бирини юборишни илтимос қилган эди. Шоир унга совга учун мавлоно Жомийнинг ўз муборак қалами билан ислоҳ этилган шу девондан бўлак китоб тополмади. Хожа Дехдорнинг қўлига бу китобни топшириб, яна уни Табризга жўнатди.

Навоийнинг элчиси сувсиз чўллар, кўкаламзор воҳалар, хароба қинилоклар, олаговур шаҳарларни босиб, Табризга етиб келди. Дам олиб ўзига келгандан кейин ювенибтараниб, сultonнинг даргоҳига қадам ранжида қилди. Яъқуббек уни узоқ куттирмай қабул қилди. Рўпарасида яна чертса икки бетидан қон томадиган Хожанинг таъзим қилиб турганини кўргач, унинг ўтган сафардаги мақтансоқлигини эслаб, кулагидан ўзини аранг тутиб қолди. Навоийнинг номасини ўқигач, элчига яқинроқ келишини буюрди. Хожа Дехдор юкуниб, унинг таҳти олдига борди ва қўлидаги китобни узатди. Султон китобни олиб варақлар экан, юзида илиқ табассум пайдо бўлди, викорли жиддийлигидан асар қолмади. Айниқса, сўнгти варагидаги қитъани ўқиб, ўзида йўқ хурсанд бўлиб кетди, уч марта бўлиб, уни ёд олволгандан кейин Жомийнинг қўли билан ёзилган сатрларни кўзига суртиб:

— Мен умримда ҳеч кимсадан бу қадар қимматбаҳо совға олмамиш эдим,— деб қўйди.

ИСТЕДОДЛИ ЁШЛАР ПУШТИПАНОҲИ

Мирҳожи баковул жазосини тортиб, подшо даргоҳидан қувилгандан кейин амалдорлар бир оз эҳтиёткор бўлиб қолдилар. Улар энди кўчада ўзларини сипо тутар, одамлар

кўз олдида май ичмас, бойликларини кўз-кўз қилмас эдилар, аммо фисқ-фужур ишларини пийхоний разиша давом эттиравердилар.

Навоий ҳаддидан ошган айрим амалдорларни жиловлаш мумкин бўлса-да, уларнинг кўпчилигини инсоф билан иш юритишга ўргатиш мумкин эмаслигини аллақачон тушунган эди, шундай бўлса ҳам қўлидан келганча фуқарога яхшилик қилишни қўймас эди. Баъзан орзуларининг юздан бирини ҳам рўёбга чиқмайтганини кўриб, юраги сиқилар, ўзини қўярга жой тополмасди. Шунда у ўзини овутиш учун шеър ва санъат ошиёнига чиқиб, нафосат гулзорини томоша қиласар, шу билан атрофида содир бўлаётган хунук ҳодисаларни унутмоқчи бўлар эди. Хусусан, Камолиддин Беҳзод ишлаган суратларни кўргандга баҳридили очилиб, димоги чоғ бўлиб кетарди. Бу гал ҳам шундог бўлди. Қўллари қизларникидек нозик Камолиддин узатган суратни томоша қиласаркан, шоирнинг хиёл қийиқ кўзлари чақиаб, қизил мағиз юзи ёришиб кетди. Бир варақ ялтироқ ишак қоғоз саҳифасидан йўғон гавдали, лаблари дўрдоқ, икки бети семириб кетганидан қулоқлари гўшт ичига ботиб кетган, қип-қизил юзли бир киши қараб турар эди. Навоий суратни кўриб, беихтиёр кулиб юборди. Мирза Ҳусайнининг жанговар бекларидан бўлган Бобо Маҳмуд ажкойиб одам. У семизлигига қарамай, эпчил чавандоз, моҳир қиличбоз, тенги йўқ мерган эди. Ҳаммадан шуниси қизиқ эдики, йўл юриб, от чоптириб келгандан ҳам бошқа семиз одамлар сингари ҳарсилламас, томири худди яхши соатдек бир маромда уриб турар эди. Ўзи хушчақчақ, оқ кўнгил киши бўлиб, кўнглида кир сақламас, асқия қилиб, улфатлар мажлисига жон киритар эди. Ёш мусаввир унинг шакли шамойилинигина эмас, ички дунёсини ҳам акс эттира билган эди.

— Офарин! — деди яна шоир хушчақчақ овоз билан. Сўнгра бошқа суратларни томоша қилишга киришди. Навоий буюк шоир ва адилларининг асарларини ўқигандагина шундай ҳаяжонланарди.

— Сиз тортгон суратларни кўрганда латофат гулшанидан муаттар боди сабо келгандек бўлур димогимга,— деди у қарнисида тиз чўкиб ўтирган ориқ юзли Беҳзодга кулиб қараб.— Боракалло. Котиб ва мусаввирларнинг баҳт юлдузи Аторуд сизни таҳти ҳимоятига олибдур. Мехнат сизни юсек камолат босқичига олиб чиқиб, риёзат ёмғури муддао саҳросини лолазор қилибдур.

Шоир ҳаяжонланганда шундай кўтариинки ва китобий сўзларни ишлатар эди.

— Мақтovларингиздин бошим осмони ҳафтумга етди. Яхшики сиз бор экансиз, бўлмаса ҳолим нима кечар эдӣ. Руҳим умидсизлик ҳоҳига тушганида сиз кўмак илкини узатиб, фақирни тортиб олгайсиз,— деди Беҳзод унга миннатдорчилик билан қараб.

— Сиздек ҳунарвар йигитларга ҳар қанча ёрдам берса ҳам озлик қиладур. Истеъдод эгаларига ёрдам — серунум ерга дон сочмоқ билан баробар. Аммо сизга бир сўз айтай. Истеъдод ниҳолининг кушандалари, ҳасадгўйлари кўп бўлар. Эҳтиёт бўлинг.

— Рост айтдингиз, илки дароз одамлар аросида биздек фақир ҳунар эгаларини кўролмайдурганлар ҳам бор эркан. Фаҳмимча, Шоқосим Нурбахш менга ҳасад кўзи билан қарайдур. Султоннинг менга илтифоти анинг юрагига рашик ўтин солғон бўлса керак. Ўтган куни мени учратиб: «Қиёмат куни сиз тортгон суратлар, бизга жон топиб бер, деб этагингиздан тутсалар, па қилурсиз?..» — деб сўраб қолди.

— Сиз нима деб жавоб бердингиз?

— Мен айтдим: модомики, қиёмат қоимда ул суратлар тилга кириб, ушмундог сўзларни айтгон эканлар, демакки жонлари бор, аларга иккинчи жоннинг кераги йўқ.

— Боракалло, ўринлатиб жавоб берисиз,— деб кулади Навоий. Кулди-ю, бир нарсани ўйлаб хомуш бўлиб қолди.— Шоқосимга Ҳусайн миrzанинг эътиқоди зўр. Ул маккор сохта авлиёдин ҳар иш келадур. Сизга бир нима демадими?

— Йўқ. Уи чиқармай, қошларин чимириб, мендин узоқлашди.

— Бундог одамлардин кўрқмоқ керак. Бизнинг замонда мансаб эгалари олдида ган тополмогон кишидек бўйин эгиб турмоқ маъқул. Ҳозиржавоблиғ кишининг бошига бало келтирадур. Тили ўтиришнинг бошида доим ўткир қилич осиглиқ. Камтар бўлинг!

— Билганимда анинг олдида қўл қовушириб, ерга қараб турган бўлур эдим. Эмди ул сохта авлиё пайимга тушмасайди, деб кўрқамен.

Ҳусайн Бойқаро ёши қайтгандан кейин Шоқосим Нурбахш сингари бир қаллоб «пири муршид»га ихлос қўйиб, унга мурид бўлган эди. Навоий ва унинг яқин дўстлари бу нуфузли сохта авлиёни ўлгудек ёмон кўрадилару, лекин ўз нафратларини очиқ изҳор қилишга журъат этолмас эдилар. Аммо бир куни Навоийнинг дўстлари — Мухаммад Шамс боллаб уни тузлаган эди.

Ез купларининг бирида Мухаммад Шамс бир иш билан

Навоийнига келди, мезбои билан саломлашгандан кейин унинг орқасидан эргашиб, чорбогнинг ўртасига қурилган чодир ичига кирди. Салласини ўртадаги устунга илиб, Навоий билан сатранж ўйнашга киришиди. Шу вақтда шоирнинг мулозими Шоқосимнинг келганидан дарак берди. Мухаммад Шамс ўрнидан туриб, салласини бошига кийиб олди. Навоий унга «Нурбахш»га «ҳазил қилманг», деб тайинлади. Аммо Шоқосим чодирга кириб:

— Ажойиб хиргоҳ (чодир) экан,— дейиши билан Мухаммад Шамс ўйлаб-нетиб ўтирай:

— Тақсир, сиз келмасдин бурун хиргоҳ эди, сиз киргач, харгоҳ (эшак оғили) бўлди,— деб жавоб берди.

Ўткир асқиичи бўлган Мухаммад Шамснинг ўқи мўлжалга теккан эди. Лекин сохта авлиё ўзини эшитмаганга солиб деди:

— Кейинги вақтларда қулогим оғир бўлиб қолгон, бир нарса дедиларми?

— Ҳо, тақсир, чодиримизга қадам ранжида қилғоннинг учун сизни муборакбод қилаётирмен,— деди Мухаммад Шамс.

Навоий подшонинг пири билан сўрашиб, уни эъзоз билан тўрга ўтириғизди.

Шоир бундан бир йил илгари бўлиб ўтган бу гапни эслаб кулди-да:

— Қўрқманг. Агар тортгон суратларингиз Ҳусайн миrzага маъқул бўлса, Шоқосимнинг тили қисиқ бўлиб қолгай,— деди.— Ҳусусан, Бобо Маҳмуднинг расмини миrzам кўрсалар, хушвақт бўлгайлар. Сиз ўшал семиз бекнинг турли вазиятдаги суратларини олинг...

Сураткашлиқ санъатидан хабардор шоирнинг маслаҳатларини рассом жон қулоги билан тинглади. У Навоийнинг ўйидан чиқаркан, юрагидаги тиниқ илҳом булогининг кўзи очилиб, қайнай бошлаганини сөзи.

Беҳзод кетганидан кейин шоир бир неча йил илгари Беҳзодни биринчи мартаба кўрганини эслади. У бир куни саройда наққошлар ишлаб турган хонага кирган эди. Подшонинг ўнг қўл вазири бўлган Навоийни кўриб, наққош ва мусавирилар ўринларидан туриб таъзим қилдилар. Навоий уларнинг саломига алик олиб, ўтиришларини сўради. Наққошлар орасида ўн олти-ўн еттига қадам қўйган нотаниш бир йигитчани кўриб, ҳайратда қолди. Йигитча олтин суви тайёрлаб ўтиради.

— Бул йигит ким? — деб сўради Навоий Мирак наққошдан.

— Бир танишимнинг ўгли. Исли Камолиддин. Раҳматлик отаси бечораҳол бир ҳунарманд эри. Етим қолғон ўгли ҳунар ўргансин, деб ўзима шогирд қилиб олдим.

— Ишга рағбати яхшиму?

— Яхши. Ҳунарга ишқибоз, меҳнаткаш бола эркан.

— Андоғ бўлса, савоб иш қилибсиз, Мирак.

Навоий ёш йигитнинг тепасига келиб, унинг ишини томоша қила бошлади. Камолиддиннинг бармоқлари позик ва тоза ювилган эди. Наққош ва котиблар ишга ўтириш олдидан қўлларини кепак билан яхшилаб ювар эдилар.

Беҳзод тоза ювилган чинни идишининг тагига ва ёнларига балиқ елим суртарди-да, унга юпқа олтин парчасини солиб, икки бармоги билан ишқалай бошларди, олтин зарраларга айланисиб эриб кетгаんだн кейин унга озгина соғ сув қўйиб, қўли билан айлантирас, чиннинг четидаги елимни ювига тубига туширас, сўнг идишининг қопқоғини ёпиб қўяр эди. Эриган олтин чинни идиш тубига ўтиргандан кейин ортиқча сувни аста тўкиб, олтин устига озгина олча елеми қуярди. Олтин суви энди тайёр бўлган, унга қилқаламни ботириб, китобнинг муқаддимасига нақш солса бўлар эди.

Орадан бир ойча вақт ўтгандан кейин Навоий яна наққошлар ва мусаввиrlар хонасига кирди. Бу сафар Беҳзод сурат чизишга ўрганаётган эди. У устози чизиб берган бир сурат остига қалин ипак қозоз қўйиб, унинг четларини ва асосий чизикларини ўтқир игна билан сапчиб чиқди. Кейин суратни бир чеккага олиб қўйиб, оқ қозоз устига кўмир кукуини айлантириб сепиб, уни пулфлаб ташлади. Кўмир кукуни игна учи теккан чуқурчаларда қолиб, суратнинг шакли яққол кўзга ташланди. Беҳзод ингичка кўргошин қалам билан суратнинг тарҳини чизиб чиқди. Сўнгра қўлига мушук жунидан ясалган ингичка қилқаламни олиб бўйи бошлади. Шоир унинг ҳар бир ҳаракатини диққат билан кузатиб турди.

— Офарин! — деб юборди Навоий, Беҳзод кўчирган расм асл нусхасининг худди ўзидаи чиққанини қўриб. Шу пайт шоир ҳамма ишни йигиштириб қўйиб, рассомликни ўргангиси келиб кетди. Сураткашликка унинг қобилияти бор, ҳайвонларнинг расмини торта биларди, лекин мусаввир бўлмоқ учун ишни ёшлиқдан бошлаш керак. Афсуски, ёшлиқ даври ўтган. Навоий чуқур хўрсишиб қўйди. У Мирак наққошга ўтирилиб:

— Мавлоно, Камолиддинга алоҳида эътибор беринг,— деди.— Оғир ишларни қилмасин, челакда сув ташиб ёки ўтин ёриб илки дагаллашмасин.

— Бош устига,— деди наққошлар боилиги, вазири аъзам ёш мусаввирни ўз ҳимоятига олганини пайқаб.

* * *

Бир куни Беҳзоднинг уйига унинг шогирди Маҳмуд Музахҳиб келиб: «Ҳусайн миরза сизнинг тортгон янги суратларингизни кўрмоқ истайдур», деди.

Навоий дўстлари орасида Беҳзод ишлаган янги расмларни мақтаган эди. Бу ган кўп ўтмай, Ҳусайн Бойқаронинг қулогига бориб етди ва дарҳол мусаввирнинг уйига унинг шогирдини югуртириди. Беҳзод Бобо Маҳмуд билан учрашиб, унинг бир неча расмини чизган ва уларни бошқа суратлар билан бирга подшога тақдим қилиш учун чарм жузвидонга солиб қўйган эди. У дарҳол жузвидонни қўлтиқлаб сарой томон ўйл олди.

Ҳусайн мирана илгари хушиҳат котиблар кўчирган китобларни ва улардаги нақш ва суратларни соатларча томоша қилиб завқланарди. Бироқ кейинги вакътларда, Шоқосим Нурбахшга қўл бергандан кейин сағъат асарларига қизиқмай қўйди. Навоийнинг Беҳзод ҳақидаги гаплари эса унинг эски дардини қўзитиб, яна санъатга қизиқиши ўйготган эди. Ҳусайн мусаввирни илтифот билан қарши олиб ўтириш учун ёнидан жой кўрсатди ва тақдим этилган расмларни бир-бир кўздан кечира бошлади. Бир суратда Бобо Маҳмуд кулиб қараб турарди, иккинчи сида отта мимоқчи бўлиб узангига бир оёгини қўйган, бўйдор от унинг оғирлигини кўтара олмай кейинги оёгига ўтириб қолган эди. Учипчи суратда хўпинасемиз бек бармоқларини шиқирлатиб ўйинга тушиб турарди. Ҳусайн Бойқаро буни кўриб қаттиқ кулиб юборди. Эшик орқасида турган бек ва мулозимлар унинг кулгисини эшитдилар. Эрталабдан берик қовоғи очилмаган ҳукмдорнинг газабидан қўрқиб турган аъёнлар енгилланиб нафас олдилар.

Беҳзод подшоҳ ҳузуридан чиққанда ҳаммадан бурун уни Шоқосим Нурбахш сultonining илтифоти олийи билан табриклиди. Ҳукмдорнинг кулгуси ёш мусаввир боши узра тўплана бошлаган ҳасад булутини тарқатиб юборгаи эди. Навоий ёш рассомнинг ишлари сultoniga гоят даражада мақбул бўлганини эшитиб, беҳад суюнди.

СЕХРЛИ СЎЗ

Ҳирот шаҳрида Зайниддин деган бир бола бор эди. Зеҳии ўткир, тиришқоқ бўлгани учун мактабда ҳаммадан олдин ўқиши, ёзиши ўрганиб олди. Унинг яқин қариндоши, Навоийниг энг яқин сухбатдошлиаридан бири бўлган Соҳиб Доро уларникига тез-тез келиб турар, ҳар сафар туркий ва форсигўй шоирлариниг бирор китобини келтирас, Зайниддинда шеър ва адабиётга ҳавас уйготишга ҳаракат қиласди.

Зайниддин қўлига олган китобни туширмагунча қўймасди. Ўи икки ёшидаёқ Ҳофиз, Саъдий, Лутфий, Навоийниг кўни шеърларини ёд олвoldи.

У шоир қариндошининг келишини сабрсизлик билан кутарди, чунки Соҳиб Доро кўп мутолаа қилган кипи бўлиб, бурунги машойхлар, шоирлар ҳаётини яхши билар, сухбат вақтида улар тўғрисида қизиқ-қизиқ латифалар айтиб берарди. Сўзининг охирида ҳар сафар куни кечга Навоийниг сухбатида кимлар бўлгани, кимлар ўз шеърини ўқиб бергани, Навоийниг берган баҳоси ва ҳоказоларни ҳикоя қиласди.

— Алишер жаноблари ақлли, хушёр, кўп мутолаа қилгон ёшларга ҳомий, муаммо ва тарих биладурган кишига ихлосмандурлар. Китоб ўқимайдурган кишиларни севмайдурлар,— дер эди.

Зайниддин Навоийга яқинлашиб, унинг сухбатидан баҳраманд бўлиш учун кўп китоб ўқир, муаммо (шеърий топнишмок) ва бирор тарихий воқеа қачон содир бўлганини ҳарфлар воситаси билан ифода этиш усулини ўрганишга ҳаракат қиласди. Уларниг ташқари ҳовлисида Ҳожазода деган табризлик бир киши турар эди. У араб ва эрон шоирларининг кўп шеърларини ёддан билар, тарих ва илми муаммодан хабардор эди. Зайниддин ундан араб тили, муаммо ва тарихни ўргана бошлади, тез орада зеҳининг ўткирлиги, хотирасининг кучи билан ўз устозини ҳам ҳайратда қолдири.

Бир куни Соҳиб Доро билан Ҳожазода меҳмонхонада гаплашиб ўтирас, Зайниддин қўйироқда уларниг сухбатига қулоқ солар эди. Сув айланиб аригини топгандек, гап айланиб, муаммо ва тарих мавзуига келиб тақалди. Соҳиб Доро Алишер Навоийниг бу бобдаги маҳоратини мақтаб, қўйидаги воқеани ҳикоя қилди:

— Подшоҳ ҳазратлари Ҳурсон таҳти олғондин сўнг «Боги жаҳон оро»ни обод қилмоққа бел боягладилар. Баҳор айёми, бир панжшанба куни Мир Алишер мавлоно

Абдураҳмон Жомий била Гозургоҳдин хиёбон сари юрур эрканлар. Ул боғнинг боғбони Сайд Гиёс ҳар кимларининг боғидин сарв оғочи сотун олиб, аробаларға ортиб келаётган эркан. Боғбон ҳазратларини кўриб салом берибдур. Мавлоно Жомий алиқ олиб, сўрабдурларки: «Ҳеч боғларда сарв оғочи қолдиму? Аробаларда неча адад оғоч бор?» Боғбон дебдурки: «Боғларда сарв оғочи кўп. Аробаларда бир юз тўрт адад сарв бор». Алар дебдурларки, ажаб ададдур. Навоий айтибдурларки, муносиб ададдур, нечунки «қад» — адади била муносибдур. Мавлоно Жомий таҳсин ўқибдурлар.

Соҳиб Доронинг ганига дикқат билан қулоқ солиб ўтирган Зайниддин хурсанд бўлиб, бирдан қийқириб юборди:

— Қойилмен. Қад сўзи била сарв оғочларининг соинини билдирибдурлар.— Зайниддин арабча «қ» ҳарфи — 100, «д» — 4 эканини билар эди. Мавлоно Соҳиб Доро жияининг «абжад» ҳисобини яхши ўрганиб олганини, фаҳм-фаросати ўсганини кўриб терисига сигмай кетди.

Бир куни Зайниддин отаси билан Соҳиб Доронинг ўйига меҳмон бўлиб боришиди. Мавлононинг меҳмонхонаси доим фазилат аҳли билан гавжум эди. Улар уй эгасининг дастурхони учун эмас, ширин ва оқилона сухбати учун, қадимги шоир ва фозил одамлар ҳақидаги ҳикояларини ўзитиши учун келар эдилар. Соҳиб Доро замонанинг кўзга кўринган форсигўй шоирларидан бўлиб, ёш қаламкашларни ўз маслаҳатлари билан баҳраманд қилиб турарди. Шу сабабдан таңқидий мулоҳазаларига муштоқ бўлган ёш шоирлар унивидан аримасди.

Шеърхонлик ва овқатдан сўнг меҳмонлар у ёқдан-бу ёқдан гаплашиб ўтириллар. Қуйироқдан жой олган ялпоқ юзли бир меҳмон Соҳиб Дорога юзланиб:

— Мавлоно, жиянингиз Зайниддин, номи айтилмаса ҳам ҳар қандай муаммони ечиб бера оладур, деб эшитамен. Шу ростми? — деб сўраб қолди.

— Рост, бу бобда Зайниддин маҳорат соҳиби бўлибдур.

— Андоғ эса, руҳсат этинг, мен бир синаб кўрай.

— Марҳамат,— Соҳиб Доро Зайниддинга, қўрқма, бардам бўл, дегандек қараб қўйди.

— Хўш, бўлмаса қулоқ беринг,— деди ялпоқ юзли меҳмон,— ушбу муаммодан қандай ном чиқадур?

Бобом белида дудук,
Биз ҳам муаммо дедук.

Зайниддин қовоғини уйиб, ичида бир нарсани хисоблаётгандай лабларини қимирлатиб турди-да, бирдан юзи ёришиб: «Жунайд!» — деб юборди.

— Боракалло! — деди меҳмон.— Хўш, қандай топдингиз?

— Бобом сўзининг арабчаси — жад, дудукнинг маънодоши — най. «Ж» билан «д» ҳарфлари ўртасида, яъни белида «най» сўзи бўлғондин сўнг «Жнайд» (Жунайд) номи чиқадур-да!

— Офарин, мавлононинг даъволари исбот бўлди,— деб юборди ҳамма.

Меҳмонларнинг таажжубланишлари ўринли эди, чунки одатда муаммони айтган киши, ундан кимнинг номи чиқишини билдириши керак, муаммони ечуви эса бу номнинг қандай яширилганини айтиб бериши лозим эди. Аммо Навоий, ҳар қандай муаммони номсиз еча билар эдилар.

Бир куни Соҳиб Доро Навоий билан сухбатлашиб ўтирганида, Зайниддин тўғрисида гап очиб, унинг муаммо бобидаги маҳоратини мақтади.

Навоий мароқланиб:

— Ўи олти ёшда дедингизми? — деб сўради ажабланиб.— Бу ёшда болалар бурунларини тортиб юрадурлар. Ажаб! Номсиз муаммони ечмоқ учун форсий, туркий тилларни билмоқ, араб тили билан таниш бўлмоқ керак. Нечун ани ўзингиз била ола келмадингиз? Мен вужуди ақл-фаросат фонуси била мунаввар бўлғон ўн олти ёшли иисонни кўрмоқ истайдурмен. Эрта оқшом бошлаб келинг.

Соҳиб Доро Зайниддинни мақташга мақтаб қўйди-ю, кейин қилган ишидан пушаймоп бўлди: «Мабодо, бола Навоий ҳузурларида ўзини йўқотиб, саволга жавоб беролмай, мени уялтириб қўйса не бўладур?» — деб ўйлади у ўзидан хафа бўлиб. Аммо айтилган сўз — отилган ўқ, уни қайтариб бўлмайди. Кечқурун у Зайниддинларникига бориб, Навоийнинг гапини уларга етказди:

— Эртага кечқурун Зайниддин менинг уйимга борсин, биргалашив Мирникига боргаймиз.

— Бекор мақтаниб қўйибсиз, бола уялиб, берилган муаммони ечолмай қолса не бўлгой. Ишнинг бу томонини ҳам ўйладингизми? — деди Зайниддиннинг отаси ташвишланаб ва ўзини қаерга қўйишини билмай, у ёқданбу ёққа юра бошлади.

— Қўрқманг, Зайниддин ҳам ақлли, ҳам юракли йигит. Андин сўнг, Алишер шу қадар хушмуомала ва назокатлидурларким, ҳеч бир кимса аларнинг ҳузурларида ўзини

йўқотиб қўймайдур. Шул маҳалгача аларнинг бирор ёш йигитни мушкул бир савол била мот қилиб, уялтириб қўйгонларин билмаймен. Хавотир олманг, юзимиз ёруг бўлгай.

— Илоҳи, айтгонингиз келсин.

Зайниддин бошда бир оз ҳаяжонга тушиди-ю, Соҳиб Доронинг сўзидан кейин ўзини тутиб олди, кечаси тинч ухлади.

Навоийнинг меҳмонхонаси ҳар вақтдагидек ўзининг яқин дўстлари: шоирлар, созандалар билан тўла эди. Зайниддин Соҳиб Доронинг орқасидан кириб салом бергана, Алишер қулиб, дўстларига бир нарсани ҳикоя қиласётган эди.

— Э, келинг, мавлоно. Андек кечикдингиз. Бу йигит ким? Э, кеча айтгон қариндошингиз... Зайниддинму? — деб сўради у саломга алик олгандан кейин.

Учли такя устидан шойи салла ўраб, эгнига ҳайитдагина киядиган кўк шойи тўнини кийган Зайниддин тавозе билан қуйироқдан жой олди.

Навоий дўстларига Зайниддинни таъриф қилиб:

— Номи айтилмаса доги, истаган муаммони еча биладур эркан бу йигитча,— деди.

— Ҳеч бир одам илми муаммода сиз била тенглана олмайдур,— деди шоир Бадахший.

— Бу бобда менга тенг йигитлар бор экан,— деди Навоий Зайниддинга далда бериб. У Бадахшийнинг бу ўринисиз гапидан ранжиган эди. «Не қилар эркан ёш йигитнинг бошидин совуқ сув қуйиб йибориб, шундог ҳам у ном чиқарган одамлар аросиға тушиб, эсанкираб қолган қўринадур. Ранги ҳам ўчинқираган. Ани мајлис савлати босди. Ечими қийин муаммо била анинг шохин синдириб қўймай», деб ўйлади Навоий ва «Умар» номи яширинча осонроқ бир муаммони ечишин таклиф қилди. Ранги ўчинқираган, кўзлари жавдираган йигитчага мулоимгина қараб деди:

— Отим чиқсин десанг қилғил иморат,
Иморатни бузиб, отни чиқарғил.

Зайниддин бу муаммони билар эди. Бир кўнгли, ўзини билмаганга солиб: «Иморатни бузиб, отни чиқарғил, дедингиз. Иморат сўзидан «о» ва «т» ҳарфи чиқарилиб ташланса, айн, мим, р ҳарфлари қолур», деб жавоб бермоқчи ҳам бўлди, лекин Навоийдек одамнинг ҳузурида

ёлғон гапиришни ўзига эп кўрмай, шоирнинг кўзиға қараб ростиши айтди:

— Мен бул муаммони билур эрдим, бошқасини айтинг.

— Бўлди, бўлди. Билганингизни кўзингиздан кўриб турибмен, синаб кўрмоққа ҳожат қолмади. Соҳиб Доронинг даъвосини қабул айладик.— Шуни деб Навоий Зайниддинлар келмасдан бурун бошлаган ҳикоясини давом эттири: — Шундай қилиб, ўшул Носир исмли бўёқчи йигитни яна олдимга келтирдилар. Мен дедим: «Икки бор сенга раҳм айлаб қўйиб йиборган эрдим, яна жиноят қилибсан, Ятимлигингни¹⁸ қўясанму, йўқму?» Носир бўёқчи таъзим қилиб: «Ятимларга шафқат қилмоқ фарз турур, зероки, худонинг ўзи айтибдурки: «Вааммал алятима фало тақҳир!» Яъни, стимларга қаҳр қилманг!» деди. Мен ул йигитнинг ҳозиржавоблиги ва билимдонлигига қойил қолдим ва анинг гуноҳини сultonни соҳибқирондин тираб олдим. Бул воқеага роппа-роса йигирма йил бўлди.

«Демак, 880-санайи ҳижрияда бўлғон», деб ўлади Зайниддин ва бир пареани санаётгандай лабларини қимирлатиб, қошлирини чимириб ўтириди-да, Навоийга юзланди:

— Бир сўз айтмоққа рухсат этинг! — Шоир кулиб бош ирғитгандан кейин биринчи сўзга ургу бериб деди: — Шафқат қилибсиз.

Навоий қовоғини уйиб, ичиди бир нарсаларни хисоблади-да, бирдан юзи ёришиб кетиб: «Офарин», деб юборди баланд овоз билан. Эски араб имлоси билан ёзилган «шафқат» сўзидағи тўрт ҳарфни сонга айлантирганда 880, яъни Навоий Носир бўёқчига раҳм қилиб, қўйиб юборган иили чиқарди. Навоийнинг сұхбатидаги бошқа меҳмонлар ҳам олдинма-кейин бу сеҳрли сўзниңг риёзий маъносини чақиб:

— Боракалло! — деб юбордилар.

ХУРОСОН ЗУЛМАТ ҚЎЙНИДА

Деворлари ов ва жант манзаралари билан безалган нақшинкор «саломхона»да аркони давлат йигилган. Саккиз қиррали олтин тахт устида қовоқлари салқиган, лунжалари осилган, сочига оқ оралаган Хусайн Бойқаро салобат билан ўтирибди. Унинг сўл томонида барлос ва арлот уруг оқсоқоллари, саркардалар, ўнг томонида эса Алишер Навоий, бош вазир Низомулмулк, эшик оғаси Муҳаммад Валибек ва бошқа аъёнлар ўтирибдилар. Ҳам-

манинг юзидан муҳокама қилинадиган масаланинг жиддийлиги сезилиб турибди.

Султон Ҳусайн Балх шаҳрида ҳоким бўлиб турган тўнгич ўғли Бадиуззамоннинг исёи кўтарганини эълон этиб, унга қарши қандай ҷоралар кўриши тўғрисида аъёнлардан маслаҳат сўради. Сўзининг охирида:

— Ардоқлаб ўстирган ўғлимиз юзимизга оёқ қўйиб, намози жумъада хутбани ўз номига ўқитдирибдур, — деб кўшиб қўйди.

«Шаҳзода агар хутбани ўз номига ўқиттон бўлса, ўзини подиоҳ деб эълон қилибдур-да», деган фикр ўтди кўччиликнинг кўнглидан.

— Қани, гапни бош вазирдан эшитайлик,— деди султон ўнг томонга бурилиб.

Бошига наврўзий яшил кулоҳ, эгнига тилладўзи чонон кийган барваста Низомулмулк гапни узоқдан бошлади. Мамлакат энди тинчиган пайтда бу аянчли ҳодисанинг рўй бериши бошқа бекларни ҳам оёқлантириши ва давлат молиясига катта зарап етказишни айтиб, хазинада атиги икки минг туман ақча қолганини, агар зарур бўлса, келаси йилнинг солигини ҳалқдан ундириб олишга тайёр эканини билдири.

Илоннинг ёгини ялаган вазир тулки сингари ўзини ҳар мақомга солар, ўз фикрини дангал айтишга ботинолмай, гапни айлантиради.

— Фикрингизни очиқроқ айтинг,— деди Ҳусайн сабрсизланиб.

— Фикрим шулки... хим... агар можаро тинчлик йўли била ҳал этилса — хўп-хўп. Мабодо сиёsat қиличини раёсат қинидан сугуришга тўгри келса, мин... маблағ топиб берурман.

Саркардалардан Жаҳонгир Барлос дарҳол Балх устига юриш бошланини таклиф этди.

— Вақтни бой бермай, исёикор шаҳар устига лашкар тортиб бормоқ зарур,— деди у оёғидаги уфка этигининг қўнжига аста уриб қўйиб.— Менинг отлиқ қўшиним Мурғоб дарёси бўйида таҳт турибдур. Агар фармони олий бўлса қуюндеқ учиб бориб, Балхни қабоб олурмен, зоти олийнинг ўзлари бир туман аскар билан етиб боргунларича қалъадорлик қилурмен. Бу вақтда халифазода Музаффар миরза бирла Муҳаммад Бурундуқ Астрободии ишгол этурлар...

Уруғ оқсоқоллари унинг гапини маъқулладилар. Мовут камзули устидан ялтироқ совут, бошига пўлат дубулга кийиб олган Жаҳонгир Барлос қошлирини магруона кериб, атрофга аланглаб қўйди.

Расмий мансаб эгаси бўлмаган Навоий бошига симоби салла, эгнига кўк мовут чопон кийиб келган эди. Жаҳонгир Барлоснинг гапидан койин совқотгандай, олдидаги мангалда бозиллаб турган чўққа қўлини тутди.

— Мирзам, қилични қиндан сугурмоққа ҳали вақт эрта,— деди у астагина. Навоий жуда секин гапирган бўйса-да, унинг гапини ҳамма эшитган эди.— Мирзам, низони сулҳ йўли билан ҳал этмоқ зарур.

Султоннинг пешонаси тиришиб кетди.

— Ўзингиз ҳам хабардорсиз, Хожа Дехдорни Балхга элчи қилиб йибордим,— деди у Навоийга тикилиб.— Мен ҳам можарони тиҷчилик била ҳал этмоқчи бўлдим. Оқибат на бўлди? Шундог тажрибали ва омил элчи ҳеч иш чиқара олмай, қуруқ қайтди. Бадиуззамон бизнинг шартимизга қўнимабдур. Астрободни Музаффар мирзага бермайдурмен. Астробод ҳам меники, Балх ҳам, дебдур. Бас, сулҳ йўли беркилди.— Аъёнлар бош иргиб: «Шундог, тақсир, сулҳ йўли беркилди», деб подшоҳнинг гапини маъқулладилар.

— Мирзам, яна бир мартаба харакат қилиб қўрайлик,— деди Навоий таъзим билан.— Бул сафар каминани элчи қилиб йиборинг. Мен, ҳар қалай, Бадиуззамоннинг устозидурмен, сўзимни ерга қўймас.

Султон шоирнинг бу гапини эшитиб, сукутга толди: «Бул ерда бўлаётгон гаплар эртага бутун ҳалойиқка маълум бўлгуси. Агар ҳозир Навоийга рад жавоби берсан, ҳамма, подшоҳ Алишернинг сўзига кирмай, уруш бошлимоқчи, минг лаънат, дейди», деб ўйлади у.

— Майли, сиз элчи бўлиб боринг,— деди подшоҳ қошиларини уюб.— Агар ўғлимиз итоат қиласа, биз ҳам анинг гуноҳидин ўтармиз. Аммо лекин шартларимизга қўймаса...— унинг юзи қаҳрли тус олди,— ўзидан кўра берсин.

Дарвишалининг фитнасидан кейин Балх ҳокими яна исён кўтарган эди. Ўша вақтда султон Балхдаги исён оловини сўндириш учун Астрободда ҳоким бўлиб турган ўғли Бадиуззамонни ёрдамга чақирди. Бадиуззамон эса ўн иккига эди қадам қўйган ўғли Мўмин мирзани Астрободда қолдириб, бир қисм аскар билан Ҳиротга етиб келди. Ота-бола бирлашиб, Балх исёнини бостиридалар *.

Ҳусайн Бойқаро Бадиуззамонни Балхда қолдириб, ўзи Ҳиротга қайтди. Султоннинг мақсади — сердаромад

Астробод шахрини қичик хотинидан бўлган Музаффар мирзага олиб бериш эди. Бироқ, Бадиуззамон Астрободни ўғай укасига беришни истамай, отасининг талабини рад этди, Балхда исён кўтарди ва Астрободда қолган ўғли Мўмин мирзага чопар юбориб: «Астрободни берма, агар Музаффар мирза бостириб кирса, қурол билан қаршилик кўрсат», деб буюрди.

Навоий Балхга жўнагандан кейин, уруш чиқариб, Бадиуззамон ва унинг тарафдорлари тўплаган бойликларини қўлга киритиш пайида юрган очкўз саркардалар безовталаниб қолиши. Айниқса, Жаҳонгир Барлос оёги куйган товуқдай тиширчилашиб юради. У бор-йўгини қиморга бой бериб қўйиб, ўлжаб бўлиб қолган эди. Навоий Балхга жўнаган кунине ўз маслақдоши Низомулмулкнинг қабулхонасига кирди. Эшикни ичидан маҳкам беркитиб олиб, ўз дардини дангал гапирди:

— Алишербек ишнинг белига тепатурган бўлди,— деди у кўзларини чақчайтириб.— Агар уруш чиқмаса, ҳолим ҳароб. Ёнимда бир дирам ҳам қолмади.

— Пулингиз бўлмаса қарз бериб турай,— деди вазир астагина.

— Шундог ҳам бўгзимдин қарзга ботғонмен. Ҳой, вазир жаноблари, бир иш қилингки, Навоий тарбузи қўлтиғидин тушиб, шўппайиб қайтсии. Бу парсаларга сиз, сиёсат арбобларининг ақлинигиз етадур.

Низомулмулк илжайиб қўйди.

— Бадиуззамоннинг Балхдаги ҳазинасида ярмоқ кўп,— деди вазир гапни чалғитмоқчи бўлган кишидай.

— Рост, кўп деб эшитадурмен.— Саркарданинг қийик кўзлари ялтираб, оғиздан сўлаги оқиб кетаётган эди.— Қани эмди, шул бойликларнинг бешдан бири менда бўлса!

— Тинчлик бўлса, бу бойликларни тушингизда ҳам кўрмайсиз.

— Рост! Бир иш қилингки, занглаб ётган қиличларимиз қинидин чиқиб жавлон қилсии. Ҳанжарларимиз қонга ташна бўб қолди.

— Ҳой саркарда, менга қаранг. Агар мен бир ишни бошлаб йиборсам, сиз қўлга туширган ўлжаларға мени шерик қиласизму?

— Ярмин берамен,— деди саркарда шанғиллаб.

— Секинроқ, эшик орқасида одам бор,— деди вазир аланглаб.— Илкингизни беринг.

— Гап битта,— деди Жаҳонгир Барлос унинг нозик қўлини қисиб.

* 1496 йили.

Новча, қиррабуун, қўзлари катта-катта Бадиuzzамон одоб сақлаб тиз чўкиб ўтиар эди. Жуссаси кичикроқ шоир унинг олдида кичкина болага ўхшарди.

Навоий подшоҳнинг Балхдаги саройида Бадиuzzамон билан сулҳ музокаралари олиб борар, итоат ипини узган шаҳзодани тӯғри йўлга солмоқчи бўларди.

— Гап шундог бўлсин,— деди шоир ниҳоят,— Астрободни инингизга топширинг, эвазига мен ўртада туриб Майманани олиб берай.

— Астробод осмон бўлса, Маймана қаро ер,— деди Бадиuzzамон,— хе, лочинни олатўгоноққа алмаштириб бўлурму? Агар сиздан бўлак бир одам элчи бўлиб келгана, бўсағамга яқинлаштиргмаган бўлур эрдим. Сиз, ҳар қалай, устозимсиз.

— Агар мени устоз десангиз, юзимга оёқ қўйманг, сўзимни ерда қолдирманг! — Бу гапни эшитиб, қўк шойи чопон кийиб, белини тилла камар билан таңгиб олган олифта шаҳзоданинг юзи буришиб кетди.

— Халоинқ урушлардин безор бўлғон, осойишталикини истайдур, агар сиз қиличини қинга солиб, отангиз била тинчлик шевасида гаплашсангиз, халқнинг муҳаббатин қозонурсиз. Халқнинг муҳаббати катта гап. Ишнинг кетини ўйланг, ахир!

Шаҳзода иккиланиб қолди: «Бир ҳисобда чолнинг гапи жўялик,— деб ўйлади у.— Отамнинг бир оёғи ерда бўлса бир оёғи гўрда. Иним била таҳт талашиб қолғонимда халқ мени қўлласа, ишм ўнгидан келадур.— Унинг ақли сулҳга мойил бўлса-да, ҳислари түғён этар: — Наҳотки, Астрободдай шаҳарни ўгай укангга берсанг», дегандек бўларди.

— Устоз, шартларингиз менга оғирлик қиласур.

— Уруш оғирлик қилмайдурму? Наҳотки, ўз манфаатингиз йўлида юртнинг осойишталигин курбон этсангиз. Ўз отангизга қилич кўттармоқчимисиз? Мени шармисор қилиб куруқ қайтармоқчимисиз? Қайси юз била Ҳиротга борурмен? Андан кўра мени шул ерда ўлдиринг. Мен пойтахтга қайтмаймен! Ўлдиринг!..

Навоий сўзини тамомлай олмади, кўзидан дувиллаб ёш оқиб кетди.

Эшикда хизмат қилиб турган Бехлул Навоийнинг гапларини эшитиб, йиглаб юборди, қайноқ қўз ёшлари сарпойчанг кийган сагри кавушга тома бошлади.

— Устоз, мени кечиринг, сизни хафа қилмоқни истамаган эрдим.

— Агар розилигимни истасангиз, гапимга кўнинг!

— Отажон, ҳурматингиз учун Астрободдан кечдим. Навоий қўз ёшларини артиб, Бадиuzzамоннинг пешопасидан ўпди. Навоий хурсандлигидан терисига сигмай, юзи ёришиб, ажинлари ёзилиб, худди ўн йил яшаргандай бўлди. Музокараларнинг битиши муносабати билан берилган зиёфатда у қизиқ-қизиқ латифалар айтиб, ёнверидагиларни кулдири, шаҳар асқиячиларининг қитиқ патига тегадиган гапларни отиб, уларнинг жагини очди. Ҳамма хурсанд бўлиб уйига қайтди. Кечаси шоир худди ёш боладай тинч ухлади.

Бироқ эртаси куни Навоий даҳшатли бир манзарага дуч келди. Салом учун саройга келгана Бадиuzzамон уни жуда совук қарши олди. Қўзлари чақчайган шаҳзода саломига алиқ олмасдан, Навоийга найча қилиб ўралган бир қозони узатиб:

— Ўқиб кўринг манави туморни! — деб дўриллади.— Ўқинг, риёкорликнинг тимсоли бўлғон бу қозони!

— Нима гап ўзи? Қандай қозоз? — деб сўради ранги докадек оқариб кетган Навоий.

— Бу — падари бузрукворимизнинг Балх шаҳар доруғасига йиборғон маҳфий фармони. Ўқинг!

Подшоҳ шаҳар бошлиғига, «Бадиuzzамон ўз навкарлари билан овга чиққаңда, шаҳар дарвозаларини маҳкам беркитиб олинг, уни шаҳарга киргизманг», деган мазмунда фармон юборган эди.

— Кеча менинг навкарларим шаҳар ташқарисида шубҳали бир отлиқ кишини тўхтатиб, ёнин титкилаб шул ёрлиқни топибдурлар,— деди Бадиuzzамон пешонасини тиришитириб.— Отлиқни қалъага қаматдириб қўйдим. Яхшилаб қарапнг, муҳр ва имзо отамники, бу қалбаки ёрлик эмас.

— Қалбаки эмас,— деб унинг гапини тасдиқлади Навоий Ҳусайн Бойқаронинг имзосини таниб.

— Демак, падари бузрукворимиз сизни элчи қилиб йибориб, мени чалғитмоқчи ва қонқонга иллнитирмоқчи бўлибдурлар. Муни қаранг, иккимиз ҳам ҳийла ва найранг тузогига тушибмиз.

Навоий Султон Ҳусайнинг ҳийлақор эканини билсада, лекин ундан бундай хиёнат содир бўлади, деб сира ўйламас эди. Газабига чидай олмай, тишларини қирсиллатиб қўйди, лекин чурқ этмади. «Мирза Ҳусайн ҳамма уринишларимни беҳудага чиқарди, эмди индамай изимга қайтаверай», деб ўйлади у.

Шоир ноумид бўлиб эртасига ёқ ўз одамлари билан Ҳиротга жўнади. Қирғоғини қамиш босиб кетган, тўлиб-

тошиб оқаётган Мугроб бўйига етганда, султоннинг отлиқ аскарлари дарёдан кечиб ўтмоқда эди.

Кўзига ёруғ дунё қоронги бўлган Навоий Ҳиротга етиб келгач, бу ерда туришни истамай, Машҳад шаҳрига жўйини. У саёҳат қилиб кўнглидаги чигилларини ёзмоқчи, асабларини тинчитмоқчи эди. Лекин Хуросон мамлакатида даҳшатли воқеалар юз бера бошлади. Ҳусайн Бойқаро Балх устига, Музаффар мирза Астробод устига юриш қилиди. Қалъя босиб олишда тажрибаси катта, аскари кўироқ бўлган султон Балх шаҳрини қамал этиб, уни жанг билан ишгол қилди¹⁹. Бадиuzzamon ўз навкарлари билан араинг қочиб кутулди.

Эртаси куни Астробод ҳам забт этилди. Мўмин миরза асири қилиб олинди ва Ҳиротга келтирилиб, шаҳар ўртасидаги Ихтиёриддин қалъасига қаматилди.

Ҳусайн Бойқаронинг ҳали ўн икки ёнига тўлмаган набираси ним қоронги зиндан ичида у ёқдан-бу ёққа юриб, жангда қилган хатоларни эслаб ўқинар, шаҳар мудофаасини яхши уюштира билмаган майхўр бекларни койир эди. Унинг жигибийрони чиқар, лўйни юзлари қизарип, қийиқ кўзларидан ўт чақнар, ёш юраги газаб билан бнар, лекин унда маъюслиқдан асар ҳам йўқ эди. У ўзининг қамоқда қолиб кетиши ёки шу ерда ўлим шарбатини тошишини хаёлига ҳам келтирмас, назарида бирор келиб, ҳозир зиндан эшигини ланг очади-ю, уни бўшатиб юборадигандек туюларди. Ёшларга хос ишонич ва умид билан тўлган қалби ўзининг тезда кутулиб кетиб, яна Астрободдаги онаси ёнига қайтишидан дарақ берадётгандек эди.

Шу вақтда Бадиuzzamonning ўтаги онаси Хадичабегим ўз тузогига илпинтирган Мўмин миrzанинг атрофида қора ўргимчакдек айланниб юриб, иғво тўрини тўқир эди. Ени қирққа яқинлашиб қолган бўлса-да, ҳали ўз чиройини ўйқотмаган бу гайратли, ўқтам хотини эри Ҳусайн Бойқарони «гах» деганда қўлга қўнадиган қилиб олган эди. Зри кўп ичиб маст бўлишидан у хафа эмас, билъакс, хурсанд, чунки буидай вақтларда у ўз ишини битириб оларди. Хадичабегим эри ўлиб кетгандан кейин Бадиuzzamonning таҳтга ўтиришидан қўрқар, шунинг учун подноҳ билан катта ўғли орасига низо солиб, ўз арзандаси Музаффарни валиаҳд қилиб белгилашга уринарди.

Хадичабегим эски одат бўйича вазирлардан қочмасди. Бир куни у эрини ичириб маст қилиди-да, Низомулмулкнинг қабулхонасига кирди. Вазир ўғли билан сарой хазинаси муставфилари (хисобчилари) нинг дафтарларини

текшириб ўтирадар эди. Маликани кўриши билан ота-бола ўрнидан туриб таъзим қилишди. Хадичабегим:

— Бадиuzzamonning тирмизагини нима қилмоқчилиз? — деб сўраб қолди.

— Нима қилардик? Яна беш-олти кун қамоқда асрар, кўзи мошдек очилгандан кейин қўйиб йиборурмиз.

— Андин сўнг отаси бирла яраш-яраш қилиб оғизбурун ўшишасиз, шундомги?

— Бегим, тушунинг ахир. Бошқа иложим йўқ.

— Бу — менинг режамга мос келмайдур.

— Билурмен, бегим.

— Билсангиз, шундог бир иш қилингки, мириз катта ўғли бирла юз кўришмайдурган бўлсин.

— Масалан?

— Масалан... — Хадичабегим беихтиёр вазирнинг ўғлига ишончсизлик билан қараб қўйди, лекин ота-боланинг тили бир экани эсига тушиб, ўз фикрини дангал гапирди. — Тирмизакни жаллодға топширмоқ керак.

Низомулмулк бир иргиб тушди, унинг гудруш юзлари бўртиб, кўзлари ола-кула бўлиб кетди. Вазирнинг новча, чақир қўз ўғли эса, ҳеч нарсани эшитмагандек кўзларини бақрайтириб туарди.

— Оқибати хунук бўлмасайди, деб қўрқадурмен.

— Ўзингиз эрқакмисиз ё хотини кишимисиз? Ҳали шул юрак била тилладўзи чопон кийиб юрибсизми?

— Зоти олийни қўндириб бўлурмикан?

— Сиз фармон тайёрланг, қўндириш мендин.

Ўзини катта оладиган, ҳеч кимни наазар-писанд қилмайдиган Бадиuzzamonни Низомулмулк ўлгудек ёмон кўрап эди. У Мўмин миrzани қати этиш тўғрисида фармони олий ёзар экан, «Шошма, ўглини ўлдиртириб, ўзингни маймундек ўйнатамен», деб ўйлар ва тишларини гичирлатар эди.

— Ҳозир мирам қаттиқ mast. Имзо чектириб, муҳрини бостириб олмоқ қийин эмас, — деди Хадичабегим.

Хадичабегимнинг хаёлига келган машъум фикр Ҳусайн миrzанинг ҳам миясидан лиц этиб ўтган эди. Унинг айғочилари Мўмин мириз қамалган Ихтиёриддин қалъаси атрофига ҳалойиқ тўпланиб гавго кўтараётгани, оломон қалъя бегидан ўш шаҳзодани озод қилишини талаб этаётгани тўғрисида маълумот бериб турар эдилар. Қалъя беги отига миниб, қуролли навкарлари билан оломонни қувиб юборар, аммо бир оздан кейин ҳалойиқ яна тўпланиб қолар эди. «Мўмин миrzани ҳалқ севадур, иложини топса, ҳозироқ ани таҳтга ўтиргизиб, подшо қилиб қўтаргай»

деб ўйлар эди султон ва гайирлиги келиб, рашк ўтида ёнар эди. Шу ўй худи хумга тушиб қолган аридек тўнгиллаб, хаёлхонасида жавлон ураётганда Хадичабегим қўлида фармон билан кириб келди. У хотинининг Мўмин мирза қонига ташна бўлиб юрганини пайқаган эди. Уни кўриши билан ўзини мастиликка солди.

— Вазирингиз мана бул фармонга имзо чекиб, муҳр босиб беришингизни илтимос қилдилар,— деди Хадичабегим.

— А? Фармон? Ҳа, ҳа... Фармони олий. Низомулмулкка иноиса бўлур... Шўбон уйқуда бўлса доги... или уйгоқ... Муҳрим қайда? — У қўлига фармонни олиб, айлантириб кўрди, кейин чўнтағидан муҳрини олиб, хотинига узатди.— Ма, ўзинг босиб ол!..

Султон Ҳусайнининг Бўдана ва Дўланга деган икки жаллодига яна иш топилди. Бўдана подшоҳга кўр-кўронга тоат этувчи, галамисликни билмайдиган, дали-гули, норгул йигит эди. Үлимга ҳукм қилинганиларни, гўё раҳми келгандек, қийнамасдан ўлдиради. Дўланана эса каллахум, калтабақай, муғомбирроқ киши эди. Уз қўлига тушган одамни, жаллодлик қоидасига риоя қилиб, шошмай ўлдиради.

Вазир ўзининг қора ниятини амалга оширишни Бўданага топширди. Жаллод подшоҳ фармонини қўриб, сесканиб кетган бўлса-да, лекин ўзини тутиб олди. Подшоҳ амрини сўзсиз бажо келтиришга ўрганган жаллод тез-тез қадам ташлаб, Ихтиёридин қалъасига етиб келди. Еши шаҳзода билан саломлашиб, дарҳол:

— Сени ўлтургани келдим,— деди.

Үлимни хаёлига ҳам келтирмаган бола унинг гапини ҳазил фаҳмлаб:

— Ҳе,— деб кулди,— ёлгон айтасиз.

— Невчун куласен, аҳмоқ. Йигламоқ керак!

Бўдананинг важоҳати хунук, қовоғидан қор ёгарди.

— Нега йиглай? Ҳазилга ҳам йиглайдими киши? — Мўмин миранзанинг товуши қалтираб кетди.— Амаким-сиз-ку. Эсингиздадир, уч-тўрт йил илгари Ироқдин бир паҳлавон келиб Паҳлавон Мұхаммад била кураш қилғонда мен елкангида ўтириб томоша қилғон эдим. Ўшанда «Бўданадай амаким бор, кимдан қўрқамен?» деб ўйлаган эдим...

Жаллоднинг авзойи ўзгариб, луижлари лип-лип учабошлиди, томогига бир нарса келиб тиқилгандай бўлди.

— Эсимда бор,— деди у бўшашиб.

— Амаки, бу йил ҳам Ироқдин паҳлавонлар келади,

деб эшитамен, томоша қилиш учун бирга борамизмий?

У боланинг боинин силади-да, кейин зиндоидан чиқиб, тўгри саройга ўйл олди, подиоҳиниг обигига йицилиб, бегуноҳ боланинг қолини сўрамоқчи бўлди. Бироқ «хужраи хосида» гирт маст бўзиб ётган Ҳусайнининг эниги олдида турган Мұхаммад Валибек уни ҳайдаб юборди.

— Кириб айтинг... Бўдана келибди, дениг... Уз пушти камаридан бўлгон...

— Қоч деймен, ойболта билан боинингни ёрамен.

Бўдана ўзидан ҳам бераҳм, тониюрак одамлар олдида иш эшолмай қолди. Воқеадан хабардор бўлган Низомулмулк шошиб-нишиб, Дўланани ишга солди. Энг олдин унга бир халта танга ичъом қилиб, дарҳол зиндоинга жўнатди.

Бўдана чиқиб кетганда кейин Мўмин мирана безовталаниб, зиндоидан ичиди у ёқдан-бу ёққа юра бошлади. Боши хавф-хатар остида эканини у энди пайқаган эди. Бироқ у ўлишни истамас, боши узра тўпланган булатлар орасидан нажот юлдузини ахтаради: «Зора, Бўдана бобом оллиға бориб арз қиласа-ю, жонимни қутқариб олса», деб умид қиласарди. Бироқ эшикдан кириб келган калтабақай Дўланани қўриб эти сесканиб кетди. Жаллод индамай, белига ўралган чилвирини ечди, боланинг қўлини орқасига боғламоқчи бўлди.

— Қоч, илкимни боғлатмайман,— деди Мўмин мирана ўзини бурчакка олиб. Унинг зардаси қайнаб, жаҳл қўркуни босиб кетган эди.

— Гапни чўзма, тиз чўк.

— Тиз чўкмаймен, ўлдирсанг ўлдиравер. Шундоқ туриб берамен.— Бола қоматини тик тутиб, бошини гоз кўтариб турди...

Эртасига эрталаб Ҳусайн Бойқаро караҳт бўлиб ўйганди, боши оғриб тургани учун шаробдорини чақириб, бир кося май келтиришни буюрди.

Шаробдор хомуш, қовоғи солиқ эди. Сарой сув қўйгандек жимжит, тиқ этган овоз эшитилмасди. Сарой аҳли кузда караҳт бўлган пашшадек гивирлашиб, оёқ учидек секин юришарди.

— Ҳой, не бўлди? Мұхаммад Вали, қаердасиз?

Мұхаммад Вали ичкари кириб таъзим қилди.

— На ҳодиса бўлди? Нега сарой жимжит?

— Мирзам... фармонингиз... бажо келтирилди.

— Очиқроқ гапирсангиз-чи! Қандай фармон?

— Мұхаммад... а... мирана Мўмин ҳақида...

— А? Мирза Мўмин не бўлди?

— Кечаке кечқурун.. қатл этилди.

Ҳусайн тиззасига бир уриб: «Оҳ!» деб юборди. У ҳозир чиндан ҳам неварасига ачинар, кечаке бир дақиқалик чиркин хистга берилиб, бемаъни иш қилганидан пушаймон ер эди.

Худди шу куни Машҳаддан қайтиб келган Навоий йиги-сиги устидан чиқиб қолди. Ҳирот аҳли ҳам тобут кетидан чуввос кўтариб боришаради. Навоий ҳам ҳасса таянган ҳолда тобут олдига тушиб: «Вой жигарим!» деб йиглар, дувиллаб оққан кўз ёшлари сўлгин юзидан соқолига оқиб тушиарди.

Подиоҳ бу кўнгилсиз воқеанинг сабабчиларини қаттиқ жазолаш билан ўз айбини бўйнидан соқит қилмоқчи бўлди. Бони вазир билан унинг ўглини дархол зиндонга қаматиб, сўроқ қилдира бошлади. Хадичабегим ҳамма айбни Низомулмулк устига юклаб, ўзини опиоқ қилиб олди. Орадан бир неча кун ўтгандан кейин Бўдана, подшоҳнинг амрига мувофиқ, Низомулмулкнинг кўзи ўнгидагунинг ўглини ўлдирди, кейин қалъя дарвозаси ёнида вазирнинг оғидан дорга осиб қўйиб, тириклийин теришини шилиб олди.

Ўғли ваҳшийларча ўлдирилгандан кейин Бадиuzzамон аскар тўплаб, отасига қарши уруш бошлади. Хуросон мамлакатида ўлимнинг бозори қизиб, ҳароб бўлган бинолар устида бойқушлар сайрашга киришиди. Вайрон бўлган шаҳарларда оч-ялангоч болалар, жулдур кийимли, қоқ суюк бўлиб қолган аёллар тентираб қолди.

Мамлакатни босиб олган зулм-ваҳшатининг поёни кўринимас, најкот юлдузининг юзини қора булатлар қоплаб олган эди.

Алишер Навоий шаҳар ташқарисидаги чорбогига кўчиб чиқди. Унинг бели буқчайиб, кўллари қалтирайдиган, қулоғи доим шангиллайдиган бўлиб қолди. Бироқ шунга қарамай, у то саҳаргача мижжак қоқмай ишлар, ўлим элчилари этиб келмасдан бурун кўнглидаги гапларни ёзиб қолдириш учун шошиларди.

Шоирнинг тог ёи бағрига солинган шинамгина ший-пони ўртасида, настак курси устида бир шам лип-лип ёниб турар, мис қандил устига кўз ёшларини тўкар эди. Ойдинсиз кочаларда шам нури зулматнинг бағрини ёриб ўтиб, олисан мильтилаб кўринарди.

МИРҲАЙДАРНИНГ ҲАЛОКАТИ

Мўмин мирзанинг ишчақ тўкилган қони ўз соҳилига кириб тинч оқаётган ҳаёт дарёсини заҳарлаб, жунбушга келтириди. Ҳар ёқдан жаңг ногораларининг товуши, «Урҳо, ур» садолари янграй бошлади. Бадиuzzамон ўглининг ўчини олиш учун қиличини ялангочлади, ўлжаталаб саркардалар унинг ёнига кириб, жаңг майдонларида жавлон уриб, ҳалқ молини яғмо этишига киришидилар. Подшоҳнинг ҳеч тузатиб бўлмайдиган хатоси Хуросон ўлкаси тубдан жаҳанинам ёқасига келтириб қўйган эди.

Навоий юрт бошига келган фалокатдан чўкиб қолган, бошини кўтариб қараса, осмон гумбази чарх ураётганга, оёғи остига боқса, ер айланаштага ўхшарди. У ҳассасига таяниб бинафшазори айланди, кейин супа четига ўтириб, қўзини юмди-да, хаёлга чўмди. Унинг боши ҳамон айланар, хаёлига бири биридан оғир фикрлар келарди. Юртнинг яна нима кўргилиги бор экан? Нажот соҳилидан тинчлик шамоли келиб, қўёш юзини қоплаган ваҳшат булатларини ҳайдаб юборармикин?

Кишиининг бошига ғам тушмасин, тушса, кетма-кет бир-бирини эргаштириб келаверади. Шоир уҳ тортиб ўтирганда тогаваччаси келиб салом берди. Шоир қўзи ни очди-ю, саломга алик олишини унтиб қўйди. Мирҳайдарнинг эгнида қуроқ тўп, бошида кулоҳ, қўлида тасбех, оёғида эшак терисидан қилинган сағри кавуш. Навоий унинг сарғайган юзига, уст-бошига қараб:

— Оллоҳ, оллоҳ, бу не аҳвол? Сенга не бўлди? Жунун водийсидин эсган ел ақлини олиб кетдими? — деб сўради.

— Йўқ, эс-хушим жойида, ҳар вақтдагидин ҳам жойида, аммо бул фоний дунёдин кечиб, ул дунёни ўйлаш пайти келганин англадим. Шул сабабдин Ҷарвишалибекка мурид бўлиб, дарвишлар қаторига кирдим.

— Шайхлар қаторига де. Ё олло! Ўшал кароматлари фирибгарлиқдин иборат шайхлар қаторига кирдим де!

— Зарбоғ тўн кийиб, риёкор подшога хизмат қилғондин, қуроқ тўн кийиб зикр тушган яхши. Дарвишнинг қуруқ иони шоҳнинг новвот-наботидин ширироқ,— деди Мирҳайдар хириллаб. Зикр-самот тушавериб, унинг товуши бўгилиб қолган эди.

— Сўзима қулоқ сол, иним,— деди шоир ачиниб.— Дарвишлик ўйлига эртароқ кирибсан. Ёшинг элликларга бориб қолгоңда майли эрди. Ўттиз бешга эмди қадам қўйинг. Қариларнинг қилигини қилиб оламга шарманда

бўлма. Кексалар ёшларга улфат бўлиб, алар била майхўрлик қилса, ўётига қоладур, ёшлар чолларга қўшилиб, кечакундуз тоат қилса, дўстларнинг гашин келтирадур, душманиларни хурсанд қиладур. Ўзинг айтчи, шу ёшингда соқоли оқарғон шайхлар била бир пўстакда ўлтиromoқ сенга ярашадурми?

— Одамлар не десалар десунлар. Мен бул дунёдин воз кечиб, ўзимни хаққа топширидим. Осмон гумбази оқ уйим, юлдузлар чилчирогим, офтоб ва ой наққорам,— деди Мирҳайдар кўкка боқиб.

— Ҳаҳҳа! Икки дунё бир қадам бўлиб қолибди да сенга. Аммо бола-чақанг борлигин унутма. Осмондаги наққораларни чалиб, аларни тўйғазиб бўлмайдур. Яхшиси, мен сенга Фарроғон мавзеидаги еримни берайнин, зироатчилик била шугуллан.

— Ер тириаб, гўиг исказ, дои сочмоққа, боғ кўкартиromoққа тобим йўқ.

— Пўстак устида ўлтириб, риёзат чекмоқ яхшироқ эркан-да. Қачондин бери тасбех ўғирмоқ ҳалол меҳнатдин афзал бўлиб қолди?

Навоийнинг ҳар бир ганига жавобан Мирҳайдар далил келтириб, алжирај берди. Шоир унга ўз хатосини тушуниши мумкин эмаслигини тушуниди, аҳмоқ одам билан олишиб ўтиришнинг бефойда эканига яна бир марта қаноат ҳосил қилди. Бировки, насиҳат билан тузалмаса, ҳаёт унга изо бериб, кўзини очиб қўяди.

— Майли, билганингдин қолма. Сенга оталиқ меҳри била боқдим, ҳеч вақт аҳволингдин гоғил бўлмадим. Аммо сен насиҳатимни қулогингга илмадинг, менга шул қадар азоб бердингки, бу юз ўлимдин бадтар. Менинг ўрнимга эмди Дарвишалибек оталиқ қилсан. Хонақода зикр тушишурган вақт келди, бора қол. Менинг бошим оғриб турибдур, кириб дам олайин.

Орадан икки хафта ўтмай, Навоий жуда галати бир гапни эшитиб, танг қолди. Одамларнинг айтишича, тогаваччаси эгидаги қуроқ тўн ўрнига тутмадор кийиб олибди, кавуш-маҳсини очиб ташлаб, этик кийибди ва соқолини калта қилиб қирқтириб, Қундуз шахрига жўнабди ва Бойқаронинг ашаддий душмани — Хисравшоҳ хизматига кириби. Бу хабар гўё бошига келиб теккан тоидек, шоирни гангитиб қўйди. У Мирҳайдардан тез-тез хабар олиб турмаганига ўқинди. Агар бундай бўлишини билганда уни бу ножӯя қадамини босишдан асрар қолган бўларди. Бунинг оқибати нима бўлди? Мўмин миরза воқеасидан кейин Султон Ҳусайн билан ораларига тушган совуқлик адовар-

га айланмасмикин? Дўшманлар, Алишербек Мирҳайдарнинг бу ишидан бехабар бўлмаган, балки унинг маслаҳати билан шу ишни қилган, деб иғво қилишлари турган гап. Мирҳайдарга хат ёзиб, Ҳиротга қайтиб келишини ва Султон Ҳусайндан кечирим сўрашини тавсия этсамикин? Хати қўлга тушса, оқибати пима бўлади? Мирҳайдар унинг гапини қулоққа олармикин? Навоий тараффудланиб, вақтни кўлдан бой бериб қўйди. Ишончли бир савдогардан юборган хати Қундузга кечикиб борган эди. Ҳисравшоҳ Ҳусайн Бойқаро билан сулҳ тузиши учун унинг ҳузурига ишончли ва мўттабар бир кишини юборишини мўлжаллаб юрган эди. Мирҳайдар унинг хизматига киргандан сўнг бу ишга ундан муносиброқ одам топилмади. Ахир у Хурсон султонига яқин бўлган иуфузли бир одамнинг яқин қариндоши-ку.

Ҳусайн Бойқаро бу вақтда Бодгис вилоятида Бобохоний мавзеида эди. У бу ерга исён байрогини кўтарган ўғли Абулмуҳсинга қарши аскар тортиб келган эди.

Султон чодирида қошлирини чимириб, муштини гўштдор, ялпоқ юзига тираб ўтирас, тутун каби аччиқ фикрлар аъзойи баданини заҳарлар эди. Бир томондан Бадиузвамон, иккинчи томондан Абулмуҳсин қилич ялангочлаб мамлакатни парчаламоқчи, оталарининг юзига оёқларини қўйиб, юртни ўз билганларича идора қильмоқчилар. Ноңкўрлар! Агар уларни навкарлари билан қўлга туширса, пима қилишини билади. Емонотлиқ бўлмаслик учун ўғилларининг қонини тўкмайди-ю, лекин уларни ёмон йўлга соглан мулозим-навкарларидан қирқ-элликтасини қатл эттиради. Шундай оғир хаёллар туман каби бошини чулгаб турган пайтда Муҳаммад Валибек чодирга кириб таъзим қилди-да, Ҳисравшоҳдан элчи келганини ва ҳузурига кириш учун ижозат сўраётганини билдириди.

— Ҳисравшоҳдин? Ажаб! Сиз анинг ёрлигин кўздин кечирдингизми? Ким экан элчиси?

— Ёрлиқни кўриб чиқдим. Ҳисравшоҳ сиз жанобла-рига дўстлигин изҳор этиб, эски хусуматларни унутиб юбориш ва икки ўртада яхши муносабат ўрнатиш истагинда эканин билдирибдур ва Мирҳайдарни элчи қилиб ийборибдур.

— Мирҳайдарни? Қайси Мирҳайдар? Мирсайид оғанинг ўглими?

— Хо, шундок. Алишербекнинг тогаваччаси.— Муҳаммад Валибекнинг кўзизда билинар-билинмас кипоя ва кин-адоварат учқуни кўрниди-ю, кейин сўнди.

Ҳусайн Бойқаронинг кўзлари қинидан чиқаёзган эди.

Очиқ ҳаводан қор ёғса ҳам у бунчалик ҳайрон бўлмасди. Яқиндагина Мирҳайдарнинг Ҳирот қўчаларида жанда ва кулоҳ кийиб юрганини эшитган ва ичида: «Бу кунингдан баттар бўл!» деб қўйган эди.

Муҳаммад Валибек унинг қўнглидаги гапни юзидан ўқигандай:

— Мирҳайдар яқингинада қуроқ тўнда, илкида тасбех била сангуб юрувчи эрди, кейин жомасини ўзгартириб, Қундузга кетди. Ўзи арзимаган одам бўлгони учун бул ҳақда маълумот бериб, сизни безовта қилмоқни истамаган эрдик.

— Мирсайд оқадек ақлли ва баҳодир йигитдин Мирҳайдардек аҳмоқ ўғилинг тугилгонига ажабланурмен. Бениҳоя иноятларим ва шафқатим эвазига менга хиёнат қилди. Барча яхшиликларимни унудиб, душманим хизматига кирди. Мен ани әлчи деб эрмас, хиёнатчи деб билурмен. Ул нобакорни дарҳол қаматиб қўйинг, кейин қилмишига яраша жазо бергаймиз.

Султон газабидан дир-дир титрар эди. Бундан бир неча йил илгари, Навоийни Астрободда султоннинг баковули заҳарламоқчи бўлди, деб гап тарқатган шу Мирҳайдарнинг ўзи эмасмиди! Сувни лойқатиб, султон Ҳусайнга анча ташвиш ортирган абллаҳ ўшанда осонгина қутулган эди. Энди қутулиб бўйти! Ҳозирининг ўзида Бўданани чақириб, ул хоиннинг калласини олиш тўғрисида бўйруқ берсамикин? Йўқ, бир оз ўйлаб кўриш керак. Ҳукамолар, газаб вақтида одам ўзини тута билиши лозим, деганлар. Ҳозирча бу тўғрида ўйламай, бошقا ишлар билан шугулланиши лозим.

Эртасига эрталаб яна Мирҳайдарга нима чора кўриш тўғрисида бош қотириди. Ўйлаб-ўйлаб, уни жаллод қўлига топширишга жазм қилди, аке ҳолда қўл остидаги мулозим ва навкарлар омади юришган бошқа ҳукмдорлар томонига ўтиб кетишлари, кейин қайтиб келсак, Ҳусайн миризабизга жазо бермай, тавбамизни қабул қиласиб экан, деган фикрга келишлари мумкин. Ҳукмдорга хиёнат ўлим билан баробар эканини билиб қўйсинлар улар!

* * *

Мирҳайдарнинг даҳшатли ўлими ҳақидаги хабар Навоийни гағитиб қўйди. Нима бўляяпти ўзи? Нега Мирҳайдар аҳмоқлик қилиб, султон ҳузурига элчи бўлиб келди-ю, нега султон бекорга унинг бўйнига қилич солди?

Ҳар иккаласининг ҳам қилган ишида бир маъни, мантиқ борми?

Қайгусининг зўрлигидан унинг кўзларига ёш келмас, томогидан овқат ўтмас эди. Беҳул келтириб қўйган таом дастурхон устида шундоқлигича қоларди. Дўстлар уни юпатишга, қўнглини олишига уринар, шоир уларнинг ҳамдардлигидан миннатдор эканлигини айтиб, яңа бошини қуий солганча суқутга толарди. Орадан икки кун ўтгач, Соҳиб Доро унинг олдиға келиб:

— Мирҳайдарнинг жасадини Бодгисдин келтириб, шул ерда дафи қисак яхни бўлар эди,— деб қолди.

— Бу фикр менинг ҳам хаёлимга келган эрди. Сиз шул ишга бош бўлинг.

— Агар бу иш Ялангтўш баҳодирга топширилса...

Ялангтўшининг помини эшитиб, Навоий бир ижирганиб қўйди. Аммо у ярамас одам бундай топшириқларни бажону дил бажаради. Уй эгасига ўзининг садоқатли эканлигини кўрсатиш ва унинг ишончини қозониш учун у ўзини ўтга, сувга ташлашга тайёр.

— Майли, Ялангтўшга айтинг, икки йигитини олиб, Бодгис борсин. Бўданага икки-уч динор берса, кўмган еридан жасадни олиб, наматга ўраб берадур.

Беш кундан кейин шаҳид ўлган Мирҳайдарни одатга мувофиқ кийим-боши билан Чашмайи Моҳиёндаги мозорга қўйдилар. Устига тупроқ тортилиб, қуръон ўқилгандан кейин Навоий: «Давр бевафолари жавридин дод! Замон ситамкорлари зулмидин дод!» деб йиглаб юборди. Кўз ёшлиари юзини ювар, лабига, оқарган соқолига оқиб тушар, буқчайиб қолган гавдаси қалт-қалт қиласиб эди. Унинг дўстлари ҳам ўзларини тутолмай, беихтиёр кўз ёшлиарини оқизар эдилар. Соҳиб Доро белбогининг уни билан кўзларини артиб, унга тасалли бера бошлади, йигисини тиёлмаган шоир ўридан туролмаётганини кўриб, унинг қўлтиғидан олиб, етаклаб кетди.

ЎЛИМ

Кўрпа-тўшак қилиб ётган шоир ўқтин-ўқтини ихраб, қуруқшаган лабларини қимирлатиб қўярди. Шунда унинг ёнида ўтирган Соҳиб Доро пахта билан оғзига сув томизар, шоирининг оқариб кетган юмалоқ юзига, юмилган кўзларига қараб хўрсинарди.

Навоийнинг уйи сув қўйғандек жимжит, унинг яқинлари товуц чиқармай, оёқ учида юрас эдилар. Бетобни

кўргани келган аҳбоблар остоңада қўл қовушириб, унга бирнас қараб турардилар да, кўз ёшларини артиб, индамай чиқиб кетардилар. Тилдан қолған бемор баъзан ўзига келиб, кўзларини аранг очар ва секин: «Оҳ, оҳ, оҳ!» деб қўярди. Зийрак Соҳиб Доро шоир жисмоний азоб чекаётганидан эмас, балки руҳан муаззаб бўлаётганидан, мўлжалдаги ишлари битмай қолганидан афсусланиб оҳ чекаётганини ички бир ҳис билан сезар, унга қўшилиб ўзи ҳам уҳ тортиб қўяр, умри охирлаб қолганда юз берган фалокатлар Навоийнинг юрак-бағрини куйдираётганини билар эди. Мўмин мирза билан Мирҳайдарнинг ўлими юрагида қолдирган жароҳатлар, юрт ишлари, жабрдийдаларнинг никоятларини эшитиш, тинчгина бир ерда ўтириб ишлашга имкон бермади. Қўча бошида бирор қаэрзор, ёинки ўғлини гаровга қўйиб бой одамдан пул ояган бир киши Навоийни пойлаб туар, у қўчага чиқса, дарров йўлини тўсиб, кўз ёши билан ундан мадад сўрар эди. Шоир баъзан уларга пул бериб, ҳожатларини раво қиласар, баъзан қарз берганларни сабр қилиб туришга қўндиради. Баъзи маккор одамлар: «Ҳажга кетаётирмен, фотиха беринг», деб ўз ҳамроҳлари билан униқида меҳмон бўлар, баъзилар, «ҳаждан келдим», деб униқида тунаб кетар эдилар. Баъзан бирор қаллоб шайх: «Фалон авлиёни тушимда кўрдим, сиз аларнинг ёнида экансиз», деб уни тавоғ қилган бўлар ва шу баҳона билан бир нарса ўмарниб кетарди. Ҳатто бир куни ҳиротлик шоир Ҳасаншоҳнинг ўғли: «Отам вафот этдилар, кафанликка пул беринг!» деб йиглаб бир неча динорни олиб кетди, кейин эртасига Ҳасаншоҳ ўлмаганилиги маълум бўлди. Навоий шайхлар, сўфиларнинг тамагирлиги, сохта авлиёларнинг каромати, мазлумларнинг оҳ-воҳидан, бекларнинг гаддор баҳараларини кўришдан кутулмоқ учун ҳажни баҳона қилиб, ўз яқинлари билан мамлакатдан чиқиб кетмоқчи ҳам бўлди. Бироқ бунга подшо ҳам руҳсат бермади, очқўз беклардан юрак олдириб қолган халқ ҳам.

Соҳиб Доро шуларни ўйлаб, хўрсиниб қўяр, ўқтип-ўқтин оҳ чекаётган шоирга меҳр билан тикиларди.

«Бир ҳафта бурун соппа-соғдек эдилар,— деб яна хаёл суриниб кетди Соҳиб Доро.— Астрободдин келаётгон Ҳусайн миrzани кутиб олмоқ учун ўйлга чиққанимизда, димоғлари чог эди, Париён работида тунаб, эрта билан сайрга чиқдилар, аммо работ деворига битилган шеърларни ўқиб маъюс бўлдилар». У девордаги шеърни ёдлаб олмаганига пушаймон ер эди. Ўша шеърда агар қазо етса, қакимлар оқиз, Иби Сино қонунлари кучини йўқотади,

дейилган эди. Ҷарҳақиқат, Ҳиротнинг машхур табиблари ҳам Навоийнинг дардига даво тополмаятилар. Доридармон ҳам, қон олиш ҳам кор қилмади.

Жўмодилохирнинг 12-куни²⁰ эрта билан улуг шоир жон таслим қилди. Бутун Ҳирот азахонага айланди, ҳамманинг кўзида ёш, эгнида мотам либоси. Қўқ ҳам мотам тутгандек қора булат билан қонланди.

Навоийнинг тобутини кўтариб кетаётганиларида кўз ёши сингари ёмғир томчилаб турарди. Аммо бунга ҳеч ким шарво қилмас, ҳеч ким ўзини нанага олмас эди. Қўчалар тошқин дарёдек тўлқинларниб турар, ҳар бир одам табаррук тобутга елкам тегиб қолсии, деб бир-бириши туртар, тобутни елкасига олинни билан бошқаси кифтини тутарди. Шаҳзодалар тобутни елкалаб дарвозадан чиқишлари биланоқ, оддий халқ уларни сурини ўзи эгаллаган эди. Шу тонда ҳамма ўзининг мартабаси, бойлиги, камбагалигини унугтан, мотам бир неча соатгача ҳаммани баробар қилиб қўйганди. Шаҳзода ва косиб, бек ва оддий фуқаро, дўқондор ва ҳаммол аралаш-қуралаш бўлиб кетган, улар тобутга яқинлашиш учун бир-бирини туртар, ҳеч ким буига ётибор бермас эди.

Дақиқа сайин алмашиниб турган тобуткашлар қундек сингил бўлиб қолган шоирнинг жасадини дод-фарёд кўтарган тумонат одам орасидан аранг олиб ўтиб, ийдоҳга сткаждилар. Бу ерда жаноза ўқилди. Навоий ўз масжиди жомеининг ёнига ўзи учун мақбара қурдирган эди, унинг жасадини шу ерга дағи этдилар, шоирнинг яқин дўстлари, санъаткорлар, олимлар унинг даҳмасида тунаб, хушвуз ҳофизларнинг тиловатига қулоқ бериб, ухламай чиқдилар.

Ҳусайн Бойқаро Навоийнинг уйида уч кун ўтириди. Фотихага келган одамлар «аза соҳиби» бўлган подшога таъзия билдириб, тасалли берар ва унга узоқ умр тилар эдилар. Қора тўи устидан белини bogлаб олган Ҳусайн ўтирган ерида, қўлидаги дастрўмол билан кўз ёшларини артиб, фотихага келганларга миниатдорчилик билдиради.

Кечаси Ҳусайн Бойқаронинг кўзидан уйқу қочиб, Алишер билан бирга ўтказган болалик даврини, Абулқосим Бобур саройида хизмат қилиб юрганларини эслади. Кейинги даврларици хотирлар экан, баъзан билин-билинмас жилмайиб қўяр, баъзан қовоги осилиб кетарди.

Подшонинг Навоий уйида уч кун ўтиришидан мақсади шоир унинг яқин одами бўлганилиги, шоирнинг орқасида bogчаси бўлган данғиллама ҳовлисига, bog-rogлари, ер-сувларига меросхўр эканлигини кўреатиш эди. Ҷарҳақиқат, Навоийнинг болалари йўқ, иниси Дарвишали Ҳиротга

келмайдиган бўлиб, Хурсоидан чиқиб кетган, Мирхайдар шаҳид бўлган. Навоийнинг ҳовлисиини суюкли ўғли Музаффарга васийка қилиб беришини кўнглидан ўтказиб қўйган Ҳусайн Бойқаро мархумнинг «уч» иши жуда катта қилиб ўтказишга бел боғлади, у икки юз эллик қўй ва етмиш бешта от сўйдириб, фақиру фуқарога ош торттириди, дуойи фотиҳадаи сўнг, юрагининг чигилини ёзиш учун тахтиравонига ўтириб, «Боги жаҳон оро»га йўл олди.